

«ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАР»

СӨЗ
ӨНЕРІНІҢ
ЗЕРТЕРІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

**БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНА**

“Ұлы тұлғалар” ғылыми-ғұмырнамалық серия

СӨЗ ӨНЕРІНІҢ ЗЕРГЕРІ

(Ұлы ойшыл, ғұлама, дін танушы, библиограф, сөз өнерінің зергері, ақын, публицист,
этнограф, фольклорист, ағартушы –
Мәшһүр Жүсіп Көпеевке арналады)

АЛМАТЫ 2008

ББК 91.9 : 83
С - 73

С 73 Сөз өнерінің зергері, акын, публицист, этнограф, фольклорист, ағартушы Мәшһүр Жүсіп Көпеевке арналады. / Құраст.: Қосаева Н.Қ., Күзембаева В. Ред. алқасы: Әбуғалиева К.К. (жауапты ред.), ред.:Нұрғожина Ж.М., Ақашева С.С., Әбенова Л.Д., Бравач О.П.(техн. ред.). - Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2008. - 308 б. ["Ұлы тұлғалар" атты ғылыми-ғұмырнамалық серия].

ISBN 978-601-203-006-8

ББК 91 .9 : 83

Оқырман қауымға жол тартқан бұл еңбек сөз өнерінің зергері, этнограф, фольклорист библиограф өз заманында (XIX-XX ғғ.) ел арасында кең тараған ауыз әдебиетінің інжу-маржандарыш жинап, қағазға түсіріп отырған М.Көпеевке арналады. Кітапта М.Көпеевтің өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері, шығармашылығы туралы зерттеулер мен естеліктер, еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші, еңбектері берілген.

Бұл еңбек ғалымдарға, ғылыми қызметкерлер мен аспиранттарға және студенттер мен оқушыларға арналған .

ББК 91.9:83.3.

ISBN 978-601-203-006-8

© Орталық ғылыми кітапхана, 2008

МАЗМҰНЫ

Құрметті оқырман	
Алғы сөз	
Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің ғұмырнамасынан	
Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің өмірі мен қызметінің негізгі кезеңд.....	
Основные даты жизни деятельности М.Ж.Копеева.....	
Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1858-1931)	
Мәшһүр Жусуп Көпеев (1858-1931).....	
Дәуітұлы С. Мәшһүр Жүсіптің ата тарапыныан тегі. (Ақынны жаңадан табылған, өз қолымен жазған өмірбаяны).....	
Субханбердина Ү.Мәшһүр Жүсіп Көпеев шежіресінен қысқаша көшірме.....	
Наурыз(ұлыстың ұлы күні)	
Асан қайғы туралы	

I Бөлім

Таңдамалы шығармалары	
Родословная казахов	
“Хал-ахуал” кітабынан. Ғибратнама.....	
Түркістан,Ташкент сапары хикаясы	
Күндіз бен түннің айырмасы	
Тырна мен қасқыр.	
Ақ бата	
Ер Едіге.....	
Қыз бен жігіт	
Жер мен Көк (қисса)	
“Сарыарқаның кімдікі екендігі” кітабынан Қазақ жұртының осы күнгі әңгімесі	
Насихат үлгілері. Қолыма қағаз, қалам алайын да.....	
Накыл өлеңдер. Бес қымбат	
Дауасыз дерт	
Бұлақ көзі	
Өнерпаз.	
Төрттағандар	

II Бөлім

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылығы туралы зерттеулер мен естеліктер	
ТӘЖІБАЕВ Ә. Мәшһүр жайлы бірер сөз.....	
ҚОҢЫРАТБАЕВ Ә. Мәшһүр Жүсіп Көпеевшығармашылығы	
ЖҮСІПОВА Г. Мәшһүр-Жүсіптің “Жер мен Көк” қиссасы	
БӨЖЕЕВ М. Мәшһүр Жүсіп мұралары хақында	
СҮТЖАНОВ С. Мәшһүр Жүсіп дүниетанымы	
Абилев Д. Мәшһүр Жусуп Көпеев	
ЖҮСІПОВ Н.Қ. Өмір жолы мен қалыптасуы	
МАЙТАНОВ Б. Мәшһүр Жүсіптің мысал өлеңдеріндегі философиялық түйін	
ӘБІЛЕВ Д. Мәшһүр Жүсіп (Естелік).....	
ДӘУІТҰЛЫ С. Мәшһүр ақын (1857- 1931)	

III Бөлім

Мәшһүр Жүсіп тағылымы

Жүсіпов Қ. Ұрпағы Мәшекеңе жете туған	
Әдебиет пен өнер мәселелері бойынша 30-40-шы жылдар кезеңі мен 50 жылдар басында қабылданған қаулыларды зерттеу жөніндегі Қазақстан Компартиясы Комитеті қаулысы.	
Мәшһүр –Жүсіп Көпеевтің көптеген жыл көмусіз жатқаны рас па?	
Мәмет С. Қазына	
“Мәшһү шыңы” поэмасы оқырмандарға жол тартты	
Меценатқа көрсетілген құрмет	
Бесінші Мәшһүр Жүсіп Көпеев оқулары	
Пазылов Ә. Талайды таңқалдырған Мәшһүр –Жүсіп	
Қоңыратбай Т.Ел мұрасын ардақтаған (Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің) этнографиялық мұрасы хақында)	
Акашева С.С. Творческое понимание Корана в поэме “Жер мен көк”	
Мәшһүр - Жүсіп Көпеев	
Тұрышев А.Қ. М.Ж.Көпеев шығармаларындағы “қос” көне сөзінің құпиясы	

ҚОСЫМШАЛАР

МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВ еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші.	
МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВ еңбектерінің әліпбилік көрсеткіші	
МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ Орталық ғылыми кітапхана мен Әдебиет және өнер институтының қорында сақтаулы қолжазбалары	
МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ өмірі мен еңбектері туралы әдебиеттер	

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН !

Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының “Ұлы тұлғалар” деген арнайы ғылыми-ғұмырнамалық серия ашқаны белгілі. Осы серия негізінде “Ұлттың ұлы ұстазы” атты жинақ Ахмет Байтұрсыновқа, “Дәуірдің жарық жұлдызы” тарихшы-инженер Мұхамеджан Тынышбаевқа, “Ұлттық поэзия падишасы” ақын Мағжан Жұмабаевқа, “Елім деп соққан ұлы жүрек” Міржақып Дулатовқа, т.б. ғасыр басындағы қазақ зиялы қауымына арналған жинақтар шығара бастады. Ондағы мақсат – халқымыздың ұлт зиялыларын, елеусіз қалған есіл ерлерімізді қалың көпшілікке таныстыру.

Данышпан халқымыз аса талантты ақындарды композиторларды, әр түрлі өнер адамдарын мол берген. Қазан төңкерісіне дейін қаншама ұлы адамдарымыздың өлең-жырлары, дастандары, әзіл-сықақ, күлдіргі әңгімелері хатқа түспеді, бізге жетпеді. Ал көнеше (арабша) оқыған ақындарға әртүрлі айып тағылып, олардың шығармаларын жұрттан аулақ ұстауға, тіпті оқытпауға тырысты. Кезінде сондай тыйым салынған қайраткерлердің бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Келесі жинақты осы тұлғаға арнап отырмыз.

Қазақтың белгілі ақыны, фольклоршысы, тарихшысы М.Ж. Көпеев өзінің артына мол мұра қалдырып кетті. Ақын жазбалары әлі толық жиналып біткен жоқ. Сол себептен оқырман қауымға ақынның шығармаларын топтастырып, таныстыру, жеткізу мақсат етілді.

Жинақтың бірінші бөлімі М.Ж. Көпеевтің шығармаларына арналады. Онда “Қазақтың шежіресі”, “Түркістан, Ташкент сапары хикаясы”, “Жер мен көк”, “Қыз бен жігіт”, “Нақыл өлеңдері” сияқты шығармалары енді.

Екінші бөлімде М.Ж. Көпеев туралы ғалымдарымыздың зерттеушілеріміздің мақалалары енгізілді. Ә. Қоңыратбаев, С. Дәуіпұлы, С.Сүтжанов, Т. Қоңыратбай, С.С. Ақашева, А. Тұрышев сияқты ғалымдарымыз Мәшһүр Көпеевтің өмірі мен қызметіне, шығармашылығына, қазақ әдебиетіне қосқан үлесіне жан-жақты талдау жасаған. Сонымен қатар Мәшһүр Жүсіп Көпеев өз ұрпақтарының да зерттеулері енгізілді.

Үшінші бөлім, “Мәшһүр Жүсіп тағылымы” деп аталады. Бұл бөлімде Мәшһүртану ғылымы бойынша жасалып жатқан жұмыстар жан-жақпы баяндалады. Атап айтқанда: Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің көп томдығын шығаруда жасалып жатқан іс-шаралар, ақынның

мұрасына арналып өткізілген дөңгелек үстел пікір сайысы туралы, Мәшһүр Жүсіп оқулары туралы мәліметтер берілген.

Төртінші бөлім “Қосымшалар” деп аталады. Мұнда оқырман М.Ж. Көпеевтің өмірі мен еңбектері туралы мол библиографиялық деректерді пайдалана алады.

Жинақ әдебиет тарихын зерттеушілерге, мұғалімдерге, аспиранттарға, студенттерге, арнаулы мектептің жоғары сынып оқушыларына арналған.

Кітаптың танымдық қуаты мол, ұлағаты ұшан-теңіз.

Осы жинақ туралы ой-пікірлер, ұсыныстар болса мына мекен-жайға хабарласуларыңызға болады:

050021

Алматы қаласы,

Шевченко көшесі, 28

Орталық ғылыми кітапхана,

Ғылыми-библиографиялық бөлім

Байланыс телефоны: (3272) 61-02-39

Тел/факс: (3272) 93-02-60

E-mail: cnb @academset kz

АЛҒЫ СӨЗ

Қазан төңкерісіне дейінгі ақындардың ішінде шоқтығы биік жарқыраған жұлдыздардың бірегейі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев.

Қаншама ғұлама ақын шайырлардың өлең-жырлары, дастандары, әзіл-оспақ күлдіргі әңгімелері хатқа түспей, бізге жетпей қалды. Арабша оқыған адамдардың шығармаларын оқытпай тыйым салды. Солардың бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. “Дала уалаяты газетіне” мақала, хат-хабарлары жиі жариялана жүріп, Мәшһүр Жүсіп атанады. Ол 15 жасына дейін Хамеретдин хазіреттің медресесінде білім алады, одан соң 1872 жылы Солтүстік және Орталық Қазақстанның ауыз әдебиетін жинаумен шұғылданады. Бүкіл Қазақстанға мәлім Қараөткел, Атбасар, Қызылжар сияқты өңірлерде болған ол жергілікті тұрғындардың өмір-тұрмысымен, фольклорымен етене танысады. Сол кездің өзінде-ақ ол өзін өмірден көрген-білгенін мықты бейнелей алатын ақын ретінде таныта бастайды.

Мәшһүр Жүсіп 1917 жылы Қазан қаласында “Хал-ахуал”, “Сарыарқаның кімдікі екендігі”, “Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз” атты кітаптарын шығарды. Қазақ ауыз әдебиеті мен Шығыс әдебиеті үлгісінде “Гүлшат – Шеризат”, “Шайтанның саудасы”, “Ғибратнама”, “Баяннама” т.б. қисса-дастандар жазды.

Оған 1905 жылғы бірінші орыс революциясы орасан зор әсер етеді.

1905 жылғы 9 қаңтарда болған оқиғаға арнап, “Қанды жексенбі” деген өлең жазады. “Ер Тарғын”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” сияқты халық жырлары мен Шығыстың қисса - дастандарын жатқа айтқан. Шығыстың классик әдебиетімен жете танысқан. “Көроғлы”, “Ер Көкше”, “Сайын батыр” жыр дастандары мен Бұқар жырау, Шортанбай, Орынбай, Шөже, Жанақ, Сақау секілді ақын-жыраулардың әдеби асыл мұраларын хатқа түсірген. “Сарыарқаның кімдікі екендігі” атты шығармасында қазақ халқын өнер-білімге баулу, елде мектеп, медреселер ашу, жер тағдыры т.б. өзекті мәселелерді көтерді. Ақынның қай туындысы болсын, тақырыбы жағынан қоғамдық өмірдің көкейкесті мәселелерін қамтыды. Тірлігінде ұры-қарылардың, озбыр қиянатшыл, аю мінез әкімдердің қара халыққа жасаған қиянатын қызыл тілімен қылыштаған. Мәшһүр Жүсіп өзінің ақындық қасиетін де Тәңір сыйлаған өнер деп түсінеді.

Қайталанбас тұлғаның бұған дейін айтылмай келген өмір белестерінің белгісіз беттері енді ашылып, талай жылдар бойы

тыйым салынып келген сүбелі шығармаларын қайта тануға бет бұрылды. Екі ғасырдың жүгін бірдей көтерген ақыл-ой, өнер саласындағы алыптардың қатарында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да бар. Талантты қолдан жасау қиын. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысында ел аузынан халық ауыз әдебиетінің сөз маржанын теріп, оны насихаттап елді сауаттандыру жұмысымен де айналысты. Уақыт өткен сайын , маржан тас су түбінде жатқан сайын жарқырай түсетіні сияқты Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ұрпағына қалдырып кеткен мол мұрасы ,баға жетпес байлығы оның даңқын бүкіл әлемге асқақтата паш етіп, өзінің құндылығымен ерекшеленіп тұрады. Кезінде солақай саясаттың кесірінен араб харіптерімен жазылған шығармаларға тыйым салынды. Еңбектерін жарыққа шығармай қудалады.Енді қазір заман түзеліп,өз қолымыз аузымызға жетіп,егемен ел болып, арыстар ақталып, елім деп еңіреген ерлерді еске алып, құрметтеп ас беріп, мұражайлар ашып жатырмыз .Мәшһүр Жүсіп Көпеев әлі өзінің лайықты бағасын алған жоқ, оның мол мұрасын жан-жақты зерттеп, көпшілік оқырман қауымға таныстыру – алда тұрған негізгі міндет.

Н.Қ. Қосаева

Орталық ғылыми кітапхананың жетекші библиографы

МӘШҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ
ҒҰМЫРНАМАСЫНАН

*Мен келдім музейіңе жолым түсіп,
Егілдім рухыңды сүйіп-құшып.
Өмірдің жолдарында жар бола гөр,
Қазақтың пайғамбары Мәшһүр Жүсіп*

Ғафу ҚАЙЫРБЕКОВ

МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

1858 ж. – М. Ж. Көпеев Павлодар облысы Баянауыл ауданының Қызылтау елді мекенінде дүниеге келеді.

1870 ж. – Хамеретдин хазіреттің медресесінде, одан кейін Бұхара діни жоғары оқу орнында оқыды.

1872 ж.– Мәшһүр Жүсіп Бұхарадағы діни медреседе оқыды, сөйтіп сол кезде жоғары деп саналатын мұсылмандық білімі болды.

1875 жылдан бастап біраз уақыт оқытушы болды.

1880–1885 жж. – ел аузынан, қағаз жүзінен жинаған үлгілі сөздерінің біразын Омбы қаласынан шығатын “Дала уалаяты газетінде” бастырады.

1887– 1890 жж. – Орта Азияны аралап, Самарқан, Ташкент, Түркістан, Бұхара т.б. қалаларда болды.

1888 ж. бастап жас ақынның өлеңдері мен мақалалары қазақ тіліндегі тұңғыш баспасөз үні “Дала уалаяты газетінде” жиі жарияланады.

1905 ж. 9 қаңтарда болған оқиғаға арнап ақын “Қанды жексенбі ” деген өлең жазады. “Айқап” журналында жарияланғалы тұрған тұста жергілікті өкімет органдары бұл туралы біліп қойып, өлеңді басуға тыйым салады.

1907 ж. – Мәшһүр-Жүсіптің үш кітабы: “Сарыарқаның кімдікі екендігі”, “Хал-ахуал”, “Тіршілікте көрген бір тамашамыз” атты туындылары Қазан қаласындағы Хұсайыновтар баспаханасынан жарық көреді.

1913 ж. – “Айқап” журналына М.Ж. Көпеев бірнеше мақала жазады.

1917 ж.– Қазандағы Хұсайыновтар баспаханасынан өлең кітаптары, қара сөзбен жазылған еңбектері жарық көріп тұрды.

1931 ж. – 73 жасында қайтыс болады, сүйегі Баянауыл ауданынан 80 шақырым жерге қойылған.

ОСНОВНЫЕ ДАТЫ И ЖИЗНИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ М.Ж. КОПЕЕВА

1858 г. – М.Ж. Копеев родился в селе Кзылту, М.Ж. Копеев в Баянаульском районе Павлодарской области.

1870 г. – обучался в медресе хазрета Хамеретдина, после чего поступил в Бухарский медресе.

1872 – поступил в медресе Кокельдаш Бухаре и получил по его окончании высшее по тем временам мусульманское духовное образование

1875 г. – работает учителем в ауле.

1880-1885 гг – Собранные путем личной записи некоторых образцов казахской устнопоэтической творчества издает в газете “Дала уалаятының газеті” выпускающие в г. Омске.

1887-1890 гг. – был в Самарканде, Бухаре, Ташкенте, Туркестане с целью знакомства с жизнью, культурой, бытом народов Средней Азии.

1888 г – стихи и статьи молодого поэта часто печатаются в “Киргизской степной газете”– “Дала уалаятының газеті”, первая газета на казахском языке которая выпускалась в г. Омске.

1905 г– Он пишет стихотворение „Кравовое воскресенье”, посвященное событию 9 января 1905 года В Петербурге. Стихотворение готовилась к печати в журнале “Айқап”.

Однако, узнав об этом, местные власти накладывают запрет на стихотворение.

1907 г. – в издательстве Хусаиновых в Казани вышли поэтические сборники “Опыт, накопленный жизнью”, “Положение”, и книга прозы “Кому принадлежит Сарыарка”

1913 г. – “Айқап” периодически печатались его статьи, очерки, информации.

1917 г.– в издательстве Хусаиновых в г. Казани издавались поэтические сборники и книги в прозах.

1931 г.– скончался в возрасте 73 лет, похоронен в 80-ти км от Баянаульского района.

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ **(1858 – 1931жж.)**

Көрнекті қазақ ақыны, публицист, этнограф және ағартушы Мәшһүр Жүсіп Көпеев қазіргі Павлодар облысы, Баянауыл ауданындағы Қызылтау елді мекенінде дүниеге келген.

“Дала уалаяты газетіне” мақала, хат-хабарлары жиі жариялана жүріп, Мәшһүр Жүсіп атанады. Ол 15 жасына дейін Хамеретдин хазіреттің медресесінде білім алады, одан соң 1872 жылы Солтүстік және Орталық Қазақстанның ауыз әдебиетін жинаумен шұғылданады. Бүкіл Қазақстанға мәлім Қараөткел, Атбасар, Қызылжар сияқты өңірлерде болған ол жергілікті тұрғындардың өмір-тұрмысымен, фольклорымен етене танысады. Сол кездің өзінде-ақ ол өзін өмірден көрген-білгенін мықты бейнелей алатын ақын ретінде таныта бастайды.

1872 жылы Мәшһүр Жүсіп Бұхарадағы Көгілташ жоғары діни медреседе оқыды, сөйтіп, сол кезде жоғары деп саналатын мұсылмандық білімі болды. Медресені тәмамдаған соң, бірнеше жыл туған өлкесінде мұғалімдік қызмет атқарады. 1887–1890 жылдары білімін тереңдете түспек мақсатпен, Мәшһүр Жүсіп Орта Азияны аралап, Түркістан, Ташкент, Самарқан, Бұхара сияқты қалаларда болды. Осы жылдары ол белгілі оқымыстылармен, ақындармен кездеседі, түрколог-академик В.В. Радловпен танысады.

Мәшһүр Жүсіп 1917 жылы Қазан қаласында “Хал-ахуал”, “Сарыарқаның кімдікі екендігі”, “Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз” атты кітаптарын шығарады. Қазақ ауыз әдебиеті мен Шығыс әдебиеті үлгісінде “Гүлшат – Шеризат”, “Шайтанның саудасы”, “Ғибратнама”, “Баяннама” т.б. қисса-дастандар жазды.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев тек Қазақстанда ғана емес, өзге елдерде де болып жатқан оқиғаларға сергек көңілмен қараған. Оған 1905 жылғы бірінші орыс революциясы орасан әсер етеді. 1905 жылғы 9 қаңтарда болған оқиғаға арнап ақын “Қанды жексенбі” деген өлең жазады. “Айқап” журналында жарияланғалы тұрған тұста жергілікті өкімет органдары бұл туралы біліп қойып, өлеңді басуға тыйым салады және авторды іздестіре бастайды. М. Көпеев бұл тұста білім алуды жалғастырамын деген желеумен Ташкентке кеткен болатын. Орта Азиядағы сапарынан оралған соң да ақын туған өлкесінде ұзақ тұрақтай алмайды. Тұтқындалу қаупі төнгенін сезген ол туып-өскен жерінен жырақтап, Еділ мен Жайық арасындағы қазақ ауылдары мен орыс тұрғындары арасында тұрақтайды.

Ақын туған өлкесіне тек 1915 жылы ғана оралады.

Ол өлең жазумен қатар, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап бастырумен де айналысты. Шежірелер мен айтыстарды, көптеген тарихи жырларды хатқа түсіріп, кейінгі ұрпаққа аманаттады. Сонымен бірге, ол саналы ғұмырын қазақ халқының сауатын ашуға жұмсады десек те болады.

МАШХУР ЖУСУП КОПЕЕВ (1858 – 1931 гг.)

Видный казахский поэт и публицист, этнограф и просветитель Машхур Жусуп Копеев родился в 1858 г. на территории волости Кызылтау, нынешнего Баянаульского района Павлодарской области. Подлинное его имя – Жусуп. Народ прозвал его Машхур (“знаменитый”) за публикации, которые были широко известны в его родных краях.

До 15 лет Жусуп обучался в медресе хазрета Камара, после чего в 1872 г. он едет в другие районы Северного и Центрального Казахстана, чтобы собирать произведения устного народного творчества. Он посетил известные всему Казахстану места: Караоткел, Атбасар, Кызылжар, ознакомился с жизнью, бытом и фольклором родов и племен, населявших эти края. Уже тогда он показал себя вдумчивым и наблюдательным поэтом, умеющим точно охарактеризовать и передать увиденные события и явления жизни.

В 1872 г. Машхур Жусуп поступил в медресе Кокельдаш в Бухаре и получил по его окончании высшее по тем временам мусульманское духовное образование. После окончания медресе он несколько лет проработал учителем в родных краях. В 1887-1890 гг. с целью углубления образования и знания восточных языков Машхур совершил путешествие в Среднюю Азию, жил в Туркестане, Ташкенте, Самарканде, Бухаре, где встречался со многими учеными и поэтами, в том числе с академиком В.В. Радловым. Жусуп Копеев в это время писал статьи и стихи, которые печатались в Казани. Хорошо известными были его книги “Наша жизнь”, “Кому принадлежит Сарыарка”, “Увиденное за долгую жизнь”. Машхур написал поэмы “Короглы”, “Ер Көкше”, “Ер Саин”, “Чертов отрог” и другие.

Машхур Жусуп Копеев чутко реагировал на события, происходившие не только в Казахстане, но и в других странах.

Огромное впечатление на него произвела первая русская революция 1905 г. Он написал стихотворение “Кровавое воскресенье”, посвященное событиям 9 января 1905 г. Стихотворение готовилось к печати в журнале “Айқап”, однако, местные власти, узнав об этом, наложили запрет на стихотворение и организовали поиски его автора. М. Копеев в том же году перебрался в Ташкент и Коканд под предлогом того, что хотел продолжить образование. Но после возвращения из Средней Азии он лишился возможности жить в родных местах. Чувствуя, что его хотят арестовать, Копеев снова покидает родину. На этот раз он жил в казахских аулах и русских поселениях междуречья Волги и Урала. К этому периоду его жизни относится стихотворение “Мое тайное путешествие”.

Поэт возвратился домой только в 1915 г. Он был недоволен своей эпохой и обществом, в котором жил. Ему казалось, что он один борется за просвещение народных масс. Все эти чувства М. Копеев выразил в стихотворении “Мысли сердца”.

М. Копеев был не только поэтом, но и собирателем народного фольклора. Он оставил богатое наследие собрания генеалогии казахских родов и племен, которые отличаются подробностью сведений и событий, связанных с происхождением того или иного рода.

Копеев с радостью встретил Октябрьскую революцию 1917 г. Несмотря на свой возраст, он активно участвовал в деятельности культурно-просветительских обществ и организаций. В своих произведениях этого периода Копеев приветствовал новшества, которые вводила Советская власть в жизнь казахов.

Всю свою жизнь Машхур Жусуп Копеев посвятил делу просвещения казахского народа, улучшения его жизни. Просветительство Копеева ярко проявилось в его участии в распространении среди казахов новой методики обучения и нового алфавита (“усули жадит”), созданного на основе староарабской письменности. Он сам обучал детей и молодежь грамоте, используя для этой цели книги, изданные новым шрифтом.

Блестящее знание арабского и персидского языков, природный поэтический дар, великолепное знание культуры и истории родного народа, способности аналитического характера помогали ему глубже и яснее, чем многим современникам, понимать суть происходящих событий и явлений, оценивать их, соразмеряя со своими просветительскими воззрениями.

Оригинальные произведения М.Ж. Копеева в разное время входили в литературные хрестоматии, учебники и сборники казахской поэзии.

До сих пор творческое наследие поэта не получило должной оценки и не стало предметом научного изучения.

Казахи: Десятитомный популярный справочник. – Алматы, 1998. – Т.2. Исторические личности. – С.397-399.

Сәрсенбі ДӘУІТҰЛЫ
*филология ғылымдарының докторы,
профессор*

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ АТА ТАРАПЫНАН ТЕГІ
**(Ақынның жаңадан табылған,
өз қолымен жазған өмірбаяны)**

Мәшһүр Жүсіп халқымыздың біртуар азаматы екенін көзінің тірісінде-ақ елі мойындаған. Мәшһүрдің өзі жазып кеткен “Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ата тарапынан тегі” атты еңбегі Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының сирек кездесетін қолжазбалар қорынан (I-том) табылып отыр.

Ақынның 1990 жылы “Ғылым” баспасынан жарық көрген екі томдық “Таңдамалы шығармасының” бірінші томындағы берілген өмірбаяны оның өлеңдеріндегі, кейбір жазбаларындағы өзі айтқан мәліметтері бойынша жазылған болатын. Ал Мәшһүрдің өз қолымен жазылған шынайы өмірбаянының табылуы аса маңызды жаңалық.

Айдабол Күліктің бәйбішесінен – Тілеуімбет, Наурыз, Дәулет, тоқалдан – Ақыл, Сексен. Күліктің сексен жасында туған баласының атын Сексен қойған.

Тілеуімбеттің он бес ұлы ат арқасына мініп, соңына ерген. Сол шақта қара қалмақ Сыбанмен қазақ жау күнінде көшіп келе жатқанда қалмақтың жасанған жауына кез болып, Тілеуімбет он бес баласымен соғысқа кіріп, өзге ел қашып құтылып, барлық баласымен Тілеуімбет сонда қырылған. Ең үлкені Оспантай екен, онан тұқым жоқ. Онан соңғысы Амантайдан өсіп - өнген бірлі-жарымды тұқым бар. Онан соңғының аттарын ешкім білмейді. Жау қолында тірі жатқанын көріп, үшеуін орманшы Тайлақ алып қашып құтқарылған, бұлардың үрім-бұтағынан тарағандарды Айтқожа, Жаңабай, Күнту дейді.

Бірі бесікте, бірі кебежеде екі немере жас баланы Күліктің тоқалының баласын Сексен құтқарған. Бұл екеуінің үрім-бұтағын Бесім, Қойтан дейді.

Сол Бесімнің бәйбішесі Бөлтек бәйбіше керей қыпшақтың ішіндегі қыпшақ Олақ мергеннің қызы екен. Бұл Бөлтек бәйбішеден туған Ақжігіт, Жанжігіт, Қармыс. Қазақ ішінде қожа-молда үйір-шүйір болмаған күнде Ақжігіт абыз Сыр бойынан Оспанқұл әздер деген әулие қожаға екі бауырының бойжеткен қызын қалыңмалсыз беріп, үйінің сыртына ақ қос тігіп беріп, мектеп ашып, бала жиып оқыттырған. Қазақ, қазақ болғанда, әуелі қожаны сақтап, мектеп көтерген кісі осы Ақжігіт болған. Қатыны ұдайы қыз таба берген екен. Сонда қызының ең тұңғышы Зәруқажан онан соңғыларының аты – Дәме, Дана.

Бір күні Ақжігіт абыз намаз оқып тұрса, отбасында отырған үрпе-шүрпе қыздар оттың басына төрт ши шаншып, “Сенің атың Құлмұхамед, сенің атың Сермұхамед, бірінің атын Досмұхамед, бірінің атын Бермұхамед қойып, намаз оқыған төрт кісі қылып” айтады. Соны Ақжігіт абыз аңғарып, намаз оқып болған соң, өз қатынын өзі “құдағи” деп шақырады екен.

“Құдағи, сен байқадың ба, Зәруқажан кейінгі сіңлілерін қалай ойнатып, алдандырып отырғанын. Сен төрт ұл табады екенсің, осы төрт атты қояды екенбіз. Ал енді ұл таптың,” – дейді. Айтқанындай бір ұл тапты, атын Құлмұхамед қойды және тапты Сермұхамед қойды және тапты Досмұхамед қойды. Сол шағында Ақжігіт абыз қырық тоғыз жаста болды. Ел жайлауда отырған кез екен. Ол уақытта жайлау жерлері Көкшетау айналасы, қыздың Қарасуы, Шортанқарағай деген екен. Ақжігіт абыз бір жақтан жолаушылап келе жатып тал түсте ат шалдыру үшін бір өзек сайға түсіп, кішкене қисайса, көзі ілініп кетіп, түс көріпті. Ояна түрегеліп:

“Балалар, менің жирен жорға атымды алып келіндерші, мен бір түс көрдім, сол түсімнің қабыл болуына атымды құдай жолына айтқандығыма куә болыңдар, ұятты жерімнің қақ басына бір көк кептер қонып отыр екен. Ол жұмақтың құсы, енді мен кідіріп қалмай өлсем керек,” – деп аттана түрегеліп, сол күн үйіне келе ауырыпты, өзі өсиет қылыпты: “Мені осы түс көрген жеріме қойыңдар” деп. Сонда “құдағиы” екіқабат екен. “Мына ішіндегінің атын Ермұхамед қой, төрттің бірі болсын, менің ізімді бассын” – деп. Сол іште қалған баланың атын Әзден абыз қойыпты. Досмұхамед Досбай атанып, Әзден достың атын заманындағы жұрты біліпті. Керей Тұрлыбек заманында Досбайдың асын Ошақты көлдің басында берген.

Зәруқажан деген қызы Қозы керейге ұзатылып, онан Мұхамедсалық деген бала туып, ол да өз заманында Мұхамедсалық ахұн атанды. Бұл Мұхамедсалықтың зираты Қараөткелден Қызылжарға баратұғын керуен қара жолының үстінде. Ақжігіт абыздың өзін түс көрген жеріне апарып қойыпты, келер жылы ел жазда барғанда моласына үйрек жұмыртқалаған екен. Заманындағы қариялар “бұл жақсы ырым, жақсы болады екен” десіпті.

Әзден дос заманында бір түрлі жақсы болыпты. Керей Имансыманның асында Әзден абызды Тұрлыбек жеке дара қылып күткен екен. Соғымын бөлек сойдырып, үйін аулаққа тігіпті. Осы күнде сол Әзден абыздың тұқым-жұрағатын таратсақ, Ақжігіт абыздан туған төрт Мұхамедтің біреуі Сермұхамед, сол Сермұхамедтен туған бес ұл. Сол бес ұлдың бірі біздің өз әкеміз Көпей марқұм.

Ең үлкені Шаншар, онан соңғы Мыңжасар, онан соңғы Жүзжасар, онан соңғы Көпжасар, ең кенжесі Мағырып, кішкене қораш болып туған соң, Көпжасар аты қалып, Көпей атанған себебі солай болыпты.

Қазақта баланың үлкені қадірлі болады, кенжесі қадірлі болады, “ортаншыға оқ тимес, оқ тисе де боқ тимес” деп қадірсіз, құнсыз ұстайды. Ата мұрасы жер ең үлкені мен кенжесіне тиеді, ортаншыға қаңғырып қайда кетсең, сонда кет дегендей қылады.

Мұны айтып жатқан себебім, өзі қораш туған соң өзі баланың не үлкені, не кенжесі болмаған соң, әрі сыбағадан кемшілік көрген соң атамыз марқұм он сегіз жасында “оқу оқимын” деп Қызылжарға жаяу қашады. Барып медресеге кірісімен ауырып қалыпты. Үш-төрт ай ауырып жатқан соң, ауырғандағы қалған қаражатын төлеп құтылу үшін Ахметжаудыр деген ноғайға қарамалайлыққа тұрыпты. Фамилияларын Фатихалла Бикташов дейді екен. Сол қарамалайлыққа тұрғаннан ноғайлары рұқсат бермей, босатпай, Түркістан, Тәшкент, Бұқараға алып кетіпті. Сол жақта жүргенде көп малмен Арқаға шығарып, Қарсұн – Керней, Әлтеке – Сарым, Тама, Өр Қуандығында “Көпей саудагер” атанып көп жүріпті.

Тоқаға Телқозы, Байқозы, Қарақозы үш қозы да жатады екен. Нұра бойында Еңлік аулы да, төре Қоңырқұлжа, Әлтеке – Сарым, Жанғұтты да, Тама да, Қаңлы да жатады екен.

Өзіміз ат арқасында мінген соң, жүрген-тұрған жерінің бәрін аралап көрдік.

Қырық жастан асқан соң, рұқсат беріп, “өз қолындағы өтпей қалған тауар еншің”, – деп сонымен жолда Қоңырқұлжа төренің аулында жатып, Алтай, Мұрат, Танаш, Қапайдың қызын алып, өзі

қырықтан асқан кезінде, Танаш қызы Ұлбала марқұм анамыздың он сегізінде қой жылы ережеп айында жұма күні жалған дүниенің жарық жүзіне келген екенбіз.

Қырық екі жасында біз туған қой жылы болған. Анамыз марқұмның жылы қоян еді, он жетіден он сегізге аяқ басқанда ең тұңғышы көрген перзенті біз болыппыз.

Бес жаста Баянауылда Бұқарадан оқып қайтқан Нәжімеден хазірет сол зат шәріптің ғұзырына келіп, алты жаста мағынасымен “Шар кітап” оқып, сегіз жаста және Баянауылда молда Хамыралдин ахұнның алдына отырып, тоғыз жаста Мұхтасарды білген. Жиырма тоғыз жаста Бұқараға барып медресе мырза Ұлықбекте, Хамзе қожадан, ноғай медресесі Сыражалдин муфтиден дәріс оқып, Миракәнде Сахыпзәде немересі хазірет ишан менен Мәлік тәрбиесінде болып, отыз жеті жаста Тәшкент шаһарында Бесағаш мақаласында Әбілхасым хан, ишан қасында тұрып, немерелері Әкірам хан төреден тағылым алып, жортуы көп болып, оқып - білуі аз болған.

Үйлі-баранды, қатынды - балалы болған соң атамыз марқұм “бай жігіт болдым” деп қаракесек, сүйіндіктердің аралығынан қоныс қылып, отырықшы жай қылмақшы болып, Желтау Шоқпардың қасында Күйеушоқы деген жерден екі ағасы, бір інісі ағайынды төртеуі болып бір жаз жатып үй салдырып, арық ағызып, егін - жай, пішен - шабындық жер қылмақшы болған. Саудадан жиылған өгіз, ту сиыры аралас жүз сиыр, төрт жүз қойды күзгі ақ сабан кезінде Қараөткелге айдап, арзан сатпаймын деп қайта айдап келіп, қарға салып, сол тауықтың жұты деген жұт соғып, барлық малды қырып алып, Күйеушоқының түбінде күйеу болып шоқиып отырып қалыпты. Сонан соң “дүние – мал жолдас емес екен, ғылым – жолдас екен” деп жаз шыққан соң, мына үш жасар баламды оқуға беремін деп Баянауыл қаласына көшіпті. Қалалы жер мешітсіз болмас, мешіт болса, молдасыз болмас деп. Ол күнде Баянауылға мешіт салынған жоқ екен. Орнын белгілеп салуға жаңа даярланып жатқан кезі екен.

Қаланың күнбатысынан бір казак-орыстың шатырсыз үш бөлмелі үйін сатып алып, мешіт орны деген жердің көк желкесінен үй салдыра бастайды.

Ит жылы қалаға бес шақырым жер Ысмайыл Қызылағаш деген жерде Сатылған, Садыр, Асубай, Жұмабай деген жатақтармен бірге қыстап, ағаш үй салынып бітпеген. Бірнеше жыл сол Қызылағашта тұрып қалған. Біздің бес жасқа аяқ басқанымызда Павлодарда неше жыл тұрып марқұм болған Нәжімеден хазірет Арқаға алғаш келгенде, Мұсаның қожасы Сәт қожа марқұм қолында ұстап бала

оқытқан молдасы екен. Өз үйлері күйіп кеткен себепті Баянауылда пәтерде тұрып, қолындағы молдасы Байжан хазірет салдырған ескі медреседе бала оқытып, бес жасар бізді бес шақырым жерден алып келіп, “ағузу, бисмілләні” сол кісі үйреткен екен. “Балаң Бұқара балаларындай зерек екен. Мұны Әптиек Құранмен алдандырмайын, оны өзі үйретейін деп “Шар кітапты” оқысаң, әр кітапты оқисың деген, ата - бабаңның мақалы бар еді ғой. Соған салып жіберейін” депті. Құр қарасы емес, мағынасымен екі қыста “Шар кітапты” түгелімен жаттатыпты. Содан соң құлаққа естілгеннің бәрі жат бола бастап, естілген сөздің ұғылмай қалғаны жоқ болса керек?! Ол күнде ескі закон, Мұса дуанбасы, Секербай қазы Баянауылға Мұса мырза келіп:

“Сопы, балаңды алып кел, көремін, – деп алдына алдырып сөйлетіп, мынау жұртқа Мәшһүр болып, жұрт құлағын шулатайын деп тұр екен. Болсын пақыр-ай, көп жасағыр екен, сопы, бұл балаңа үкі тағып қой, бұдан былай үкісіз жүргізбе”, – депті.

Сонан Мұса мырзаның алдына шыққан соң, үйге жеткенше тоңып қалар деп жолда Хамар хазіреттің бибісі Бибімариям Ғабдолла Хәлпе қызы өзінің жалғыз қызының басындағы үкісін жұлып алып өз қолымен бөркіме қадады. Содан соңғысын сендер сұрамандар, мен мылжындамайын. Ауыздан шыққан лебіз бәрі менікі болды.

Қазақ ішінде айтылған өлеңнің құлақтан құлаққа естілгені жетпей қалғаны жоқ. Он бес жаста ұйықтап жатқанымда өзіме танымал ақындардың бірі қыздарға жазатын сөзден үш ауыз өлең үйретті. Үйге келсем, есімде даяр тұр, қағазға жаздым, содан соң-ақ еркіме қоймады, өлең жазуға түсіп кеттім. Ал енді Мәшһүр болмасқа немене?!

Жабысты маған өлең он бес жаста,
Жұрт айтты не қыласың, – деді – таста.
Сөйткенмен қоя алмадым бір білген соң,
Мінім жоқ жұртқа қылған онан басқа.

Бір мектепте қанша бала оқыса, бәрінің алған сабағы біздікі болды. Үйге қақсап айтып келетұғын болдым. Пәлен баланың сабағы мынау, түген баланың сабағы анау деп. Сондай болған соң, атамыз марқұм үйге отырғызбады, қай жерде оқу бар десе, апарып тастайтын болды. Біздің сегіз жасқа анық толған кезімізде, қоян жылы Қамардин хазірет Омбыдан көшіп Баянауылға келді. Баяғы шатырсыз ағаш үй түгел баспана болуға жарап, атамыз марқұм да қалаңда қыстайды.

Біз алып барып ол кісіге берген соң: “Бұл балаңды оқуға басы бүтін бересің бе, жоқ, бүгін оқытып, ертең қойдырасың ба”, – дейді. “Өзінің өмірі бойынша оқудан айырмайын деген ниетім бар, тақсыр”, – дейді.

“Шар кітапты” танымал болған сөз одан іркіліп тұрып қалайын ба, ол кісінің аузынан шыққан сөзді екінші ойлануына келтірмей, сұраса қайта өзіне айтып бере берген соң, қызығып үйрете берді де жазған зар жақ тарсылдатып жатқа соға берді. Жалаң сабақ оқумен тұрған жоқ, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Ер Тарғын”, “Төрт жігіттің өлеңін” жазып алып жатқа соғып, көрінгеннің алдында самарадай қақсайтұғын болған соң, көзге түсіп, жұрт аузына іліне бастадым.

Бозбала, менің атым Мәшһүр Жүсіп,
Кетемін сөз сөйлесем желдей есіп.
Бәйгеден келіп жүрген келмей қалып,
Тұғырдан шабатұғын кеттім түсіп.

Әуел бастағанда қыздарға өлең жазып, қыздарды мақтауды өнер көріп, сонымен желігіп кеттім. Сонан соң парсы хикаяларын өлеңмен қисса қылуға құмарланып, онымен біраз алдандым. Онан бері келген соң “Пайғамбар мифражын”, “Дүниеден өткенін”, заманындағы атағы шығып, ауызға ілінгендерді, бұрынғы-соңғысын түгел өлеңмен сөйлеп кеттім...

Қазақстан-Заман. – 2003. – 1 тамыз.

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ ШЕЖІРЕСІНЕН ҚЫСҚАША КӨШІРМЕ

(Көшіріп алған Субханбердин Сәлкен)

Халқым ұл баланы ерекше мәпелеген ғой. Шәжемнің ортаншы қызы Тәтіштен қалған Роман нағашы атасының атында болатын (Сәлкен Субханбердиннің). Бір күні маған келіп “Наш родословный кто?” деді. Мен осы уақытқа дейін қайдан шықтық дегенге онша көңіл бөлмеппін. Оның да түрлі себептері болса керек. Ең зоры – кешегі “халық жауының” қызымын ғой... Әбүйір болғанда ертеректе Шәжем Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежіресінен көшірген, машинкаға басылған нұсқасын маған арнап беріпті. Міне, сол көшірмені бүгін оқырман назарына ұсынып отырмын.

Үшкөлтай Субханбердина.

Атамыз АНАСТАН басталады.

АНАСТАН Мағаз туады, МАҒАЗДАН – Жәбіл, Ақшолпан, Аңқарай, Аламан, Сейілхан, Жаңылхан туады.

Сейілханнан Сегіз арыс Түрікпен тарады (Тәжік, Қырғыз).

Жаңылханнан – Майқы би туады.

Майқы биден Әзбек, Сапан туады.

Әзбек Сарттан қыз алып Шаһарға (Ташкент)қашады.

Сапанның түйесі көп болып Сарыарқаға келеді.

Сапаннан – Айырқалпақ, Айырқалпақтан – Қазақ, Созақ туады.

Созақтан – Қарақалпақ туады.

Қазақтан – Ақарыс, Бекарыс, Жанарыс (Үш жүздің аталары) туады.

Ақарыстан – Ұлы жүз.

Жанарыстан – Орта жүз.

Бекарыстан – Кіші жүз туады.

Жанарыстың 6 баласы болады.

1. Қара қожа

4. Дара қожа

2. Аққожа

5. Есімқұл қожа

3. Ақтанберді қожа

6. Қасым қожа.

Қара қожадан – Арғын.

Ақ қожадан – Найман.

Ақтанберді қожадан – Қыпшақ.

Дара қожадан – Қоңырат.

Есімқұл қожадан – Керей.

Қасым қожадан – Уақ туады.

Орта жүзден демек, Арғын, Найман, Қоңырат, Қыпшақ, Керей, Уақ – алты атаның ұлы ел болды.

Арғын 4 әйел алған. Бәйбішесінің аты – Өркүл. Екінші әйелі – Момын, үшіншісі – Айнакөз, төртінші әйелдің аты белгісіз.

І. Өркүл бәйбішеден – Құтан туады.

Құтаннан Мейрам сопы мен Қарашаш деген қыз туады. Құтан, Мейрамның екі жасында өледі. Содан Мейрамды үлкен

шешесі асырайды. Құтанның ерте өлгенін білмеушілер, Мейрамды Арғынның бел баласы деушілер бар (Олай емес Мейрам Құтанның баласы, Арғынның немересі).

Екінші әйелі Арғынның Момыннан – 5 бала туады.

1. Ақ сопы, одан – Қанжығалы, Тобықты
2. Сары сопы, одан – Атығай
3. Арық сопыдан ұрпақ қалмаған
4. Нәдір сопы, одан ұрпақ болмаған
5. Қара сопы, одан – Қарауыл, Бәсентыйын.

Үшінші әйелі Айнакөзден – 2 бала туады.

1. Сары жетім.
2. Шақшақ.

Бұл екеуінің анасы жастай өліп, Момын асырайды.

Сондықтан болу керек Момыннан туған бес балаға қосып, Жеті Момын дейді. Ол дұрыс емес, екі баланың шешесі бөлек. Төртінші әйелден: Ақташы, Байташы, Бұғышы, Тағышы туады. Бұл төрт баланың тұқымдары тегіс Жиделі болса да, мұндағы арғыннан көп болмаса аз емес. Асылы Арғын болдың әр кім болдың деген сөз. Арғыннан туған ұрпақтың көпшілігінен қалған екен.

ӨЗ АТАМЫЗ

Мейрам бабамыздың зираты Алатау маңында. Мейрам 3 (үш) әйел алады.

Бірінші әйелі Алшын Қодыс бидің қызы, аты – Нурфаида. Бұдан 2 (екі) бала туады.

1. Қуандық.
2. Сүйіндік.

Екінші әйелден: Бегендік (Қозған), Шегендік (Қақсал)туады. Бұл екі баланың шешесі ерте өліп Нурфаида бәйбіше асырап өсіреді. Халық содан бәйбішенің төрт баласы дейді.

Үшінші әйелден аты Қарқабай, Болат Қожа (немесе Қаракесек) туады. Сүйіндік 2 әйел алады. Бәйбішесі Ұлы жүз Үйсін Егізбидің қызы. Бұдан екі бала туады.

1. Оразгелді 2. Сүйінші.

Оразгелдіден: Шуманақ одан : Күлболды, Жанболды, Жолболды, Орманшы, Қаржас (асыранды баласы ол жөнінде кейін қараңыз).

Жанболдыдан 6 бала: Жуанар, Күлік, Айдабол, Ақбура, Майлытон, Шегір.

Айдаболдан 8 бала: Жанғозы, Малғозы, Қарақозы, Аққозы, Бозқозы, Жәйгелтір (Қожагелді көшетер).

Жанқозыдан 5 бала: Төлебай (Жеке, Батыр) Қосқұлақ, Мамыт, Көсте, Баян.

Төлебайдан 5 бала: Жолан, Еламан, Едіге, Мәлгелді, Елгелді.

Мәлгелдіден – Ақпан; тоқалынан – Серкебай.

Ақпаннан 4 бала: Әділше, Темірболат, Бөктергі, Асарбай.

Темірболаттан Ибраһим (Бөкшал).

Әбілда тоқалынан Мәдкей.

Ибраһимнан 9 бала: Шәукілдек, Хасен, Тәжи, Бәсіпке, Әрмия, Уайда, Шәкен Халимолла (Қали), Үкібас (екеуі тоқалынан).

Хасеннен 4 бала: Субханберді, Ағламберді, Әжмұхаммет, Мұхаммедкәрім. Субханбердіден: Сәлкен (Мұхаммедсәлім), Қалкен (Мұхаммедғалым), Нүркіш (Нұрмұхаммед), Алтай, Балкен. Қыздары: Үшкөлтай, Қалкетай. Тірілері Сәлкен, Алтай, Үшкөлтай. Ағламаннан Баяш. Өзгелерінен тұқым жоқ.

Сәлкеннен – қыздары :Тамара, Тәтіш, Жаннат, Әлия. Ұлдары : Әмір, Елжан, Нұржан.

Ал енді Қаржасқа келсек (ол Әміржанға керек болар) Оразгелдіден Қаржас.

Дақ болып жеке туған Қаржас еді
Ақ сүйек алтын сандық алмас еді
Бақ қонып қыдыр дарып дұға тиген
Бабанның Оразгелді баласы еді.

Қаржастың әкесі жоқ дегенге байланысты Мәшһүр шығарған.

Қаржастан 3 бала туады.

Алтынторы, Сатылған, тоқалдан – Құлке.

Алтынторыдан 5 бала туады.

1. Мәмбет әлі 2. Жолымбет әлі 3. Бейімбет. 4. Келімбет. 5 .Артық.

Бейімбет пен Келімбеттің тұқымы Арқада емес ,ертеде қоныс аударған. Жолымбеттен 4 бала туады: Балымбет, Назар, Қолсары, Қалқаман.

Қалқаманнан екеу туған: Бұқар жырау, Төке.

Бұқардан – Ақдербес, Жарылғап.

Ақдербестен – Изан, Жақсылық.

Изаннан – Қапторы, Мыңбай, Бозбай туады.

Мыңбайдан – Өтеген, Өтеуілі.

Өтегеннен – Майлыбай, одан – Аяпберген.

Өтеуліден – Атығай, Қараш туған.

Сатылған (үш әйел алған):

Бірінші әйелден – Қарақалпақ.

Екінші әйелден – Жансары, Тақат.

Үшінші әйелден – Қоныс ,Мәмбет.

Құлкеден 4 бала туған.

1. Ойым 2. Телі 3. Тілеуімбет. 4. Әлімбет

Ойымнан – Өтел, Баян, Жаулыбай

Теліден – Анай.

Тілеумбеттен – Есенқұл, Елшібек.

Әлімбеттен – Дәулет, Қосаболат, Үмбет туған.

Анай 4 әйел алған.

Бірінші әйелден – Нияз.

Екінші әйелден – Мырзағұл, Құдайқұл.

Үшінші әйелі – қалмақ қызы одан – Жәдігер.

Төртінші әйелден – Құлтуған.

1. Нияздан – Құттабай, Бөгембай, Таттыбай.

2. Мырзағұлдан – Сатыпалды, Сәти, Баймұрза, Жаймұрза, Наурыз, Ақмұрза.

3. Құдайқұлдан – Ақжігіт, Қыстаубай, Жетібай, Көбеген, Ақкісі туған.

4. Жәдігерден – Жаңқа, Қараша, Қанай, Сатай.

5. Қалдан – Құдайберген, Тәңірберген.

Тілеуімбет баласы – Есенқұлдан – Талас туады.

Елшібектен – Тоқсан.

Қосаболаттан – Бабас.

Үмбеттен – Базар.

Дәулеттен – Рыскұл, Ақша.

Ақшадан – Жиналы, Маман, Манақ.

Жиналыдан – Әміржан, Алшыбай, Зарубайдың аталары тарайды.

I бөлім

Таңдамалы шығармалары

НАУРЫЗ

Ұлыстың ұлы күні

Естіген құлақтың жазығы жоқ, құттай бала күнімізде жарапазан айтатұғын шалдар айтып жүруші еді:

Нұх пайғамбар дарақтан кеме пішкен,

Ол кемеңің тақтайын тышқан тескен,—

деп. Бұл – естіген сөз. Құлақ естігенді көз бір көрмек. Бұл күнде көзіміз көрген нәрсені ойға салып жүрсек, топан суы тасып дүние жүзін қаптағандығы айдан жарық, күннен анық көрініп тұр, Аспан – көк, жер, су жаратылғаннан бері қарай жоғарғы әуеде құстан басқаның ұшқанын естідіңдер ме? Жоқ, жоқ.

Суда балықтан басқаның жүзгенін естідіңдер ме? Жоқ, жоқ.

Міне, енді бұл күнде адамзат аэроплан жасап алып ауада құстай ұшпады ма! Су астымен жүретұғын кеме жасап алып дарияларда балықтай жүзбеді ме! Бұларды не деп ойлайсың? Бұл дүниеде тұрған сайын адамзаттың ақыл-ойы артып, ғылым-білімі күшейгені. Ендеше не нәрсеге болса да бұрынғылардың ақыл ойы жетілмей, кемеліне келмей тұрғандағы айтқанына нанбаңдар. Жә, жарапазаншы шал айтты деп топан суы болғандығына нанып тұрғаным жоқ. Өз көзім көрген нәрседен нанғандығымды білдіріп айтып тұрмын. Сол топан суының болғандығын, тау біткеннен қырық кез асқандығын жер айтып тұр, су айтып тұр, тау-тас айтып тұр.

Жердің айтқандары – талай жерлерде судың еріксіз айдауымен ойылып, жиылып төбе-төбе болып қалған құмдар бар. Қызылдың құмы, Қарақұм, Жетіқоңырдың құмы аталған. Судың айтқандары – адамзаттың ебедейсіз көп қырылғандығынан көз жастары ащы теңіз, сор болып қалған. Тау айтқандығы – алғаш құрғақтық тауып, қылтиып көрінген мен едім дейді. Ұлытау тау тұңғышы болғандықтан, Ұлытау атанғандығым сол дейді.

Онан кейін тарбайып-тарбайып, адыр-бұдыр болып көрінген мен едім дейді – Тарбағатай мен Шыңғыс таулары. Тау біткеннің бәрі судан шыққанда су астында тұншығып қалып, есепсіз көп жыл көрінбей қалып, ең соңынан шыққан тау кенжесі мен едім дейді Баянаула. Оны көрген, ішін аралап жүрген біз рас-ау дейміз. Неге десең? Ұзыны жиырма бес шақырым, көлденеңі он бес шақырым. Бір өзінде жеті көл бар. Бұл көлдерден басқа тастарының төбесінде кішкене-кішкене көлшіктер толып жатыр. Баянаула қаласының темірқазық жағында он екі шақырым жерде бір Найзатас деген тас

бар. Анадайдан көрген кісі бір бөріктей деп ойлайтуғын. Сол Найзатастың төбесінде тоғыз бөлек тұмалы көлшік бар. Араларында қарағай, қайың, арша, бұлақ, шабындылық шөп толық.

Баянауланы көрген, аралап жүрген кісіге су астынан шыққандығын тау-тасты өзі сөйлеп, айтып тұр.

Он екі айды бір жыл дейді. Бір жыл бір кісінің өмірі есепті. Бір құдайдан басқаның бәрі бірінен-бірі туып, өсіп-өнбек. Туып, өсіп-өнетұғынының бәрі де қартаймақ, өлмек. Көк – байы да, жер – катыны. Солай болғаны үшін: “Көктен жаудырсын, жерден өндірсін”, – дейді. Аспанда бұлтқа бұлт шағылысады, сөйтіп жаңбыр жауады. Жаңбыр көп жаумайтын жылы бұлт қысырап қалды деп күн бұрын айтып отырушылар болады. Жаралған жанды-жансыз бәрі де жұп жаралған. Жұп мәнісі ерлі-байлы деген сөз.

Жыл өзі жазғытұрым жаңа туған жас бала үш айға шейін солай, үш айдан соң жігіт болып жетілгені. Оның өмірі үш ай, онан кейін егде-мосқал, бурыл бас болғаны, мұндай болған уақытын күз күні дейді. Бұл өмірі де үш ай. Онан кейін қыс, зымыстан деп атайды, қар астында қалғандығы – ол өлгені. Он екі бітуімен бір жылдың өмірі бітеді. Жыл басына келген өмір он екі айдан аспақ емес. Он екі ай бітіп, бір жылдың өмірі таусылады. Енді жаңа жыл туады, бұл туатұғын былтырғы өткен жыл емес, бүгін туған жаңа күн. Сол жаңа туған жылын, жаңа туған күнін құттықтап қуанып той қылса, сол жылда, сол күнде бұл құттықтаған, қуанғанды қолтығына қысып, құшағына алып сый-құрметпен, қызық дәуренмен өткізуге міндетті, борышты.

Бұл наурызнама той болып, қай заманда басталған жұмыс. Жоғарғы жақта сөйленген Нұх пайғамбар еркегі, ұрғашысы аралас сексен қаралы жолдаспен кеме жасап мініп, алты ай он күн суда жүзіп, су тартылып, кемесі Қазықұрт тауына кез болып, соған тоқтап, құрғақшылық көріп, қара жерді басқан. Біреудің әкесі, біреудің баласы, біреудің бауыр-туысқаны қырылып қалып, салт атты, сабау қамшылы судан шыққан тышқандай сүмірейіп шыққан соң тамақтарына ас жүрмеген. Енді біз тірі болғанда неменеге жараймыз деп уайым-қайғыда болған.

Сонан соң бір үйретуші табылып, арақ жасап ішкен. Арақ ішкен соң, ішкен мас, жеген тоқ, уайым да жоқ, қайғы да жоқ. Бұрынғы күннің жаманын, жақсысын ұмытқан. Өздерінің аман қалғанына қызық-мереке той жасаған. Сөйтсе сол күні ай есебімен санағанда Мұхаррам айының оны екен де, жұлдыз есебімен санағанда күннің Хамал бұрышына кірген күні – бірінші Хамал болып табылған. Нұх пайғамбардың тұңғышы Сам деген баласы.

Ғарап, Ғажам сол Самның ұрпағы, біреуі ай есебін ұстап, жыл басын Мұхаррам деп санап, оны ғашора күні деп, мейрам қылып ұстап қалған. Біреуі Ғажам жұрты бұл жұлдыз есебін ұстап, бірінші хамал жыл басы деп мейрам қылып ұстап қалған. Мұның ұстап қалған күні “число” есебімен марттың тоғызына дәл келіп, қыс пен жаздың аударыс-төңкерісіне түп-тура дәлме-дәл шыққан. Мұны біздің қазақ Бұқар есебі дейді. Бұл есептен біздің қазақ жұрты орысқа қарағанша аумай-жаңылмай ұстап келген.

Ай да он екі, жыл да он екі, он екі жылдың басына он екі хайуанды ие қылған, оған ат қойып, айдар таққан.

Жыл деген өзі диірменнің бел ағашындай айналып тұратұғын нәрсе. Жер де айналады, ай да айналады, күн де айналады, күндіз, түн де айналады. Сол айналатұғыннан бірінің соңынан бірі келіп тұрады, жыл да соларды айналады.

Жылдың бел ағашында он екі шабақ бар. Он екі шабақта он екі тақ бар. Он екі тақтың әрбіріне бір хайуаннан ие отыруға. Жиырма жетінші жылдың жиырма екінші мартында жүріс қылып жүрген жорықшы Хамал... бірінші хамал болып қоян таққа мінді. Сонан бері қарай “Қоян” деп газетке жазылып жүр. Дәнемеге жарамаса, есепке кірмесе оның аты неге жазылады? Оның жыл билегендігі іске жарағандығы. Сол жұрт қоянша қорқақ болып, шөптің басынан үріккен қойдай тек желп етіп жел тұрса, үрейі ұшып, зәресі кетіп, “ал жұт болады” деп былшылдайды. Жұт түгіл дәнеме де болмайды. Қоянның қорқақ қылып айтқызып тұрғаны және қоян жылды кісі өмірінде үрейлі, қояндай қорқақ келеді. Енді келер алдымыздағы жиырма сегізінші жылдың мартының жиырма екінші күні жыл белағашы айналып қоян тұрған тақ астына кетіп, ұлу таққа отырады. Бір жылға сол ие болады. Сонда бұрынғы отырған астына кетіп, оның орнына екінші тақ үстіне шыққандығын жандыда балық біледі. Жансызда Самарқанның көк тасы біледі. Балық білетұғынын сонан байқаған: наурызнама той қылатұғын жұрттың патшалары тірі балықты көп қылып ұстатып алып, бір керсен суға салып көптің алқасына қойдырады. Отырған көп әлеумет сол балықтарға көздерін тігіп қарап отырады. Бір мезгілде балық біткен бірі қалмай теп-тегіс шалқасынан жата қалады қарындары жарқырап. Ілезде екінші балықтар аунаған жағына қарай аунап түседі. Сонан соң патшалар барабан соқтырады. Ескі жыл шықты, жаңа жыл кірді деп. Сегіз күн ұдайымен қол астына қараған жұртқа той-тамаша береді, жаңа жыл тойы деп.

Жиырма тоғыз жасымда Бұқарай Шәріпте Ғабдолла ханның наурызнама тойының ішінде сегіз күн болдым. Ұдайымен жүреміте

үш кісіні жыққанға бір шапан бәйге береді. Дәл сегізінші күн мазаршәриф делінеді. Қожа Бәһуалдин әулиенің басындағы көлшікке қант төгіп, суды қант татытып жұрт жабыла ішіп, той тарқар болады. Біздің қазақ жұрты үлгіні Бұқара жұртынан алған екен. Ертеректе біздің қазақ наурызының той-мереке, қызығы Бұқар мен Қоқандікінен де асып түседі деп аңыз болыпты.

Қайда атақты асқан бай бар болса, наурызнаманы сол байға қылдырады екен. Бұрынғы заманда наурызнаманың қадір-құны астан, тойдан ілгері болады екен.

**Баспаға дайындаған Еламан ҚАСЕН,
Х. Арғынбаев атындағы
ғылыми орталықтың қызметкері**

Білік. – 2006. – 28 наурыз.

АСАН ҚАЙҒЫ ТУРАЛЫ

Асан қайғының шын аты Хасенхан екен. Өзі нәзір кірде әулие деп айтуға жарарлық кісі екен. Мұның он екі жасар бала күнінде қазақ шүршітке қарайды екен. Шүршітке хан болғанда Ежен хан деп сөйлейді екен. Ежен хан көшпелі қазақ байдың баласына:

– Айғырын кісінетпесін! – деп жарлық қылады дейді.

– Егер қазақтың далада жүріп айғыры кісінесе, менің қорада тұрған тазы бедеулерім құлын тастайды. Айғырын кісінеткен жанның басы айдауда, малы талауда болсын! – депті.

Қазақ жұрты мұны естіп уайымға түсіп жылады дейді: “Хайуан малды қалай кісінетпей тұрамыз”, – деп. Сонда Хасен бала:

– Ол үшін уайым жемендер. Маған отыз-қырық мерген ертіп беріндер, отыз-қырық желмая тауып беріндер. Мен Ежен ханға барып, бұл жарлығын қойдырып, қазаққа бір бостандық алып келейін! – дейді.

Сонан соң жұрт отыз-қырық желмая жиып береді. Хасен бала мергендерді жолдас қылып шүршіттің ханына жөнелді. Шаһардың шегінен кіргеннен әу деп үріп шыққан итті ата берді дейді. Ит иелері келіп:

– Мұның қалай, жазықсыз итімізді неге қырып келесің? – десе:

– Біз Елібайдан келе жатқан елшіміз. Не арызың болса, хандарыңа айтыңдар. Жауабын хандарыңа берейік. Елшіге өлім жоқ дегенді білмейсіңдер ме? – деп жүре жауап беріпті.

Ит иелері хандарына арыз қылыпты. Хандары:

– Келсін, себебін сұрап тексереміз, – депті.

Елшілер келіп ханға жолыққан соң:

– Елші болғандарың қалай? Еліміздің итін қырып, жұртты шулатып келе жатқандарың қалай? – депті.

Сонда Хасен бала:

– Тақсыр, оның мәнісі бар. Кішкене күнімде әкем маған қой бақтырды. Далада қой бағып жүргенімде көп қасқыр келіп қамады. Сонда мен ойдың да итін шақырдым, қырдың да итін шақырдым, елдің де итін шақырдым, шаһардың да итін шақырдым, бір ит келіп ара түспеді. Сонда ант ішіп едім: “Ойдың иті, сені де атармын! Қырдың иті, сені де атармын! Елдің иті, сені де атармын! Шаһардың иті, сені де атармын! – деп. Сол сертіме жетейін деп ит біткенді қиратып атып келе жатқан мән-жайым – сол! – дейді.

Онда хан айтты:

– Тентек шіркін, сенің қазақтың мидай сары даласында жүріп айғайлаған дауысыңды біздің шаһардың иті қайдан естісін? – дейді.

Хасен бала жауап қайырды:

– Айғыр дауысын бие естіген жерде кісі дауысын ит естімей қоймайды, – дейді.

– Қап, бала мені ұрдың! Мен ұтылдым да, сен ұттың! Қалағаныңды ал, – дейді.

– Қалағанымды берсең, қазағымды өзіме берсең болды, – дейді.

– Бар, бердім. Қазақ деген жұртқа өзінді хан сайладым, – дейді.

Сонан соң Хасен хан атанып қайтты.

* * *

Бір балдама ашып талай нама көретұғын балгер айтқан екен:

– Сенің бақ талайыңа су перінің төресі су сұлтанның қызы нәсіп болайын деп тұр! – деп. Ол:

– Қайдан маған душар болады? – дегенде:

– Еділ, Жайыққа қармақ сал, Сырдарияға қармақ сал, ұзын аққан Ертіске қармақ сал, осы төрт үлкен өзеннің бірі болмаса, бірінен қармағыңа ілінеді, – деп.

Сонан желмаямен жүріп бәріне де қармақ салып, ең ақырында Ертіс суының басынан қармағына ілінген екен. Адамзаттан бөлек жері жоқ. Сұлулықтан басқа міні жоқ. Жалғыз-ақ айыбы сөйлесерге тілі жоқ. Қыз қалпында жатып тұруға, қылық қызметке, бір сөйлеуден басқа ойын-күлкіге, биттей мүлтік кемі жоқ. Бірнеше күн қатын қылып алып жүрді, бірақ сөйлеспегеніне қапа болып базар

аралатты: бір нәрсені тамаша қылып, я ұнатып, я ерсі көріп бір нәрсе деп сөйлер ме екен деп, ләм-мим деп бір калима сөз сөйлемеді. Бірақ үш орында мырс етіп күліп жіберді. Неменеге күлгенін білмеді. Базар тарқап, аулаға оңаша шыққан соң:

– Сөйле, – дейді. Біреудің не айтқанын білесің, білген үшін екі-үш жерде күлдің, енді неменеге сөйлемейсің? Мені адамзат деп менсінбей жүрсің ғой! – деп ашындырып ұрды, сөйле! – деп.

Тұщы етіне ащы таяқ тиген соң сөйледі:

– Мен сөйлемейін деп жүргенім, сөйлейтін күніме жеткен жоқ едім. Сенен жүкті болып жерге шыр етіп бойымнан бала түссе, сонан соң сөйлемекші едім. Онан бұрын сөйлесем, сен маған жоқ, мен саған жоқ болып айрылып кетпек әзел күнде жазуда бар іс еді. Оған шыдамадың екіқабат едім, табуыма төрт ай қалып еді. Қой, қош, аман-есен бол! Төрт айдан соң, жердің астынан келіп құндақпен жатқан балаңды ал! – деп жөнеле берді.

– Тоқта, – деп едім.

– Жоқ, тоқтауға бұйрық жоқ енді тоқтап болмайды! – дейді.

Тұрмасын, тоқтамайтұғынын білген соң:

– Күлгеніңнің мәнісін айтып кет? – дейді.

– Оны айтайын, – дейді. – Бір күлген себебім: базарда біреу той қыламын деп мың теңге шығарып күріш, май, өрік, мейіз және түрлі тамақ алып жатыр екен. Тұзға келгенде, қымбатсынып, бір теңгені қимай тұз алмай кетті. Соның ақымақтығына күлдім. Мың теңгенің тамағы бір теңгенің тұзынсыз тамақ болып ләззат бермейді. Екінші күлгенім: біреу өріктің дәнін тісімен сындырып тұр екен. Тістің құны мың теңге, мың теңгелік тісті бір пұлға тұрмайтұғын нәрсеге жойып тұрған соның ақымақтығына күлдім. Үшінші күлгенім: біреу бір етікке саудаласып бағасына келісіпті. “Бірақ осы етігің жеті жылға шын шыдай ма?” – деп. – Соған шыдаса, аламын, – деп, соның неше жылға шыдауына серттесіп тұр екен. Етік аламын деп тұрғанның үш-ақ күндік өмірі қалған еді. Өзінің өмірінің қанша күнге жетуімен жұмысы жоқ. Етіктің қанша күнге жетуіне, соған таласып тұрғанға, соның ақымақтығына күлдім, – деп қош айтысып жүре берді. Төрт ай тосып жатып, жер астынан барып құндаққа орап тастаған баланы тауып алып атын “жалғыз жетім Жаналы” қойды. Сол қатыннан жоқ жерде асығыстық қыламын деп айырылып қалдым-ау!” – деп, соның қайғысынан Асан қайғы атанған екен. Және өзі көзіне көрінген нәрсені уайым қыла береді екен.

Құйрығы жоқ, жалы жоқ

Құлан қайтіп күн көреді?

Аяғы жоқ, қолы жоқ
Жылан қайтып күн көреді
Жалаң аяқ байпандап,
Қыздар қалай күн көреді?
Шыбын шықса жаз болып,
Таздар қайтып күн көреді?

Сонда ұлы Ертіске қойған аты:

– Мына шіркіннің баласы тойдым деп қарап отырмас, қарным ашты деп жылап отырмас, сиырдың мүйізі шығып, көпірдің құлағы шығып отырмас жер екен. Күнінде баласы көпірден жылайды-ау, – депті.

Шыңғыс тауларын, Семей тауларын көріп:

– Мына шіркіннің топырағы құтырған екен. Оған шыққан шөп құтырады екен. Оның етін жеп, сүтін ішкен адам құтырады екен. Оны жеген мал құтырады екен. Қан үзе алмайтұғын, ұрыс-төбелес көп болатұғын жер екен, – дейді.

Түндік деген өзенге келгенде:

– “Он екі қазылық ойтүндік, маңырап жатқан қой түндік. Қойдың құлағы тұтам шығып тұрған жер екен!” – деп, қимай үш қарапты. Сонан сол жер “Үшқара” атаныпты. Қаз дауысты Қазыбек бидің балалары Алшынбай ауылы қыстайды.

Қызылтау деген жерге келгенде:

– “Тауы-тасы кеш болғанда, қой болып ыңыранып жатады екен. Өмірінде тоқты қысыр қалмайтұғын жер екен!” – депті. Баян аула тауын көргенде:

“Ат ерін алуға жарамайтұғын жер екен. Мына шіркінді жұрт қалайша қоныс қылып отырған? Өзін бір көрген кісі: “кәпір-ай, сені желкемнің шұқыры көрсін” – дейді екен. Әйткенмен бауырында бір тұзы бар екен. Сол тұзы ауыр екен. Бір күн түнеп кетемін деген кісі бір жұма айланып қалады екен, тұзы жібермейді екен дейді”, – дейді.

Ащы деген жерге келгенде, артына бір қарап:

“Баянауласының қоныс болып тұрғандығы мына ащының арқасы екен. Мал жазғытұрым бір жұма ашымайды екен. Күзге таман бір жұма ашымайды екен, сонысы жылға жатады екен. Олай болмағанда, Баянаула қоныс болуға жарамайтұғын жер екен”, – дейді.

Бөкенбай деген төбені көріп:

– Ана Баянауладан мына Бөкенбайдың қырық кез биіктігі бар екен дейді, – дейді, Ереймен тауын көргенде:

– “Желдің жеті есігі бар екен. Қыс болса, жылқы тұрмас, жылқы тұрса, ішінде құлын тұрмас. Ораздының жайлауы,

Шиырлының қыстауы екен. Бір-бірімен едіресіп-төбелесетұғын кісі сықылданып тұрған, панасы жоқ шіркін екен – дейді.”

Сілетіден өтіп, Жалаңаштың тұзын көргенде:

– Аттың төбеліндей Жалаңаш сені алдыма өңгерейін бе, артыма бөктерейін бе, қай жарама тартайын, – деген екен. – Айналаң аз, онан басқа таптырмайтын жер екенсің , – дейді. Есіл деген өзенді көргенде:

– Жары менен суының, жарлысы мен байы тең болатұғын жер екен дейді, – дейді. Нұраның Есенқарт деген жерін көргенде:

– Алты күнде ат семіртіп мінетұғын жер екен , – дейді. Қара құйын Қашырлыны көргенде:

– Жылқының жалы мен құйрығы төгіліп тұрған жер екен. Бауырында бір жұтқыш айдаһары бар екен, онан басқа жылқы кетпейтұғын жер екен, – дейді.

– Бір үлкен зор теңізі бар: боран болғанда, жылқы түсіп қырыла береді. Айналасында жылқы өсімі өзге жерден артық- ақ бола береді.

Терісаққанды көргенде:

– Сарыарқаның тұздығы екен, анда-санда ауыл деп қоятұғын жұты бар екен. Артынан мал өсімі тезінен өсетұғын жер екен , – дейді.

Торғай деген өзенді көргенде:

–“Ақ шабағы май татыған, ағар суы бал татыған” жер екен , – дейді. Жетіқоңырды көргенде:

– Сарыарқаның мәуіті екен , – дейді.

Шудың бойын көргенде:

– Мына шіркіннің екі жағы бар екен, өне бойы нар қамыс, іші тола жолбарыс екен. Баланың іші құрылмайтұғын өмірінде қынынан пышағы суырылмайтұғын, еркегі ат болатұғын, ұрғашысы жат болатұғын жер екен, – дейді.

Қаратауды көргенде:

– Көкектен басқа құсы жоқ, көк шөптен басқа исі жоқ, жер азғыны мұнда екен, қатыны семіз, ері арық, ел азғыны мұнда екен. Аты бестісінде қартаятұғын, жігіті жиырма бесте қартаятұғын жер екен. Қаратауды жайласа, Сырдың бойын қыстаса, сонда жарайды екен, әйпесе, жеке өзі қоныстыққа жарамайтұғын жер екен дейді, – дейді.

Шымкент, Сайрамды көргенде:

– Екі басса, бір базар, малда береке болмайтұғын жер екен. Екі басса, бір мазар, баста береке болмайтұғын жер екен. Базары жақын байымас, мазары жақын көбеймес , – дейді.

Сырдың бойын көргенде:

– Басы байпақ, аяғы қайқақ: екі-ақ ауылға қоныстық жері бар екен. Өзге өзен аққан өн бойы анық кедейдің қонысы екен , – дейді.

Сулы Келес, құрлы Келесті көргенде:

– Мөңіреуін, сиыр болып мөңіреуін! Сиыр тұқымы үзілмейтұғын жер екен , – дейді. Сонан арман Жиделібайсынға шейін жүре берген екен. Сарыарқаны орыс алады деп, орыс бармайтұғын жерге барамын деп, қойға қошқар қоймай, жылқыға айғыр салмай, түйеге бура шөгермей, сиырды бұқасыз сақтап, малды үш жыл ту қылып, сөйтіп ауған екен. Сол ауып бара жатқан бетінде Ноғайлының ханы Өз Жәнібекке кез болады дейді. Бұрын үш тойына шақырғанда, Асан қайғы бармаған екен. Ауып бара жатып кез болған соң, Өз Жәнібек:

– Асан қайғым,

Шақырса келмес ханымды

Бура қуып келтірді.

Қалжы-бұлжы қылмастан,

Тура қуып келтірді, – деген осы ма , – дейді.

Бұл сөздің себебі, бір хан болған екен. Ханның қасында бір қарашы кедей үй қоңсысы болған екен, төмен тартар сауыны жоқ екен. Ханның малының сүмесінен қозы қарын май, құлақтан қап құрт алған екен. Күзді күні ел тауға қонар мезгілде қарашысы хандікінен айрылып кететұғын болған соң, қатынына айтыпты:

– Осы құрт-майды ханымды шақырып алып алдын татырып кетейік, сонда бізге қалғаны жұғымды болар. Ханымға татырмай кеткен соң, берекеміз болмас, – деп, ханымды үйіне шақырса, ханым қарашаның үйіне кіріп шығуға намыс қылып, арланып: “Әне, барайын, міне, барайын”, – деп, кірмепті де “құрт-майдың алдын ханымға татырмай, кетпейміз”, – деп ел бейшара ханым қашан біздікіне басын сұғады деп сарғайып тосып отырып қалыпты. Күндерде бір күн ханым бүркеніп шығып қазыханаға барып қайтып келе жатса, (Мәшһүр-Жүсіп ескертпесі: “Қазыхана” – деп адамның далаға барып жұмыстайтын зәрүрі өлген жұмысын айтады). – Ханның кісі алатұғын қара бурасы бар екен, – ханымды қуыпты ханым сасқанынан, киімнің бауын байлауға шамасы келмей, қолымен ұстаған бойымен қарашаның үйіне келіп жоқ болып кетіпті. Сонда шал бейшара айтқан екен:

“– Шақырса келмес ханымды

Бура қуып келтірді.

Қалжы-бұлжы қылмастан,

Тура қуып келтірді.

Бастай гөр, қатын , құртыңды,

Сала көр майыңды, –

деген екен. Сол айтқандай, үш тойыма шақырдым, бірде-біріне келмедің, қадірсіз, аяқсыз келдің-ау!” – депті.

– Рас айтасың, Жәнібегім, ойың ұрғашыға ауған, өз бойыңдағы ақыл-еске өзің ие бола алмаған хан едің. Сондығымен айтып отырсың-ау, сен өзің. Неге той қылдың, білесің бе? Әуелі той қылғанда, қара қалмақтың қызы Қарашаш сұлуды алдым деп той қылдың. Сен ақсүйек төре едің, – ол қара еді, тұқымыңды аздырдың. Сұңқарды қарғаға айырбастадың, оның несіне келейін, – дейді. Екінші той қылғанда, Жайық суының бойына дауыл өтпейтұғын, жауын өтпейтұғын үй салдырдым деп той қылдың. Ол үйінді кім салды: кәуір салды. Күнінде өзі салған үйді өзі алады. Сен Жайықтың бойына кәуір жиып қала салдырмасаң, есіл осындай жерді орыс алар ма еді?! Мұсылманның қанша күн көріп жан сақтайтұғын жерін кәуірге қалдырдың, оның несіне келейін. Үшінші той қылғанда, неге қылдың? Құладыңға қу ілдірдім деп той қылдың. Құладың құстың құлы еді де, қу құстың төресі еді. Оның кесірі: өзіңнің басыңды есігіндегі құл алады, өзіңмен кетпейді, тұқым-тұқымыңа кетеді. Заманның ақыры кезінде сенің тұқымыңды қара қазақ биеші, түйеші қылады, оның несіне келейін, – дейді. Айтқанындай, Өз Жәнібектің сұлу тоқалымен бір байдың баласы үйір-шүйір болып, ханның бір құлына көп атын сыйлап, сол құлы өлтірді. Тоғыз ұлдан тоқал ханды азғырып, балаларымен жау қылып, оңаша алып шығып кеткен күнде Өз Жәнібек Асан қайғының не айтқанына басын шұлғығаннан басқа дәнеме демеді. Екеуі дос болысып, жалғыз жетім Жаналыны сұрап алып қалды дейді.

МӘШҺҮР-ЖҮСІПТІҢ АСАН ҚАЙҒЫ ТУРАЛЫ ЖАЗБАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЕСКЕРТПЕ

Мәшһүр-Жүсіптің Асан қайғы туралы жазбасының бізге жеткен екі нұсқасы бар екенін еске салғымыз келеді. Екі нұсқада өзгешелік те жоқ емес. Мәселен, жоғарыда ескерту белгісі қойылған сөйлемнен кейін берілген мына материал Мәшһүр атамыздың қалыпты орта бетте жазылған материалында жоқ та, үлкен бетке жазылған екінші бір жазбасында ғана бар: “Осы күні жұрт Бөкенбайдың басына аң қуалап атпен шығып жүреді, Аспанмен тілдескен Баянауладан қалай биік болады деп таңданып, жер өлшеп жүрген землемерден сұрағанда рас айтқан екен десті.

Шідерті деген өзенді көргенде –

Мына шіркіннің топырағы асыл екен. Алты ай арықтатып мінген ат бір айда майға бітетін жер екен деп. Бес жылқы шідерлеп қойғандай тоқтайтұғын жылқының қонысы екен депті. Өлеңті өзенін көргенде, тоқтап еш нәрсе айтпай өлеңдете берген екен.

– Неге үндемейсің? – дегенде, аз тұрып:

– Мына шіркіннің шөбі көп, қоныс қылған елдің уайымы жоқ, малы семіз, тайыншасы қысыр қалмайтұғын, ақ айраны иерте шығып туған бала кеу тамақ болып, тамақтан басқаны ойламайтұғын, тоқты түрім ұрлығы үзілмейтұғын, өтірігі, өсегі көп болатұғын жер екен. Өлеңтінің суы май, Шідертінің шөбі май деп жүре беріпті.”

Материалды әзірлеген
Нартай ЖҮСІПОВ

Ақиқат. – 1992. - № 7. – 79-84 б

ТАҢДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ

РОДОСЛОВНАЯ КАЗАХОВ

Из-за обстоятельств, зависящих от формы хозяйствования и по причине кочевого образа жизни у казахов не было письменного варианта родословной. Генеалогическая история каждого рода от поколения к поколению передавалась в устном виде. У казахов каждый должен был знать свою родословную, по меньшей мере, до седьмого колена, поэтому в течение веков эти предания хранились особенно бережно.

Вождя казахов звали Малик, сын Назира. В древности наши предки говорили: наш предок Аккосе сахаба (религиозный миссионер). По преданиям, после смерти пророка Омар халфе отправлял во все стороны до семидесяти тысяч сахаба. Одним из направлений были горы Алатау и Каратау. Он поручает своим ученикам, чтобы все население приняло ислам. Один из них, проживший четыре тысячи четыреста сорок четыре года, по имени Анакбар, умер в двадцати четырех километрах от Бухары. Могилы многих, таких, как Аккосе, Имам Батыр, Куттыходжа, Аккоян находятся до сегодняшнего дня в горах Каратау. Могила Бабыра – в Аккосе – близ Карнака.

Судя по преданию, можно считать, что казахи выделились из арабов. Названные Малик и Анас – арабы. Название казах идет из глубины веков, оно не появилось из ничего. На арабском языке “угызак”, на чагатайском диалекте “хазаг”, а на казахском языке “казак” – это известно многим.

Берущие начало от пророка Нух, предки назывались по разному. От сына Жаппаса Тюрк, от него Тутик, далее Кой, от него Киик, от него Едилше, от него Алтыншы, от него Могол, от него Кара-хан, его сын Уыз-хан. Мы родились от наследников Уыз-хана. Он своим детям дал имена Кун (Солнце), Ай (Месяц), Жулдыз (Звезда), Кок (Небо), Тау (Гора), Тениз (Море). Традиция девяти чисел во всех случаях жизни (награда, дань и т.д.) и их сокровенность достались в наследие от Уыз-хана.

История Среднего жуза

По преданиям, у родоначальника среднего жуза Жанарыса было две жены. Долгое время он не имел наследников. Однажды погостившие у него гости по имени Караходжа, Акходжа, Ақтамбердиходжа, Дараходжа, Есимкулходжа, Касымходжа в знак благодарности за гостеприимство, благословляя его, нарекли своими именами будущих его сыновей. После этого случая от двух жен родились шесть сыновей: от старшей четыре сына, от младшей жены – два. Четырех сыновей от старшей жены звали Караходжа, Акходжа, Ақтамбердиходжа, Дараходжа. От Караходжи берет свое начало род аргын, от Акходжи – найман, от Ақтамбердиходжи – кыпчак, от Дараходжи – конырат. Сыновей младшей жены звали Есимкулходжа и Касымходжа, от них берут начало роды керей и уак. Далее мы подробнее рассмотрим род аргын.

Старшую жену Аргына звали Аргул. От нее родились два сына – Котан и Ботан. Ботан умер юношей и у него нет наследников, от Котана Мейрамсопы единственный. Младшую жену Аргына звали Момын. От Момын родились Аксопы, Карасопы, Сарысопы, Арықсопы, Надирсопы. От старшего сына Аксопы берут начало канжыгалы и тобыкты. От его брата Карасопы – карауыл и басентиин. От Сарысопы – атыгай и сын двенадцати колен Дауыт. Арықсопы и Надирсопы были без наследников.

Аргын в возрасте сто шесть лет взял еще одну жену, которую звали Айнакоз. Родившегося от него сына он назвал Танбыссопы. От Танбыссопы – Усенбай, Елемес. Далее, от Елемеса Ериман, от Еримана Шагир, Болтирик. У Шагира пять сыновей: Акай, Жолдыбай, Тагины, Аманжол и Сомжурек. От Аманжолы Кошей, от Кошея Шакшак-батыр, сын Шакшака Кошкар, сын Кошкара – Джанибек-батыр. Джанибек был мудрым, решительным и очень известным человеком, прозванным в народе “Әз Джанибек”. От него Дауытбай, у него было три сына, старшего звали Муса-батыр, далее следуют Биримжан и Казыбек. От Биримжана – Корганбек и Дауренбек. У Корганбека сын Газынбек. У старшего брата Елемеса, Усенбая, сын Карамерген, от него Байтажи.

У брата Шагира, Болтирика, два сына – Сырлабай и Сары.

Еще одно колено в роду аргын – это токал аргын. От токал аргын вышли два Джанибека, один – Шакшак Джанибек, второй – балуан-силач, борец Джанибек.

Мейрам

От первой жены Мейрама, которую звали Нурфая, родились два сына – Куандык и Суюндык. От жены брата, ставшей женой Мейрама, родились также два сына – Бегендык и Шегендык. От рабыни родился сын Болатходжа.

При разделе скота, после смерти отца, Болатходжа оказывает весомую помощь Суюндыку и за эту услугу получает в жены невестку брата жены Суюндыка. У Бахытходжи от этой жены родились Шубыртпалы и Шекты. От рабыни, полученной в качестве приза на скачках, родился Камбар. От своей жены у него два сына – Акша и Туйте. От Туйте – Майкы и Танас. У Майкы сын Айтике, от Танаса – Тамырсык, Ботей. От этого Ботея – Карашор, от старшего сына первой жены, Акшы – сын Бошан.

Бошан

Сыновей Бошана звали Жанту, Таз, Байбори, Манат, Машай. От Жанту – Токтуыл. От Таза – Наманай и Булбул. У Булбула были две жены, одну звали Каракемпир, другую – Кубакемпир. От Кубакемпир у него пять сыновей – Кошек, Алдияр, Кудаберди, Усен, Шаншар. У Шаншара было три жены и три дочери – Бике, Айбике, Нурбике. У младшего сына Бошана Машая – два сына – Байимбет и Бораншы. От Байимбета – Кояныш, Тагай, Даулет, Кирей. От Маната – Ыдыкбай, у него сыновья – Коянкоз и Торым. У сына Машая Бораншы – Карсун, Керней, Каракесек. Как видно из перечисленного, это колено в роду является многочисленным.

Суюндык

Старшая жена Мейрама – Нурфая – сама воспитывала Суюндыка, Бегендыка, Шегендыка и приемного сына Олжагелды, женила их, выделяя отдельное хозяйство каждому, и потому назвала четырех сыновей – төрт ауыл.

Бегендык прозван козганом, Шегендык – каксалом, Олжагелды – каржасом. Бегендык умирает молодым и жена остается с сыном – Оразгелды. После смерти Бегендыка, его жену берет себе Суюндык, она родила ему сына, которого прозвали Сугыншы.

Оразгелды считался сыном Суюндыка и он его женил. От Ораза два сына – Танирберди, Сарик. У Сугыншы также два сына – Шоманак и Мажик. От Танирберди – Ораз, Малкар, Жолым. От Сарика два сына – Кожамберди и Токтас. От Кожамберди –

Байназар, Есназар, Козыбак. Токтас был дважды женат, наследников от старшей жены называли Каракозган, от младшей – Сарыкозган.

Жену старшего сына Сугыншы Шоманака звали Шолбике – Жанболды, Кулболды, Жолболды. От младшего брата Шоманака Мажика – Малай и Жадигер. От Малая – Катке, Даулет, Джанибек, Тыныбек. От Жадыгера – Байтик, Шакай, Сары. В связи с тем, что у брата Кулболды Жанболды наследников не было, его колено называется его именем до наших дней.

Старшую жену Кулболды звали Макпал. Старшего сына – Кулик, среднего – Тулпар, а младшего – Айдабол. Айдабол с тринадцати лет участвовал в разрешении споров между родов и с малых лет назван бием.

Кулик (Күлік)

Сыновья Кулика от старшей жены – Тилеумбет, Наурыз, Даулет, от младшей – Утепберды, Данияр, Сексен. От Утепберды – Акыл, Кошкар.

У Акыла пятеро сыновей – Бейбит, Жаналак, Дерипсалы, Мырзагелды и Айбас. От калмыкской жены Сулиммы двое сыновей – Койгелды и Шылгелды. Койгелды был известным в свое время силачом и борцом. С одного похода на калмыков он приводит с собой мальчика, которого усыновляет, дав ему имя Дулыга.

От Дулыга – Тоқанай, Токай. От Тоқаная – мулла Утебай. От Токая – Оразбай. От старшей жены сыновья – Куктай и Такашбай. У Такашбая единственный сын – Куанбай. Сыновья Куанбая – Ордабай, Дандабай, Молдабай, Ногай. От старшей жены Дандабая сыновья – Торгауыт, Аймауыт, от младшей – Оспан, Байдилда, Абдрахман. От Аймауыта – Джусупбек, от него Бектур и Жанак.

Тилеумбет, Наурыз

Сыновья Кулика от старшей жены – Тилеумбет и Наурыз. В восьмидесятилетнем возрасте у Кулика от младшей жены родился сын, которого прозвали – “сары атты” Сексен (“сары атты” – букв. “лошадь желтой масти”).

По случаю он спасает навьюченного верблюда и там оказываются два мальчика. Одного звали Басым, другого – Койтан. Старшую жену Басыма звали Боктик. От нее трое сыновей – Жанджигит, Акджигит, Кармыс. От Акджигита – Кулмагамбет, Сырмагамбет, Досмагамбет, Ермагамбет. От второго сына

Сырмагамбета – Санжасар, Мынжасар, Джузжасар, Копжасар, Магирип. Из-за роста Копжасара прозвали Копей, от Копея – автор этого труда, семидесятилетний Машхур Жусуп.

Шестеро от Наурыза

Имена шестерых – Шобалай, Шобай, Акай, Тукей, Ерсимбек, Мамек. Ерсимбек был без наследников. От Шобалай – Женке-батыр и Умиртай. Женке-батыр умер в возрасте ста четырех лет и оставил четырнадцать наследников. От старшей жены – Акходжа, Тансыкходжа, Косак, Жанак. После смерти отца старшим в семье становится Жанак би. Один из четырех сыновей Женке-батыра от старшей жены – Косак. Сын Косака Торсынбай один из первых был на службе у русских. В течение 17 лет был правителем.

От жены калмычки у Женке-батыра пять сыновей – Татан, Шукей, Кулмырза, Тикей, Кабыл. Их наследников до сегодняшних дней зовут бес кара. От третьей жены – Босмойын, Шикбас, от четвертой – Алдияр, Байбарак, Кожам, Сеит. Все вышеперечисленные составляют самое многочисленное наследие от Кулика.

Родного брата Шобалай, отца Женке-батыра звали Шобай. От него – Жамангара и Байтубет. Третьего по старшинству брата звали Акай. Его сыновья – Бекмырза и Санмырза. Далее следует Тукей. Хотя по численности всех наследников он уступал своим братьям, тем не менее его наследие было заметным.

У родного брата Женке-батыра, Умиртая, четверо сыновей – Акбота, Тайлак, Кайнар, Кошек. Если подытожить вышенаписанное, то можно перечислить всех, начиная от Кулика.

Кулик, Наурыз, Шобалай, Женке-батыр, Акходжа, Кулжа, Жаутен, Тилесбай, Ибирай, Абикен. У самого Кулика два брата – Тулпар и Айдабол. У Наурыза брат Тилеумбет, у Шобалай пятеро братьев. Женке-батыр с братом – их двое.

Акходжа с братьями – четверо от одного отца. Его отец – один из 14-ти сыновей Женке-батыра. У Кулжана пятеро братьев – Остемир, Бижан, Кунан, Доненбай, Кулбек. У Жаутена единственный брат, у Тилесбая двое братьев – Елесбай, Татикот.

У Ибрая и Абикена по два-три брата.

Торсыкбай является самым младшим из четырех братьев – Жангара, Баба, Сапкай, Торсыкбай. Сын Жакына Малкабас, его сын – Арын, от него – Шарын. В среде Койсары – братья Козыбак и Малбар. Сыновья Козыбака – Байсалык, Жансалык, Кожабержен. Наследники – Нарымбай и Тугелбай. От Нарымбая – Каржабай, его

сын Омар, от него – Имаммалик. Они себя считают потомками уйсунов.

Четверо сыновей Каржаса: Кудайберген, Танирберген, Тилеке, Тилемис.

Шестеро от Куандыка

Есенкарт, Аманкарт, Алтай, Карпык, Баршы, Тимеш. От Карпыка – Тинали, Мамбет. Кузей. В детстве Естемира прозвали Кузей. У Кузея – сын Тока, прозванный Алтайским Тока. От Тинали – Ашикс, Алимбет, Усеин, Каска. От Усеина – Куттыбай и Джайлмес.

У Куттыбая двое сыновей – Куттымбет, Тилеумбет.

От Куттымбета четверо – Карабас, Дерипсали, Айдар. Торгай. От Карабаса – Дукен, Баянбай, Тугелбай, Тенизбай, Тулек. Далее от Дукена следует Калдыбай, от него Халфе, Айтходжа, Ширайходжа и Абейходжа. Они одного поколения с автором этих строк.

От Баянбая – Калдыбай, Орбай. У младшего брата Куттымбета, Тилеумбета, трое – Канай, Курмантай, Енем. Енем-обращение к женщине, мужа звали Утемис. Из-за того, что имени Утемиса многие не знали, наследники были названы именем матери.

От Каная – Байгун, от него – Сары, Коныр, от Сары двое – Кубе, Когер. У Коныра – единственный наследник Досымбек.

От брата Каная Курмантая – сын Умбетай, от него – Елимбек. Сыновья Елимбека – Канту, Шанту. От старшего сына Канту родились Бесимбай и Утебай, от младшего Шанту – Айдапкел, Муса, Секербай. В свое время он был судьей на территории Акмолинской области.

Наследник от матери Енем – Жаманбай. От него Елеу, от него Бейсжан. От старшего сына Куттымбета Карабаса – Тугелбай, у него пятеро сыновей – Ерали, Серали, Тилеули, Бектас и Бегимбет. Сын Ерали – Сурилкел – был старшим из девяти братьев, и у него самого было девять сыновей, старший Мусабай. От Мусабая тоже девять. Как видно, они до четвертого колена были вдевятером.

От младшего брата Ерали – Серали родились девять сыновей. От Тилеули идет Акбике. От Акбике идет Кылыш кажы.

От вышеприведенного Каная есть еще один наследник – Кенгир. У Кенгира сын Олжабай, от него – Жаркынбек, от Жаркынбека – Акипак. От старшего сына Карпыка – Тинали, который был управителем в течение долгого времени, у которого было четверо сыновей. От старшего Усеина – Куттыбай, Джаилмес.

У Джаилмеса двое сыновей – Ходжакул, Даулет. От Ходжакула – Утеген, Кулбай. От Утегена – Байузак, Жанузак. От Жанузака шестеро – Бердисугирбай, Тинали, Дебир, Кадирли, Кунды, Пулды. Бердисугирбай был известным в народе человеком. Сыновья Бердисугирбая – Абдимда, Джакип, Сайдалы, Аккошкар, Утеген.

От младшего сына Ходжакула Кулбая – Джантили и Майкот. От Майкота Амиртай, сын Амиртая – Кулгинбай, его сын Али, который был правителем в Куандыке.

От Джантили – Джоркабай. Последний имел сына Искака.

Алтай – сын Куандыка

В старину говорили: если ты от алчинов, то будь адаем; если аргын – то с рода алтай; если найман – будь каракерей, садыр, матай. А остальные как хотите.

Старшая жена Алтая – дочь Писпекбая – Байбике. От нее родился Алысай. От другой жены – Нурбай. После смерти Байбике Писпекбай отдает Алтаю в жены дочь Аккоян. Она родила ему троих – Алике, Байдалы, Сайдалы.

Сыновей от второй жены – Алике и Байдалы – называли нижние алтайцы, т.к. жили в нижней части, а Сайдалы и Актау прозваны именем Ор Алтай (Эр Алтай), т.к. жили в верхней части Алтая. После смерти Аккоян Писпекбай отдает в жены Алтаю еще одну дочь. От нее родился Мойын. Среди сыновей Алтая наследие Мойына самое многочисленное. Да и сам он был известным человеком того времени.

Мойын

Если у Алтая от разных жен шестеро сыновей, то у Мойына – тоже шестеро – Ракбанкул, Аманкул, Сарина, Шанкей, Карике, Мурат. От Шанкея – Етболды, Байболды, от Ракбанкула – Алибек, Калибек. От Аманкула – Ажим и Мажим. У старшего сына Ракбанкула Алибека два наследника – Аралбай и Сармантай.

У Мурата, самого младшего из сыновей Мойына, шестеро сыновей – Алмамбет, Мырзамбет, Умбет, Укибас, Мамбет, Таубузар. От старшего сына Алмамбета четверо – Жалкайдар, Ходжакул, Калкаман, Бекайдар. От трех жен Бекайдара родились девять сыновей. Жену Мырзамбета звали Томен, она родила ему сына Кошкара.

После смерти Мырзамбета она вышла замуж за Бекайдара, и родила ему еще троих сыновей – это Елимбай, Жаикбай, Тенизбай. От второй жены по имени Салия у Бекайдара трое – Толебай, Дербес, Ходжамсеит.

От младшей жены, Бояу, у него трое – Избасар, Баба, имя третьего неизвестно. От старшего сына второй жены по имени Толебай родился известный Жиенали-батыр. Во времена правления Абылай-хана он был одним из известных батыров.

От Жалкайдара – Аккиси, Жанкиси, Бердис, Толек. У Бердиса трое – Жаналак, Ботбай, Шымыр. Жаналаку дали прозвище батыра, но он был без наследника, у него две дочери. От родного брата Шымыра родился Бармак, от Бармака – Танаш, Канай, Анай. Дочь Танаша Улбала – мать автора данного труда Машхур Жусупа.

Сармантай

От старшей жены Маулим – Байдаулет, Келдаулет, Умирзак, Ерназар, Бекназар, Кулназар; от младшей Тотии – Алдажуман, Караджигит. От Ерназара – Алшагир батыр, далее его сыновья – Бижан, Шынтемир, Тыныбек. У Алдажумана от старшей жены единственный сын Карам, от младшей жены, Мапа, четверо – Саттибай, Сати, Кошкарбай, Тати. Тати стал очень известным и уважаемым среди поколения Куандыка и Суюндыка. От Тати – Азына, от Сатибая – Есмекай, Абыл. Внук Кошкарбая Ешмухамет в свое время был спутником тобыкты Кунанбая в совершении хаджа.

У Карики двое сыновей – Акбура, Токбура. От Токбура девять, а от Акбуры – шестеро сыновей. Сыновья Акбуры – Арзыкул, Кудайкул, Мендикул, Жаныкул, от Жаныкула – Аманбай и Аманжол. От Аманжолы – Мамбет, Урпек, Кушекбай.

От старшей жены Мамбета – Санырак, от второй жены – Мунайтпас и Кашаган, от младшей жены – Тагалак, Сатбай, Сатек.

Своим преемником Аманжол оставил Сатека. Старшая жена Санырака – Улбала, дочь Асан Тостемира. Она родила десяти сыновей. Младшую жену звали Айымжан, от нее трое сыновей. От Куандыка – шестеро, от Мойына – шестеро, от Мурата – четверо, от Алмамбета – четверо, от Байкадара – девять, от Кошкара – шестеро сыновей.

У Аралбая, прозванного Биикше, девять сыновей, у Сайдали от Иткары девять, от Тинали Карабаса – девять, один из них Ерали. От самого Ерали – девять, один из них Сурипкел. У Сурипкеля тоже

девять наследников, один из них – Мусабай, от сына Мусабая тоже девять сыновей.

В течение нескольких колен рождались по девять сыновей. Вот таким является путь семейства Куандыка.

Каракесек

В начале данного труда мы упоминали о Каракесеке, как одном из пяти мейрамов, бывших наследниками Боладходжи и дошедших до Шаншар абыза.

У Шаншара было три жены: Казбике, Айбике, Нурбике. От Казбике – Олсай, но без наследия. От второй жены Айбике – четверо – Келдибек, Тыныбек, Есиркеп, Жанибек. Их называли четыре бека. Келдибек женился поздно, жена – дочь бедняка. От нее шестеро сыновей – Асан, Исен, Бадана, Бодене, Садибек, Казыбек.

От старшей жены младшего из братьев Казыбека – Казымбет, от жены-рабыни сын Бекболат. Далее, от Казымбета – Анай, Жанай, Канай, Атымбай.

От Каная – Базыл, от Базыла – Жылкыбай, Саржан, от него – Жаманкот ходжи. От Жаная – Сокорби бала, от Аная – Жолшар, он был судьей. Наследник Бекболата – Тиленгин, от него – Токсанбай, Алшынбай. Алшынбай был известен далеко за пределами Среднего жуза.

От старшей жены Алшынбая родился Джусуп, от него – Исламбек, Тогамбек. От младшей жены – старший сын Какабай с четырьмя братьями. Наследие от второй жены Шаншар абыза, Айбике, было многочисленным и от него вышли многие известные люди своего времени. Один из них – знаменитый “каз дауысты” Казыбек би.

Нурбике

От младшей жены Шаншара, Нурбике, двое сыновей- Тилеуке и Бертис, от Тилеуке – Шакабай, Жарылкап (последнего называли вор Жарылкап).

Старшую жену Жарлыкапа звали Манкан, от нее четверо сыновей – Жоламан, Тастемир, Атыбай, Кенжебай. Наследие Жоламана доходит до шестнадцати. От старшей жены – Актанберди, Кулшипаш. От Актанберди – Жанысбай, его наследники находились в Дегелене. От второй жены Жоламана – Жетысары, его старший сын – Токтамыс. Далее идут Тайгелды, Коптик, Кул, Кокен, Монтанкан, Койсоймас. От Койсоймаса – Кекшил, Толыбай, Шокай,

Шоман, Баймурын. От младшего сына Баймурына – Шотак, Матак, Жаманай, Акай, сыновья старшей жены. От второй жены – Коржынкул, Дуйсен, Бейсек. От младшей жены, Шайданы, два сына – Жубаныш и Абдиш. Сыновья Акая – Макатходжа и правитель Хасан.

Младший сын Нурбике, Бертис, был известен тем, что у него было семнадцать сыновей. Пользуясь этим, он даже участвовал в походе на город Ташкент. Узнав об этом, хан Бухары отправился против Бертиса. Встречая его, Бертис дал ему понять, что поскольку у него семнадцать сыновей, его не смеет трогать никто, даже Всевышний. Испугавшись этих слов, хан Бухары отступил назад. Но после этого Бертис за три дня потерял всех сыновей от заразной болезни. Взяв еще жену, Бертис вспомнил эту потерю. Она родила ему троих – Бектимира, Казыгурта, Ауеза.

Мастерами слова в роду каракесек являются именно наследники Бертиса, сыновья Бектимира Битен, Шитен, Мушеке. От Мушеке – Казангап, от него – Таттимбет, Ерсимбет, Жаксымбет. Таттимбет был одним из авторитетов в роду каракесек. Он был богатым, талантливым человеком. Таттимбет – известный оратор и виртуозный домбрист-кюйши.

Кулатай, Кожай, Кантай, Тонтай – они тоже являются наследниками Бектимира.

Как известно, от Болатходжи – Акша, Туйте, сын Акши – Бошан, от него пятеро: Жакту, Таз, Байбори, Махат, Машай. Потомков Жанту в сегодняшние дни называют Токтауыл. Сыновья Байборы – Койке, Кадыраликеев.

От Маната – Коянкоз, Торым, от Машая родились Баимбет, Бораншы. От Баимбета – Кояншы, Тагай, Даулеткерей, от Бораншы – Карсун, Тилеуберди, от последнего – Керней. У Кернея четверо сыновей: Дау, Шан, Балапан, Самырза. От первой жены – Балта, Туйте. Сын Туйте – известный батыр и знаменитый би Жарылгап. Канжыгали – современник Богенбай-батыра. Богенбай-батыр выдал свою младшую дочь Борсылдак за старшего сына Жарылгапа – Кырбаса. У Кырбаса было семь жен. Сыновья Жарылгапа: Кырбас, Жанибек, Садибек, Баубек. От брака Кырбаса и Борсылдак родился Байсеит. От второго сына Кернея – Шана родился Суюндык, от него Жомарт, сыновья Жомарта – Байтик и Тайтик.

От второго брата Кырбаса – Жанибека родились семь Сеита. Один из них – Аксеит. От Аксеита родился Кулжамбек.

Вернемся к потомкам Кырбаса, от него Байсеит, далее Нурлан, от него Омар, сын Омара Садуакас, он умер в тридцатисемилетнем возрасте.

От наследников Байтика – Карашолаков – вышли Адамбай и Турсын.

Карсун

Потомки Карсуна – Есенаман, Наурызымбет, Жузей. От Есенамана – Кадыр-батыр, Асан, Калимбай. Сын Кадыр-батыра в младенческом возрасте попадает в плен к калмыкам. В свою очередь, Кадыр-батыр украл у калмыков семь детей. В процессе обмена детей, сына Кадыра, увы, не оказывается среди калмыков. Калмыки дали ему другого мальчика, и Кыдыр-батыр усыновил его, дав ему имя Орынбай. От Орынбая пятеро: Нурлей, Умирзак, Каракула, Кулыншак, Тобышак.

Сын Нурлея – Садырбек, от него: Акжаркын, Кошкарбай, Баймурат, Алимурат.

От Умирзака – Куатбек, Курманбек. Сыновья Куатбека – Касымбек, Мусабек. Сыновья Курманбека – Бикадам, Байкадам, Суюндык, Мирзагул. У Тобыша единственный сын – Карибоз, от него Абди. У Акжаркына семеро братьев, Белходжа – старший сын Нурлея. У Суюндыка есть потомки троих братьев Орынбая. Его братья: **Акджигит, Жанджигит, Кармыс. Имя отца – Бесим, матери – Боктик. От потомка Болатходжи Коянши пятеро сыновей – Бозтайлак, Каипберди, Жиенбет, Каратеке, Балык. От Бозтайлака – Медет, его сын Каракай, от него Баймамыр. От младшего, Балыка – Сагиман, его сын Лекер. У брата Коянши Тагая двое сыновей – Тастемир и Жетес. От Тастемира – Едилбай. Потомки Жетеса – Сазанбай, Тилемис, Умиртай, Кешубай. От старшего Сазанбая – Есбай, Жарбай, от Есбая – Боде, Каракшы.**

От Умиртая – Катан, Кумырза, от Катана – Тукентай, от него – Акжан, Жауман. Еще один сын Тукентай – Котыр, от него Жанузак, сын последнего – Куандык.

Один из потомков Бошана – Манат. От Маната – Ыдыкбай, его сыновья – Коянкоз, Торым, от Торыма – Абыз, Баимбет. Сын Абыза – Есимбай, от него – Даулет, Кыстаубай, Кордабай, Бексеит, Бердыкул. От Баимбета – Ниязкул, Нойгул, Жаркымбай. У Ниязкула сын Жамболды. От Нойгула – Айтек, Кедейбай, Таз, Байтобет, Ергеш. Сыновья Болатходжи – Акша, Туйте. От Акши – Бошан, мы

уже останавливались на потомках Бошана. Теперь рассмотрим наследников Туйте. От Туйте – Майки, Тамас. От Майки – Алтике, Сарым. От старшей жены Алтике родился Утеген, от него – Байдаулет, Баимбет, Жаныгул, Койгел. В народе Жаныгула знают под именем Жаменке. От младшей жены Алтике трое сыновей: Есболат, Дос, Альмурат.

Дос воевал против калмыков, в семидесятилетнем возрасте он попал в плен вместе с сыном Ходжаназара.

Калмыки ставят условие, суть которого в том, что один из них останется. Дос, чтобы сохранить свое потомство, отпускает своего сына и остается.

Вернувшись на родину, Ходжаназар женится, жена ему родила сына по имени Жидебай. После смерти жены Ходжаназар взял еще одну жену. Она ему родила шестерых сыновей. Когда Абылай-хан стал во главе трех жузов и воевал против джунгар, Жидебай был одним из его полководцев.

У Жидебай-батыра было семь жен и умер он в столетнем возрасте. От брата Жидебая – два батыра. От Альмурата родился Атымбек, от него родились десять братьев – Иманали, Корсары, Тамай, Баки, Казыбай, Басбалдык, Жанак, Марлак, Тулек, Булек.

Братья Атымбека: Акбота, Жарас. От Жараса – Абыл, Кабыл, Есенгелды. От третьей жены Алтике – Сапак, от него Жиынбай, Богок. От старшего Жиынбая – Байджигит, Бокан. Сыновья младшего – Богока, Жанибек, Коянбай.

От сына Майки Сарыма – Утемис, Токсан. У Токсана трое сыновей – Жиенгелды, Мастан, Алдияр. Сыновья Мастана – Ходжагул, Кулжан, Мамыр. У Кулжана сын Айдабол, от него – Дерипсали, Маман, Шуаш. Сыновей у Шуаша трое: Атантай, Ботантай, Абайла. От Ботантая – Жангутты. Жангутты был известным в народе человеком.

Родословная Машхура, взятая из сказаний казахов

Один из четырех ходжи, родившихся от старшей жены Жанарыса – Караходжа, от него род аргын. Следующий, Акходжа – родоначальник найманского рода. От наймана – единственный сын Шубартай.

Он умер молодым и, по обычаю, среди родственников встал вопрос о его молодой жене, кто должен взять ее в жены.

Но жена Шубартая, отвергая все намерения родных, остается в доме Шубартая. Чтобы продолжить род, она выходит замуж за отца

Шубартая. От молодой жены отца Шубартая родился Толек. Толек атай женится на дочери Кылымходжи, и от этого брака продолжают роды найман – каракерей, садыр, матай. В дальнейшем Толек атай женится на вдове Шубартая, она родила ему сына по имени Кытай. У него есть еще один сын от рабыни по имени Сугирше.

Қаракерей

Двое сыновей Каракерея – Ерторы и Байторы. Сыновья Ерторы – Кызылым, Жиреним. От Жиренима – Байсук, а от него пятеро сыновей: Мендибай, Тобет, Жангулы, Жанбырши, Карамолда. Последнего люди звали семиз Найман (семиз – букв. толстый, жирный). От Байторы – Тайлак, Жайнак, Айрам, Майрам. Сын Айрама – Кожамбет, от Майрама – Байыс. От Байыса пятеро – Сыбанкул, Акымбет, Мембеткул, Сары, Токабай. Самый известный из потомков Токабая – Кенгебай. Каракерей Кабанбай – прямой потомок Токабая. Один из сыновей Байыса – Сыбанкул, он назван Сыбан найманом. Его сын – Мамбетул. От другой жены двое сыновей: Алдаберды, Алмамбет. Его потомок – Шорантай, от него – Мунайтпас, Тома. От старшего Мунайтпаса – Токпак. Говорят, что родственница Байыса Майрам была девушкой. Ее взял в жены Токтарходжа из Туркестана, от них двое сыновей – Жанджигит и Байджигит. Байджигит остается у известной в роду Токпака и Тома Макта апай. А Жанджигит ушел вместе с отцом. Потомки Байджигита проживали на побережьях реки Темирсу.

Сыновья верхнего (жоғарғы) Матая – Аталық, Кенже, Каптағай. Имя последнего стало родовым кличем (уран) для всего рода найман. Жену Аталыка звали Кызай, и его потомки названы Кызай по имени жены, это: Байджигит, Жанджигит, Бура, Кокжарлы.

От Аталыка – Имангали, от него – Бактойыс, его наследник – Елтынды, от Елтынды двое сыновей: Байназар, Кожас. От Кожаса – Еске, Жортшы, Коканжарык, Орыс, Тогыс, Жылкайдар. Потомок Кантая – Жарылкамыс, от него Лезинке, Жиенбет, Суюн, все они были темнолицыми, поэтому их прозвали кара (черный). С ними сроднился юноша по имени Актаз, и от него Ашим, Жумык, Тиней, Сеит, Балыкшы, Кармакшы. Семейство Шоштана состоит из пятерых: Тонболат, от него Баскомек, его сыновья Бокыш, Мамбет.

У Бокыша двое сыновей: Сары, Саргалдак. От Мамбета – Карауыл. От старшей жены Сары по имени Аккыз родились Азике,

Шагир, Жаукашты, Бодык. От второй жены – Асан, Шонгыр, от жены с уйсунского рода – Бекболат. Младшая жена по имени Кебеп родила ему двух сыновей – Каришала и Кодас. Судя по территории, занимаемой кочевьями, которая простиралась от Шу и Сарысу, Теликол, Тата, Ашикол, Саумалкол, до берегов Есиля население рода найман было довольно многочисленным.

В старину люди старшего поколения Средний жуз называли – жети арыс: аргын, найман, кыпчак, конырат, керей, уак, таракты. От кыпчака Шойым – алып, от него – Аккобик алып, от него – Мунизди алып, далее – Сары алып, его сын Токтар, от него – известный Кобланды. Их называли алыпам, потому что они были крупными.

Говорят, что еще есть пять братьев: Кара, Сары, Кытай, Едил, Жайып, подробное генеалогическое древо их неизвестно.

В кыпчакском роду рассмотрим некоторые подробности. От Бултына – Богыс, Орыс. От Богыса – Жолаба, его сыновья – Есенгелды, Абил, Касым. От младшего Орыса – Тобет, Кулатай, Мадияр, Кудас. У Тобета двое – Еламан, Касайдар. От Кулатая – Коскел, от него Карике, Нарбота, Ажибай, Асан, Алибай. От Кудаса – Жарымбет, Коскулак, Еламан. Двое сыновей Касайдара – Ишкен, Кожан. От Ишкена – Бегалы, от него – Тилеуберды. От Кожана – Суюркул, сыновья Суюркула – Умбетей, Жарылгап, Есиркеп, Егизек, Сейтимбет, Акпеншы, Айткулы, Карлеут, от Сейтимбета – Борбас, от Карлеута – Нияз, Кожамжар, Алдаберди. Сыновья Айткулы – Куттыбай, Койбас, Жарас.

Акбура

Аккошкар, Тилеули, Жетибай, Кенже, Кокен. От Аккошкара – Кара Алтай. Сыновья Кара Алтая – Муратай, Шауке, Байшуак, Жаркынбай, Каркынбай, Мырза. Сыновья Шауке – Карсун, Керней, Байборы, Кошим, Шаншар, Казыбек. От второй жены – Бекболат, Тасболат, Тасыбай. У Каркынбая от старшей жены – Токтар, от него – Акберген, Айкен. От младшей жены Кара Алтая – Айырбай, Борибай, акын Кыпчакбай. От Бобибай акына – Кобылан акын. Сыновья Мурата – Майкы, Толемис, Жаныс. От Жаныса – единственный сын Абдилда. От жены Майкы по имени Ерке родились – Куттыбай, Кулжан. От Жетибая – Есен тентек, его сыновья – Айырбай, Батырбай, Карамырза, Балта, Атабай. Сын Айырбая – Шаншыкул, его сыновья – Бабыр, Кошак, от Кошака – Есир. Сыновья второго сына Есентентека, Батырбая – Балгабай, Ходжа, Кошай. От Балгабая – Мадибек, от него – Кайып, у Кайыпа

двое сыновей – Абен, Ахмет. Мать последних звали Шуркей Мустафа кызы, сыновья Ахмета – Сыдыр, Магызым. От Карамырзы – Жиылган, его сын Накибай – балуан (борец).

Потомки Шауке

От Корнея – Елубай, от него родились Абижан, Кайке. Сын Абижана – Абдилда. От Карсуна – Сырлыбай, от него – Шайке и Уызбай.

От Байборы – Жантас, Айтас, Канжыгалы. Сын Жантаса – Ташкенбай мулла. Абдильда, Айдильда – сыновья Айтаса. У Айдильды два сына – Альжан, Айбадильда. От Казыбека сын и дочь, у обоих нет потомков. От Бекболата Лекер, прозванный Шалкыманом-дервишем, умер во время паломничества в Мекку. Сын Шалкымана – Гайсабай-дервиш, от него трое сыновей.

Жатыр и Турар – братья. У Жатыра нет наследников. От Турара – Жакып, от него Адильбайходжи и Акшал. Сын Адильбайходжи – Нургали.

Мамай – родоначальник одной из ветвей рода Тобыкты. Он сам сын Жумагула. Известного правителя Кенгирбая современники звали Кебекен. Жуантаяк – название одной из частей Тобыкты.

Одну из матерей Кунанбая звали Алтыкатын. Она – мать Ускенбая, жена Иргизбая.

Иргизбай, Жигиб, Боккот – трое сыновей Олжая. Поэтому их звали три Олжая. Один из них – потомок Ускенбая Кунанбай. Потомки Жигитека: известный Божей, одиннадцать лет судившийся с Кунанбаем, а также Базаралы, Баганалы, Карымсак, Шопан. Наследники Боккота – Сакыр и Оразбай. Из рода Канжыгалы – Ишлек и Писпекбай. У Писпекбая нет сыновей, были дочери, потомки Куандыка, сыновья Алтая, родились от дочерей Писпекбая. От Ишлека – Камбар, Жапар, Кармыс. Есен и Бозым – сыновья Кармыса. От Бозыма – Ажибай, Ажим, Ажимбет. У Ажибая было шестеро сыновей, сыновья двоих из них: Каратиле, Карабожир, Актамак, Акбозым. От Актамака – Кудайберды, Кудияр, Кара, Амалдык, Сары. Четверо сыновей Кудайберды: Доскана, Кшикбай, Малай, Байболат. Сын Мурата – Сегиз, от него Кунан. От Байболата берут начало потомки Жумабеков. Родившихся от Каратилеса зовут тентек Канжыгалы. От Ажике – Байдалы, от него Ташым и Шолан. От дочери Алмаш родился Жантай, от рабыни двое – Койлыбай, Корлыбай, их троих звали “уш жиен”.

У сына Бозыма Есине не было сыновей, только семь дочерей. Выдав их всех замуж, он от каждой усыновлял по одному ребенку: Коскельды, Кылышар, Лабашы, Бошкандай, Есиркеп, Нияз, Жолымбет. По этой причине их звали семиродными. Один из сыновей Ажибая – Кудияр, от Кудияра – Акдаулет, Келдаулет, Актайлак, Корым, Жанат. От Акдаулета – Алтыбасар, от него Жундибай, Шара. От Жундибая – Абен, от него родились Есимбай, Бесимбай. У Кара от старшей жены – Елибай, Сары, от младшей жены – Жадигер. От Жадигера – Токсанбай, Сатыбалды, Мамбетбай. От старшей жены Токсанбая – Жанузак, Байузак, Кулжан, Бертис. Сын Жанузак – Бегайдар. Сына от младшей жены звали Сазан. Сын Байузак Айдабол, от него Отас, его сын Оркинбай, далее Алмагамбет, от него Аскар. Сын Бертиса – Тезекбай.

Трое сыновей Сары – Жылкелды, Койбас, Айбас. Сына Жылкелды звали Акджигит, от него Томан, далее Кулен. У Кулена трое сыновей: Исамбай, Кожан и Канжыгалы Мустафа. Последнего он усыновил, у него наследников нет, а отца его звали Салпан.

Койбас – отец двоих сыновей – Турсынбая и Есимбая. От Турсынбая – Жаманшы, от Есимбая двое – Нурпеис, Такан. Сыновья Нурпеиса – Ток, Тилеу. Свой дом Кара оставил Жадигеру, а он, в свою очередь оставил хозяином Мамбетбая. Несмотря на наличие двоих сыновей, Мамбетбай усыновил еще одного мальчика, назвав его Алдаберди. Он оставил ему свой дом. От этого Алдаберди – Куттыхаджа, от него Манкебай, отец Сарыбалы, сын Сарыбалы Молда, от него Лекерходжи, его сын Жакып. В начальном периоде Советской власти он был председателем исполкома в Шакшане. Один из наиболее известных в роду Канжыгалы – это Богенбай батыр. Отец Богенбая – Акша, его отец – Алдекун, далее выяснить не представилось возможным. У Алдекуна двое сыновей – Алибек и Акша. Акша – отец двоих сыновей – Кулбая и Богенбая. Старшую жену Богенбая звали Бояу. Она родила ему двоих – Тураналы и Нурымбета.

Сын Тураналы – Бакан би, от него Саккулак. От старшей жены Саккулака пятеро сыновей – Бектурган, Жуман, Нурмагамбет, Баимбет, Талас, от младшей жены – Ажимбет, Нуралы, Ерали. Нурали умер молодым, в расцвете сил. От жены калмычки по имени Камыркан у Богенбая – Жылкыбай, от него Толеген мырза.

Басентиин, Сырым

Автор этого труда жил в Павлодаре. Был во многих местах, но не нашел истинных знатоков родословия. Много переписывалось от разных устных преданий, которые могут быть не очень точны. Более точных сведений нет. Поэтому предлагается то, что собрано.

Басентиин

Его потомки начинаются с Акмайдана, Бекмайдана и Токмайдана. Акмайдан – отец Кокшекоза, от него Балимбет и Жолымбет. Балимбет – отец шестерых – Бейсена, Жаманая, Коянбая, Кошена, Шорека, и Таатара. От Бейсена – Таз, Боки, Шоки, Утен, Матай. Их звали “пятеро от Бейсена” (Бейсеннің бесеуі). От младшего Матая – Каржау, Омир, Койбак. Омир би был известным среди многих, решал многие споры по справедливости. От Жолымбета – Майдан, от него Самике. Известный батыр ер Сырымбет, Жанке, Нурташ мулла – потомки Салике. От Жаманая – Кайсары, Козыбак, Ырысбек, Саганай, Тайлак. Ырысбек – отец троих – Шакабая, Карабатыра и Бокебая. Сыновья Шакабая – Жанибек, Айымбет. От старшей жены Жанибека, Кейке, родились Сарыкул, Айкул, Байкул. Младшая жена, взятая от калмыков, родила двоих – Сарынкеля, Манамбая. Трое сыновей Айкула – Жаманбай, Муса, Боктыбай. Сын Жаманбая – Тасболат, прозванный в народе “кара мусой”. От него Омар, Имаш, Жанибек-батыр. От Жумагула – Акжан, его сын Жусуп. Сын Калкамана – Байтилеу, от него Ажибай, его сын Сулейменходжи. Мальчика, взятого у киргизов, звали Бертис, от него родился Куренше, его сын Олжабай. От Олжабая – Айтбай, его сыновья – Сеит, Ахмет.

Собранные сказания муллы Машхур Жусупа, сына Копея

В 25 км. от Кереку есть местность под названием Курман тузы. Она названа именем Курмана из рода кыпчак. У него был единственный сын. Сам Курман был богатым настолько, что сам не знал численности своего скота. Его скот пас пришедший неизвестно откуда жигит. Не вытерпев выходок единственного сына Курмана, он собирается уйти. Напоследок просит у Курмана благословения. Курман дал благословение с условием, что тот должен забрать определенную часть скота. Получив благословение и шесть голов

скота, жигит переходит на другую сторону р. Иртыш. Там женится и у него рождается пятеро сыновей: Келден, Кыстау, Кака, Сатыбалды, Жанбыршы. Усыновленного Басентином мальчика звали Сырым. От Сырыма – Танаш, Жабык, Мурат. Сыновья Мурата: Донен, Сегизбай, Сасык, Бестибай, Тенизбай, Алтынбай. От Жабыка – Болай, Самай. Сын Болая – Тилеу, от него – Утебай. От Самая – Сексенбай, Токсан, Досым. У Токсана двое сыновей – Кара, Кысырау. Сын Досыма – Токтуыл-батыр, от него – Малайсары-батыр, от него Тилеукабыл – отец Бесмуллы. От Бесмуллы Арап, далее следует Омар. От младшей жены Малайсары-батыра родился Жолдыбай, его сын – Садак, его сыновья: Кашкын, Козганбай – отец Турана; от Турана Кабдимжас. У сына Самая, Досыма, есть еще сын Тулебай; от него Нарынбай, отец Ибирая; от Ибирая – Кистаубай, который живет в г. Кереку. Многие потомки Сырыма – от сына Жабыка. Сын Казангапа Докентай с братьями – тоже потомки Досыма. У Басентиина был сын Кушик, которого он нашел вместе с матерью. От Кушика – Жалкайдар, Итемген, Канкелди, Каип, Кенжебай, Баимбет.

Сыновья Мурата – Аралбай, Байсейит, Жаукашар, Жаубасар. От Аралбая – Токпан, Акпан. Два сына Байсейита – Барак и Жабагы. От Жаукашара – Сарымырза, Баймырза. Трое от Жайбасара: Тилеуберди, Куат, Саржан. От Ырыкула – Шындаул, от него Кошкар, Мойнак, считаются потомками торт сары Токпана. От Токмайдана – Катыс, его сыновья: Тандай, Тилмамбет. Четверо сыновей Мандая – Айты, Есенгелды, Андас, Келдес. Андас во время похода усыновил одного мальчика и назвал его Иман. От Имана родился Укей. От старшей жены Укея – Есенбай, его сыновья – Багай, Серкебай. От второй жены – Тилеуберди, от младшей – Даулетбай. Сын Даулетбая – Тилеукабыл-батыр. Его наследники: Тугелбай, Кундакбай, Серкебай, Едил, Еркебай, Кабанбай. Сын Тугелбая – Курамыс, от него Сарсен. У него от двух жен трое сыновей: Турсынхан, Исмаил, Самаркан. Старший сын Тилеукабыл-батыра – Акша, его сын Дарипсали, далее Танатар, от него – Жусип и Кали мулла, от Кали муллы – Хамит.

Сын Имана Жирентай, от него двое: Орал, Байкулак.

История Орманшы

Сыновья Суюндыка – Оразгелды, Сугыныш. У Сугыныша двое сыновей: Шуманак, Мажик. Жену Шуманака звали Жолбике, она родила троих сыновей: Жанболды, Кулболды, Жолболды. Жолболды известен под именем Орманшы. Три сына Орманшы: Утек, Кайдаул, Тилектилес. Сыновья Утека: Жаксылык, Карабай, Шобалай, Багай. От Жаксылыка – Сункар, Байгул, Алакоз, Алимбет. От Тилектилеса, прозванного Каскыртумсык, – Акпан, от него – Шакулан, Косай, Койбагар, Кушиген.

От Кайдауыла – Есенкул, Мауке (Мауке – имя женщины). Трое сыновей Есенкула – Беккулы, Токкулы, Аккулы. От Беккулы – Нарторы, Аксары, Шотана, Нарбота, Тайгелды, Ес, Дос. У Аккулы сыновей шестеро – Акбике, Балга, Есенали, Дерепсали, Бармак, Кадырали. От Мауке – Кеспелик, Термелик, Елик. Сакау акын – потомок Елика. Нуралы является потомком Утека, его наследники – сыновья Басака.

История рода Керей

Коксары и Аксары Турлыбек поселились в Акмолинской области. От Коксары двое сыновей – Есбол и Есенали, от последнего – Кудайкул, Кудыс, Жибек. Сын Кудайкула – Кудайберды.

Два сына Ишбека – Жабырши и Жанибек. От Жанибека родились Жангабыл и Досай. У слепого Жангабыла было шестеро сыновей, один из них – Суюнбай. У сына Суюнбая, Акыла, четверо братьев. Суюнбай переименовал своего сына Котибека по месту рождения (Кызылтау) именем Тау. Родившегося Акыла он назвал по причине своего возраста, ему в момент рождения сына было восемьдесят лет. У Акыла девять сыновей от двух жен, старшего звали Асаубай. Самого младшего сына Асаубая звали Базилходжи. Его зимовье находится в местностях Силпи, Ешкиолмес. От Базилходжи – Тубайдолла, Бопкен. Сыновья Бопкена – Жиипалла, Нурхамит.

История Буки и Кобира

Потомки считают, что они от Буки и Кобира в среде рода Басентиин. Имена отцов Буки и Кобира никому не известны. От Буки – Майемер, от него – Тауасар. У Тауасара шестеро сыновей,

один из них – Рамазан, его сын – Жакай, он был судьей по религиозному обычаю.

Настоящее имя Каржаса – Олжакелды. У него трое сыновей: Тынторе, Кулике, Бегим. Сыновей Кулике звали Ойымтели, Темитентек. Вдова Бегима остается с его сыном Сатылганом. От брака с Темитентеком она родила сына по имени Анай. И Сатылган, и Анай считаются сыновьями Темитентека. У обоих было по пять жен. У Аная от жены калмычки – Жадигер, от жены казашки – Нияз, от узбекской жены двое – Кул и Козган. Пять сыновей Сатылгана: Жансары, Танат, Коныс, Мамбет, Тилеуимбет. Старший сын Сатылгана – Тилеумбет, от него – Кожамкул, Кошарбай, от одного Тастен, от другого Даулет. Народ их называет каракалпаками.

От Таната – Батырбек, Аманбек, Тауасар. Сыновья Батырбека – Утеу, Жаксылыш. От Таусара четверо – Косагал, Коске, Ходжаберген, Ходжамберди. Сыновья Утеуа – Найзабек, Ермек, Келдибек; от Найзабека – Укибай би; от Ермека – Куандык, Еркебулан. Сын Куандыка – Кудайберген; сын Еркебулана – Жантым хаджи.

От двух сыновей Сатылгана, Коныса и Мамбета, после нашествия джунгар в живых остались только два внука: Есенаман и Жаркын. От Жаркына – Бакыр, Казан, Мурынбай. Их потомков называют сыновьями Жумана.

Сын Мурынбая – Коймас, от него Султанбек, его сыновья: Исмаил, Амирбек. По линии матери родственники Картходжи.

Обратимся к родословию Картходжи, напечатанного Аймауыповым.

От Каржаса – Кулике, от него – Ойым. Сын Ойыма – Жанат, он отец Утена и Баяна. У Баяна четверо сыновей, мы остановимся на одном из них – по имени Асан. Наследников у Асана четверо. Один из них – Тогамбай, другой – Тотенкара. От Тотенкары трое сыновей, один из них – Жаман. Картходжа – сын Жамана. Брат Картходжи умер, но от него остался сын. Самому Картходже в 1927 г. исполнилось тридцать два года.

Қазақтар: Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық / Қазақстан даму институты. – Алматы, 1998. – 3т. Шежіре. – 176–199 б.

“ХАЛ-АХУАЛ” КІТАБЫНАН

Ғибратнама

Япырым-ай, кессем бе екен мен тілімді?!
Үйрендім қайдан өнер, көп білімді?!
Өткіздім қасірет пенен қапалықта,
Қызықты, ойнап-күлер мезгілімді.

Жатпадым су түбінде садәф болып,
Күнінде шықпас па едім дүрге толып.
Байғыздай тас жастанып, тауда жатпай,
Сықылды болдым қарға, ұшып қонып.
Болдым ғой өнерімді тауысқандай!
1. Мерт болдым, айға шауып, арыстандай!
Сұңқардай биік шыңды мекен қылмай,
Шықылықтап көзге түстім сауысқандай.

Сөйлеуден тыйылмаған қызыл тілім!
Өттің бе зарланумен, қайран күнім?!
Түлкінің қызылдығы өзіне сор,
2. Болғандай болдың маған өнер-білім.

Ішім от, сыртым жалын қайнағаным,
Бұйырған, жұтқан күмән, шайнағаным.
Жаныма тыныштығы жоқ, өзіме қас:
Бұлбұлдай жағып жұртқа сайрағаным.
Сайрауға дәрменім жоқ, тұрмын қажып,
Ұзын түн ұйқы көрмей, жүдеп, азып.
Әшһәрәт апат деп айтқан Хәдис,
Мен жүрмін құтыла алмай, тілден жазып.
Айналдым бұлт болып биік тауға,
Іліндім шортан болып жібек ауға.
Тілі жоқ көп мылқаулар тыныш жатыр ғой,
Қызыл тіл, сен басымды салдың дауға.

Ақылды аузын жауып ділін ашқан,
Бұл күнде ғақыл, білім бізден қашқан.
3. Ішіне ақымақтықтан сыйғыза алмай,
4. Алтынды пұлын білмей жерге шашқан.

Жатқанмен алтын жерде кір болмайды,
Жай тас пен дүрдің құны бір болмайды.
Жаңбыры абрахмет жауғанменен,

Садәфка төгілмесе дүр болмайды.

Жаңбыры абрахмет нұр болады,
Жауғанмен басқа жайға қор болады.
Жыланға – у, араға – бал, тасқа – қына,
Тамғаны тақыр жерге сор болады.
Тікенге кетсе тамып, гүл болады.
Көзсізге – көз, тілсізге – тіл болады.
Жауғанмен тауға, тасқа пайдасы жоқ,
Сай-сайдан ағып дария сел болады.

Ғаламға абрахмет нұрын шашар,
Үстім су болады деп надан қашар.
Бір тамшы сонан маған тама ма деп,
Дарияда жатып садәф аузын ашар.
Бұлттай жауатұғын менің өзім,
Көкірегім – қан, жаспенен толған көзім.
Жаңбырдың абрахмет тамшысындай,
Ғаламға дастан қылып айтқан сөзім.

Бораған қардай болып бұрқырадым,
Жалғаннан суып көңілім тоқырадым.
Бойыма алтынымды сақтай алмай,
Болмаған мұныменен еш мұрадым.
Бұл күнде алтын азып жез болыпты,
Дүниеде жақсы, жаман сөз болыпты.
Гүл іздеп Гүлстанда жүрген Бұлбұл
Бір күні қаршығаға кез болыпты.

Сұрапты Қаршығадан сонда Бұлбұл:
– Жалғанда ынтызарым – бір қызыл гүл!
– Қаршыға, сен де құссың, мен де құспын.
Ақылың сенің менен емес қой мол!

Бектердің оң қолында тұрағыңыз,
Ерттеулі күнде жүйрік пырағыңыз.
Кекіліктің миы менен жүрегін жеп,
Табылған әрбір құстан мұрадыңыз.

Татисың қымбат баға қадір пұлға.
Жүресің патшалармен шығып жолға.
Жазым боп жазатайым түссең торға,
Түсірмей ап кетеді қолдан-қолға.

Өткіздім ұзақ түнді сайрауменен,
Басымды тікенекке байлауменен.
Көрем деп қызыл гүлдің ашылғанын,
Ұзын түн зығырланам, қайнауменен.

Қызыл гүл мен ұйықтамай ашылмайды,
Көзімше аузы ашылып, шашылмайды.
Оянсам, ұйықтап кетіп, ашылады,
Қасіретім, бір көре алмай, басылмайды.

Зарлаймын ұзын түні көрермін деп,
Көре алмай ашылғанын қасіретім көп.
Ғұмырымда бір ашылған уақытын көрмей,
3. Барамын бұл жалғаннан мен уайым жеп.
Гүл үшін, тікен болды, жатқан жерім,
Барады бір ашылмай ішкі кірім.
Зарығып бұ қайғыдан қандар жұтып,
Тарқамай бұ жалғаннан кеткен шерім.

Қаршыға келді сонда жақындасып,
Бұлбұлмен сөйлескелі жауаптасып:
– Құссың да сен бір ақымақ, ақылың жоқ,
Бір гүлге пайдасы жоқ болған ғашық.

Сайрайсың түні бойы ауыз жаппай,
4. Қонасың сабырсыздан әрбір шаққа-ай!
Жетпестен бір мұратқа мың сөйлейсің,
Сол үшін қалып тұрсың мұрат таппай!
Аузыңды, ақылың болса, жабар едің,
Үндемей сабыр қылып бағар едің.
Тілі жоқ мен сықылды мылқау болсаң,
Бір күнде мың мұратты табар едің.

Боласың сен ақылды менен қайтіп?!
Зарықтың бір гүл үшін жапа тартып!
Бір күнде мың мұратым болар хасил,
Адамға үндемеймін бірін айтып.
– Қаршыға, мұны айтқан сен бір ерсің,
5. Тілегін әр пенденің тәңірім берсін.
Табарым мылқау болып, мұрат болса,
Болмаған хасил мұрат кете берсін!
Мұрныңды шошайтасың мақтағанға,
Жүруші ең келемеж боп көп тағанға.

Қолында көрінгеннің болып тұтқын,
Мәз болып жүріпсің де сақтағанға.

6. Жегізбес саған етті қаныменен,
7. Бір құстың тояттатпас саныменен.
Өзіңді ертеден-кеш ашықтырар,
Алсын деп құс көрінсе жаныменен.

Бір ұрттам қан ішесің, бір құс алсаң,
Сен ақымақ тамақ үшін болған сарсаң.
Қанатың бола тұрып құл болғанша,
Онан да жақсы емес пе өліп қалсаң?!

Жаратқан бір құдайға жетер датым,
Зарланған ұзын түндер мұнаджатым.
Бітпесе бір мұратым, кетсін, барсын!
Ғаламға дастан болған “Бұлбұл” атым.

Мұратым бітпесе де көңіліме тоқ,
Қарға мен сендей қаңғып, жемеймін боқ.
“Шіркіннің Қаршығадай сайрауын-ай!”—
Деп айтқан бір қазақты естігем жоқ.

Құс болсаң, бозбалалар, бұлбұлдай бол!
Табылар іздегенге бір қызыл гүл!
Ет үшін бір-екі елі торға түскен,
Тіл алсаң, бола көрме қаршыға сол!

***Көпеев М.Ж. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1990. - 1-т.
Өлең, қисса, мысалдар. - 24-28 б.***

ТҮРКІСТАН, ТАШКЕНТ САПАРЫ ХИКАЯСЫ

Шығып ек кешегі айда елімізден,
Мекен, жай, қоныс қылған жерімізден.
Қазіреттің ақ күмбезін зиарат қып,
Қол жайып бата алғалы пірімізден.

Еліміз Баянаула, Қызылтауда,
Төскейде мал жатады қалың қауда.
Аллаға тәуекел ғып шыға қалдық,
Тіпті үйде жатпайын деп денім сауда.

Ереймен, жүре бердік Есіл өтіп,
Қонысынан күйген жардың кесіп өтіп.
Әл-сафар бір қитпа боп мәйна лашқыр,
Құдайым түзден ырзық несіп етіп.

Ел-жұртым, қатын-бала – бәрі қалып,
Он бесте түсіп жолға болып ғаріп.
Үйден қашқан, табылып нәрсем түзден,
Келемін мен құдіретке қайран қалып.

Мүсәпір жолаушымыз біздер ғаріп,
Келеміз ұзын жолда ашып, арып.
Жал үзіп, қара қоңға таянып ат,
Тән алмай, пақырлықты мойынға алып.

Бейшара өңшең ... жолдасымыз,
Жоқ болып көңіл аулар құрдасымыз.
Ілініп сұм жалғанның тұзағына,
Келеді тұтқындықта бір басымыз.

Шалдар – жетпіс, кемпірлер – алпыс жаста,
Түп-түгел мәңгі біткен біздің қаста.
Ғазап үйім деуіме лайықты,
Жазылулы күн бар екен жұмыр баста.

Жылым қой, жетті жасым бір он беске,
Енді он бестің жоқтығы кірмей еске.

Қапаста сайрай алмай қызыл тілім,
Қалың жұрт, қадір білген қалып елім.
Қөңілімді күн-күн сайын жүдетеді,
Тұнжырлар томырықты (қара) желім.

Жегенім зақым болып, ішкенім – зәр,
Ғафурым нәхтли әр кез бермеді кер.
Тақады құсалықпен өлтіруге,
Қоршаған маңайымды көр менен кәр.

Ауаның ыстықтығы миды ашытып,
Келеді қамықтырып, жол жасытып.
Айдаған осылармен мені құдай,
Кемпір мен, ұзын жолда, шал тасытып.

Мен қашан бұл жылаудан уанамын,
Көз ашып, көріп кімді қуанамын.
Өткізіп дер жасымды келемін мен,
... салқын, сопы, диуанамын.
Жолдасым су қараңғы алған үйден,
Құтылар бар ма күнім мұндай күйден.
Надандар түк білмейтін бар қасымда,
Отыз жыл оқып білмес әліп биден.

Тұрады қай жерімде ақыл мен ес,
Қайғы мен ертеңгі күн болады кеш.
Ақшасыз арзан ғана табылатын,
Іздесең, маңайымда әр түрлі кес.

Атандым Мәшһүр-Жүсіп мен жасымда,
Мұң мен зар толып жатыр бір басымда.
Татырлық бір тиынға біреуі жоқ,
Бұл жолғы жаныма ерген жолдасымда.

Бір құдай ықтиярсыз айдауменен,
Мен шықтым басты өлімге байлауменен.
Қолыма ойға алғанның түспей бірі,
Келеді зығырданым қайнауменен.

Өзің сал түзу жолға я, рабым хақ.
Келеміз несие боп не түрлі нақ.
Ащы су, сүті жоқ шай жүрек кесіп,
Күн ыстық, қанбай сусын сағынып-ақ.

Түйе өркештен айырылып, аттар– жалдан,
Не пайда үйде қалған қанша малдан?
Шарабан Тәшхурадай көрінетін,
Жан болса, бір жұтқызар сүт, саумалдан.

Қыл медет: әулиелер, ұстаз пірлер,
Зарығып, тарығарлық келді жерлер.
Келеді күнде бірі қылып қапа,
Жолдас боп Сүйіндіктен шыққан ерлер.

Мәшһүрдің қасындағы ұмытты атын,
Зергер жоқ танитұғын зердің атын.
Шыққанда бәрі де ермін деген жандар,
Келеді ұзын та ...қ болып қатын.

Бірі Алтай, Қараөткелден ерді Аманқұл,
Кісі екен ақ пейілді, сірә, аман жол.
Алласы разы болсын әрқашан да,
Келеді бет қайтармай жалғыз-ақ сол.

Ат – арық, көңіл жарық, жолымыз – шөл,
Сырт қарап қоңырайысты жолдастар төл.
Мәшһүрдің түсті есіне айдалада,
Күндері болып өскен екі елге тел.

Әр істі тірлікте көрсін көзің,
Үйінде отыра алмай шыққан өзің.
Түңіліп мен жолдастан үздім күдер,
Я, құдай, жаратушы, болыс өзің.

Білместік, көп кемшілік бар ғой бізде,
Ауыздан, түзулік жоқ, шыққан сөзде.
Досқа күлкі, дұшпанға таба болып,
Құдай-ау, көз сүздірме жапан түзде.

Шатыр боп қырық жамаулы баспана үйім,
Бұ жолда болып душар тозған киім.
Кемпір, шал екі аяқты, жолдас боп мал,
Айтты не, айтпады не, кетті күйім.

Хазіретке, бәрі де ұмыт, аман барсам,
Пірлерден денсаулықта фатика алсам.
Бұрынғы түсер едім мен қалпыма,
Айырылып мылқаулардан онда қалсам.

Жау болды бұл заманда ескі досың,
Құса боп бұл қайғыдан қандар құстың.
Іс болып бұл сапар да маған бір сын,
Құдай-ау, қолайсызда қайдан қостың?

Жыртық тон қырық жамаулы, ескі болды,
Тастадық төмен тартқан ескі жолды.
Қой еті бір-бір ұшты көзімізден,
Бұл жолғы ырзық, нәсіп ешкі болды.

Душар боп жолымызға жоқ ел қойы,
Құрысын ешкі сойып, қылған тойы.
Темешті, Құлымбетпен кім көріпті,
Кең үйлі, кедей екен Нұра бойы.

Ешкіні Құлымбетте Құлжан сойды,
Бейшара қайдан сойсын тауып қойды.
Қойдан құны арзан деп қонағына,
Байларға шайтан салған мұндай ойды.

Қарпықта Құлымбеттің көрмен бетін,
Нұраның жағаламан енді шетін.
Құрысын елден бұрын ешкі хайуан,
Жегендей, қап-қара ғып, қасқыр етін.

Шөл, қоңыр жолыменен жүрдім қайдан?
Ат-тонын ала қашқан пейіл байдан.
Қанына жалғыз ешкі жазалымыз,
Отырған Ескенеде Аралбайдан.

Халықтан неден мұндай пейіл қашты?
Темеште Құлымбетпен қарын ашты.
Зарығып жүдеп келе жатқан кезде,
Сайдалы Жайылмада душарласты.

Сүлеймен Тұтқышұлы екі қойды,
Бірін түнде, біреуін күндіз сойды.
Кемпір-шал, жаман-жәутік қасымдағы,
Кенеліп бейпіл асқа әбден тойды.

Ел болмас пейілге бай Сайдалыдай,
Тұр екен өзіне де беріп құдай.
Мал шарқы аз, дастарқанға зор бай екен,
Төменгі Өлкі мен Байдалыдай.
Тынығып бір-екі күн жаттық сонда,
Бір көрген сәулеміз боп осы жолда.
Бас салып бір тоқтыны сойды таңдап,
Баласы Жанбабаның Мәжік молда.

Атсу, Манақ, сондай-ақ Сарысу өттік,
Кім бар, кім жоқ үш суда білмей кеттік.
Мөңкі қулы, арқарлы Ақшидегі,
Әулие жүк тамаға және жеттік.

Арқарлы мен Қайнарда бар мың бұлақ,
Тамаға болып өттік аз күн қонақ.
Барсақ та қай ауылға бақыруда,
Бірде арық, бірде семіз жазған лақ.

Нар жүгін көтере алмас бір өркеш,
Мен жаздым көргенімді тіркес-тіркес.
Ақшиде Жақсылықтың ұлы Таймас,
Оңбаған ол да әкеліп сойды серкеш.

Бос жер жоқ Сарыарқада ел қонбаған,
Құйғанмен түпсіз ыдыс бір толмаған.
“Кемпірұлы – көр ұлы” деген бар-ды.
Жан екен оңбағанда шын оңбаған.

Дөң асып неше күндер шықтық жолға,
Көп екен шоқынған жұрт хайуан малға.
Шабдардан шыққан күні келіп түстік,
Отырған Жиделіде Ата шалға.

Тамаға кез келген соң құдай бастап,
Сөйледім бейпіл сөзді мен құлаштап.
Ыбырай – сұмырай, диуана-суаналар,
Қарамай озып кетті бізді тастап.

Тамадан бір төрт сабаз жолдас ерді,
Зарығып, тарыққанда құдай берді.
Айдалада жаз жапан, бостан болып,
Сұрама онан соңғы жүрген жерді.

Өзіміздің иттердің көбі кетті,
Ит төлеуі кісіден түгел жетті.
Ер Танаштың баласы Тама Құлбек,
Бірге жүріп он бес күн қызмет етті.

Арқаның ұмыт болды өзен-көлі,
Нұраның бойы тола құрысын елі.
Кез болып жақсы жолдас жапан түзде,
Жанаттай жайлы болды Бетпақ шөлі.

Болған соң өзіне сай жолдас ері,
Әр жерден қонақ асы келді тірі.
Ешкі, лақты шұбыртып жолмен айдап,
Айт пен той, болды сауық, жүрген жері.

От-су жоқ, Бетпақ шөлі мидай тақыр,
Елсізде ешкі сойып астық бақыр.
Әр құдықтың басында бірін сойып,
Жейтін ауыз бар болса, дедік: “шақыр!”

Самауырды қайнатып, бақыр асып,
Ойын, күлкі, сөзіміз қатты ұнасып.
“Сен же, мен же!” болдық дарқан,
Қазан алып жатақтан палау басып.

Жігіттер жаманнан қаш, қаш,
Жаманмен жолдас болсаң ағарар шаш.
Он бес күн Тама жолдас болған соңғы,
Дәуренім бір жасаған болды ғой жас.

Болғанда жолдас мұндай әуел баста,
Зарланбас едім, қалсам қас қапаста.
Айырылдық жыласумен қош айтысып,
Асуы Қаратаудың Жамантаста.

Ырзамын келген мейман “он бесіме”,
Кездеспей қаңғып өттім теңдесіме.
Қоштасып төрт тамадан айырылған күн,
Жалғыздық жамандығы түсті есіме.

Келгенді мен ойыма қашан бүктім,
Көзімнің арзан жасын бейпіл төктім.
“Шықтым, - деп, - елден кімді серік қылып?”
Өзімді ел аулақта өзім сөктім.

Бірікпес басын қосып жез бенен мыс,
Жақсы – жаз, жаман адам – зымыстан қыс.
Жолдас тап, жолдас тап та жолға шыққын,
Таппасаң жолдас етер к...інді қыс.

Ер егіз болса, жалғыз еңбек – егіз,
Сөйлесем, көрген жапам ұшан-теңіз.
Кісі деп елден тандап алғандарым,
Демесең мүйізі жоқ сиыр, өгіз.

Болдырдым арып текке тулай-тулай.
Жалғаннан өтесің ғой құлақ шулай.
Белгілеп, елден ертіп шыққандарым,
Көрсоқыр су қараңғы, қуыс қурай.

Мен тұрмын көріп олжа тоңбағанды,
Ұнатып елсіз жерге қонбағанды.
Құдай-ау, әкеп қайдан қиыстырдың,
Әрқашан үйде к... оңбағанды.

***Көпеев М.Ж. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1990. - 1-т.
Өлең, қисса, мысалдар. - 103-109 б.***

КҮНДІЗ БЕН ТҮННІҢ АЙЫРМАСЫ

Жалғанның дозақпенен бейіші бар,
Бір күн тыныштық, кей бір күн кейісі бар.
Кейісі дозақ болғанда, тыныштық – бейіші,
Міне, осындай муафық келісі бар.

Таң атып, күн шыққан соң тыныштық қашар,
Бай, жарлы – бәрі отырмай тыпырласар.
Жоқ жүрер кешке ішіп-жер ауқат үшін,
Бай да отырмас бар ғой деп ораза ашар.

Дені сау жан талпынып қыбырласар,
Білінбей кімнің байы, кімнің нашар.
Біреу өзін бұқтырып жер түбіне,
Біреу өзін әуре ғып аспанға асар.

Ақшалы бай жүреді төмен бұғып,
Қолдан кетсе бір тиын жаны шығып.
Көрінген жан бір нәрсе сұрайды ғой,
Деуменен өзін-өзі інге тығып.

Елден-жұрттан дүниесін қашырғаны:
Өзін өзі түнекке жасырғаны.
Кедей байдан тіленіп борыш алғаны:
Өзі-өзінен дарға сол асылғаны.

Бұл дүние құтқармайтын дозақ болды,
Бейнеттіге құрғыр күн ұзақ болды.
Дамыл, тыныштық бір жанда болмаған соң,
Есебі күндіз өзі дозақ болды.

***Көпеев М.Ж. Таңдамалы. - Алматы: Ғылым, 1990. - 1-т.
Өлең, қисса, мысалдар. - 153-154 б.***

ТЫРНА МЕН ҚАСҚЫР

Бір қасқыр сапар шекті елден жырақ,
Неше күн таппай азық қалды жарап.
Жемтіктің жақын жерде иісін сезіп,
Қасекен келе жатыр соған қарап.

Қасқырдың кім білмейді қомағайын,
Көңілден жемтік көріп кетті уайым.
Келді де бір сүйекті салды аузына,
Шеткері жырағырақ жатқан дайын.

Кемірді қалыбынша жұтып қалды,
Тамаққа бармай сүйек тұрып қалды.
Қақалып, дем ала алмай сасқанынан,
Алақтап жан-жағына көзін салды.

Қадалды жүрмей сүйек тамағына,
Болмады әртүрлі еткен амалына.
Жанынан күдер үзіп тұрған шақта,
Көзіне көрініпті жалғыз тырна.

Тырнаны шақырады ишаратпен,
Мен сені жүруші едім тілеп көптен.
Бұрынғы мықтылықты былай қойып,
Жалынып сөз сөйлейді кішілікпен.

Білуші ем әкенді де тырна сенің,
Жүруші ем кез келген деп тілеп көптен.
Дүниеде сенен артық досым болмас,
Құтқарсаң мені қазір осы дерттен.

Естіп мына сөзді тырна састы,
Қасқырдың тамағына тықты басты.
Суырып сүйекті алып тастап еді,
“Уһ” деп қасқыр сонда көзін ашты.

Құтқарған зор пәледен тырнасына,
Ол бірақ көрсетпеді ықыласты.
Еңбегін бер деп тырна сұрап еді,
Қасекен сау күндегі әнге басты.

Мен саған олжа болар ерің бе едім,
Құтқардың сөзім сыйлап ерінбедің.
“Сыйға сый” деген маған таз басыңды,
Ауызға салып тұрып кемірет ме едім.

Көрінбей жөнел шапшаң көзіме енді,
Түсініп айтқан менің сөзіме енді.
Ашығып неше күндей жүрген қасқыр,
Ұялмас тап беруге өзіңе енді.

Естіп мына сөзді тырна састы,
Айтар деп қасқыр олай ойламас-ты.
“Садаға бастан құлақ ”деген мақал,
Бейшара жан сауғалап тұра қашты.

***Көпеев М.Ж. Таңдамалы. - Алматы: Ғылым, 1990. - 1-т.
Өлең, қисса, мысалдар. - 194-195 б.***

АҚ БАТА

Ә, құдайым, жарылқа,
Жарылқасаң малды қыл,
Біткен жұрттың алды қыл.
Бұған қас сағынғанның,
Малын алып жарлы қыл.
Ә, құдайым, бала берсін,
Мал мен басты және берсін.
Саған қас қылған дұшпанды,
Табаныңның астына сала берсін.

Ә, құдайым, ондасын,
Мың саулығың қоздасын,
Сексен түйең боталап,
Сегіз келін қомдасын.
Тіленшінің биесін берсін,
Үйсін Қоңыраттың түйесін берсін,
Біткен әруақ бәріне тие берсін.
Алла акпар!..

* * *

Асың, асың, асыңа,
Береке берсін басыңа,
Бөденедей жорғалап,
Қырғауылдай қорғалап,
Қыдыр келсін қасыңа.
Осы отырған боз үйге,
Қыдыр ата дарысын,
Бәйбішесі боз үйдің,
Он екі құрсақ көтеріп,
Ауылға көзі жарысын...
Оқ жіберсе жетпесін,
Тәңірі берген несібең,
Тепкілесе кетпесін.
Әр кезде байлық кетпесін...
Саған қас қылған кісінің,
Базарға барып аты өлсін.
Ерте кетіп қайтқанда,
Үйіне келсе қатыны өлсін.
Қолына пышақ тисін,

Төсегі жиылмасын,
Шаңырағы шартылдап,
Шандырына қадалсын.
Босағасы бортылдап,
Бауырына қадалсын.
Күлдіреуіші күрт сынып,
Көзіне қадалсын.

Әуелі құдай жарылқасын,
Пайғамбардың берекетін берсін.
Әбубәкір Сыдықтың салауатын берсін,
Әділ Омардың айбатын берсін,
Әзіреті Оспанның ұятын берсін,
Әзіреті Әлінің қуатын берсін.
Ибраһим пайғамбардың малын берсін,
Әкім Ұлықманның жасын берсін.
Әкім Сүлейменнің тақытын берсін,
Ескендір Зұлқарнайынның бақытын берсін.
Атымтай Жомарттың даңқын берсін,
Дәуіт пайғамбардай отыз ұл берсін.
Ұл берсе, Оразды берсін,
Қыз берсе қылықты берсін,
Жасы ұзын болсын,
Жүзі қызыл болсын.
Айғырың оңды келсін,
Қошқарың жүнді келсін.
Қызың пұлды келсін,
Ұлың құнды келсін,
Дәулетің зияда болсын,
Дұшпаның пияда болсын.
Ұлың ұяда болсын,
Қызың қияда болсын.
Адам жаласынан,
Бұлт аласынан,
Көрінер көрінбес,
Мың да бір пәлесінен,
Патша құдайым өзі сақтасын!
Мұсылманға дін үйреткен,
Әлімдердің саламаттығына.
Халық қамын жеген,
Қарқарадай хандардың саламаттығына.

Ел қамын жеген,
Едігедей билердің саламаттығына!
Өз еңбегін өзі жеген,
“Құдая шүкір тәубә” – деген,
Қара бұхара халықтың саламаттығына!
Халқын, жұртын, қаны бірге ұлтын,
Ілгері бастырамын деген,
Еңбекшіл ерлердің саламаттығына.
Қой орнына ат берген,
Атымтайдай жомарттардың саламаттығына.
Баяғыда тойға жасанып келген сұлу қыз,
Үйіне қартайып кемпір боп оралсын.
Қара пейіл байларды: ұшынған сорпа,
Қағынған ет есепті қылып,
Қапшығына салып алған.
Жемесе де май жақсы,
Бермесе де бай жақсы деген,
Қап түбінде қалғандардың саламаттығына.
Молдаларға қол берген,
Көрпе салып төрге алған,
Уызы арылмаған байлардың саламаттығына.
Халқы, халайығы қостаған,
Орнықты саба ұстаған,
Бәйбішелердің саламаттығына.
Тақыр жерде – тайғақ бар,
Тәңірім онан сақтасын.
Бату жерде – пәле бар,
Машайық онан сақтасын.
Шұңқыр жерде – сайтан бар,
Сақтаушы онан сақтасын.
Ойнақтаған оң қолың,
Ақ білекте қарыссын.
Қимылдаған екі аяқ,
Табаныңда қарыссын.
Аузыңдағы отыз тіс,
Таңдайыңда қарыссын.
Құдай қосқан қосағың,
Біргелесіп қарыссын.
Малыңызға, басыңызға,
Берекет берсін.
Саған қас сағынғанға,

Алақұла әрекет берсін.
Көктен жаудырсын,
Жерден өндірсін,
Байды құдай байытсын,
Бәйбішені байытсын.
Кигенің кір болмасын,
Маңдайың тер болмасын.
Алла ойыңда тұрсын,
Бұл оқыған аяттар Ай болсын.
Сегіз пейіс ортасында,
Көңілің жай болсын.
Іргенекті аралап дау жетпесін,
Еліңді аралап жау жетпесін.
Сізге бәле сағынғанның
Өз басынан кетпесін...

Көпеев М.Ж. Екі томдық. – Алматы: Ғылым, 1992. - 2-т. - 39-42 б.

ЕР ЕДІГЕ

Біздің қазақта атақты, даңқты үш батыр болған. Бірі ер Едіге, бірі қара Қыпшақ Қобыланды, бірі тамадан шыққан Шора батыр. Осы үшеуі өз бетімен көшіп-қонып жүрген жандар.

Ұры қартайса сопы болады,
Қар қартайса бибі болады.
Бүркіт қартайса, тышқаншы болады,
Шал қартайса, жасындағы,
Көрген-білгенін былшылдап,
Ертекшіл болады-дағы,—

демекші, ер Едігеден естігенімді сөйлейін. Ер Едігенің сөзі деп қариялар тақпақ қылып айтып отырушы еді:

Едіге деген ер екен,
Елдің қамын жер екен.
Ел шетіне жау келсе,
Мен шығайын дер екен.
Едіге деген ер екен,
Елдің қамын жер екен.

Өзінен бір жас үлкен болса,
Өзім сіз білесіз дер екен.
Едіге деген ер екен,
Елдің қамын жер екен.
Өзінен бір жас кіші болса,
Ботам, сен тұра тұр,
Мен сөйлейін дер екен.
Едіге деген ер дүрмін,
Үзілмес жібек кендірмін,
Өзі білмегенге,
Білгеннің тілін алмағанға,
Еменнен шоқпар шекесіне,
Шық еткізетұғын мен дүрмін, –
дейді екен.

Қазақ үш жүз деген атқа ілінбей, елдігі, жұрттығы көзге көрініп білінбей жүрген күнде қазақ ортасында Бабай түкті Шашты Өзіз делінген диуана болыпты. Қаратау маңайында Мыңжылқы деген таудың бауырында бір бұлақта дәрет алып, намаз оқуы үшін меншікті мекен-жай қылып жүріпті. Бір күні таңсәріден алаңқарақта дәрет алайын деп келе жатса, үш жалаңаш қыз суға шомылып, біріне-бірі су шашып ойнап жүріпті. Бұрын жалаңаш әйел көрмеген диуана қалпақтай түсіп, талып қалыпты. Манағы үш қыздың бірі де қалпақтай түсіпті. Сөйтсе олар пері патшасының қыздары екен. Аққу болып, сау екі қыз талған қызды көтеріп алып ұшып кетіпті.

Еліне-жұртына апарған соң, бақсы-балгерлерін жидырып, бал аштырған екен. Адамзаттан шыққан әулиенің назары түскен екен. Сол әулие өзі жазып босатпаса, басқаның қолынан келмейді деген соң, ұшқыр перілерді жұмсап, алдырыпты. “Тоқтылық тонауы жоқ” жалаң бұт, жалаң аяқ, өн-бойында көрген жан жиренбейтін жері жоқ, кісі көрерлік түрі жоқ, бір сұмпиған дейді. Құдай жұмысын түсірген соң амал бар ма?!

– Мына қызымды жазып, оналтып беріңіз, – депті.

– Менің сенің қызыңда не ақым бар, өзінде не ақым бар? Бұлар дәрет алатұғын суыма шомылып, суымды арамдап кетті. Және мен талып қалып, сол таң намазым қаза болды. Өмірімде бір намаз қаза қылған жоқ едім, соның орнын толтыр, – депті.

– Олай болса, бір қара тоқты есебінде осы қызымды өзің ал, – депті. Қызын диуанаға қосып, екеуін бұлақтың басына апарып тастапты. Мынау қатынды болып оңған жері жоқ, анау байлы болып не қызық дәурен сүрсін. Ұйқы-тұйқы, жиқы-қиқы, миқы-тиқы бір

өмірдағы. Диюана “баяғыдай жалаңаштанып денеңді көрсет” деп қиғылықты салыпты. Пері қызы өзге тілін алса да бұл тілін алмапты. “Еркек ашуланса жаман болар” деген ғой. Диюана тұра сала сабапты, тұщы етіне ащы таяқ өткен соң:

– Менің жалаңаш денемді көрген соң өзің сілейіп талып қалатын едің. Оны білмедің, мен сенен бала тапсам, мендегі нұр-жарық сәуле сол балаға кететұғын еді. Сонан соң көруің керек еді, оған шыдамадың, асықтың. Енді мен саған жоқпын, сен маған жоқсың. Мен сенен екіқабат жүкті болған едім, еркек ұл туамын. Туысымен бесікке бөлеп, осы судың басына алып келіп тастаймын. Алтыннан шүмегі, күмістен түбегі болмақ, белгісі сол болар деді де аққу болып ұшып кете берді, – дейді. Диюана мұны елең қылып күзетіп жүре ме?! Қыз баланы уәде бойынша бесігімен алып келіп тастап кетті дейді.

Үстінен кез болып тауып алған біреу Түркістанда ноғайлының ханы Тоқтамыс ханға апарып беріп, Тоқтамысқа асыранды бала болып, соның қолында өсіпті.

Мұны ертегі қылып сөйлеушілер әртүрлі сөйлейді. Ақымақтың тізгіні – құлағы, ғақылдының тізгіні – көңілі, ақымақ не нәрсені естісе, естігеніне қанағат қылады, қатықтай қатып, сүттей ұйып тұра қалады. Ғақылды не нәрсені естісе, естуіне қанағат қылмайды, ғақылына салып, көңілінің дауалауына тоқтайды.

Бұрынғылардан қалған үлгілі сөз бар, батыр деген бір барак ит, екі қатынның бірі табады, би деген ақсарағат ілуде бір-ақ қатын табады деген.

Осы Едігені Тоқтамыс ханның төресін бұзып, төре беретұғын би де қылып қояды. Бетіне жан пар келмейтін ер де, батыр да қылып қояды. “Екі қылыш бір қынға сыймайды, екі тілеу бір көңілге сыймайды”.

Мен өзім Едігені ер деп, батыр деп әбден білемін, билік айтты дегенге нанбаймын.

Кім болсын, ол болсын, Тоқтамыс ханның “өзіңнен тумай ұл болмас, сатып алмай құл болмас”, – деп көзін жойылтуға қастық ойлағанын біліп, сезіп қалып Едігенің қашқаны рас. Сонда артынан шақырып кел деп Кеңестің ұлы Кенжанбайды жібергенде, ер Едігенің Жанбайға айтқан сөзі:

Кеңестің ұлы Кенжанбай ақылың жоқ,

Жанбай, хан емес, ол шаян ғой.

Кім екені маған аян ғой.

Өзің аман қайт сана,

Барып оған айт сана.

Бұ барғаннан барармын,
Сәтемір ханға барармын.
Қанша жолдас болса да,
Керегінше алармын.
Қайтып келіп еліңе,
Тебінгіден тер келіп,
Қабырғадан қан келіп,
Бүліншілік салармын.
Күнікейдей көріктіңді,
Тінікедей тектіңді,
Неке қимай, мал бермей,
Қатындыққа алармын.
Суарып қанмен жеріңді,
Бүлдіріп, шауып елінді,
Қылышымды суырып,
Жосадай қанға малармын,
деп жүре берген екен.

Едігенің осы келе жатқан бетінде қалмақтан шыққан Қаратобын алып Сәтемір ханның қызын алып барады екен. Соған кез болып, Қаратобын алыпты өлтіріп, қызды айырып алып, Сәтемір ханға барған соң Сәтемір хан Едігеге қызын беріпті. Едіге жер қайысқан қол алып келіп Түркістанды шапты, талады. Тоқтамыс хан басын алып қашып кетті, сегіз ұлы бар екен олар да қашып кетті.

Сонда ер Едіге қатынды болған соң бала туып, баланың атын Нұралы қойып, сол Нұралы Түркістанды шапқанда өзімен бірге екен. Жалғыз баласы Нұралыны “Тоқтамыстың басын кеспей, көзін теспей қайтушы болма” деп соңына салып қоя беріпті. Сонда Нұралы әкесіне қатты тапсырып айтып кетіпті:

– Тоқтамыстың екі қызының бірін өзің алсаң, бірін маған қой, – деп.

– Жарайды, балам, Тоқтамыстың қарашығын жер үстінде қалдырмасаң болады, – депті. Тоқтамыстың ханымы мұны естіп, әкелі-балалы екеуін араз қылу үшін екі қызын бірдей Едігенің қойнына салып бауыр бастырып, өзі некесін қидырып, меншіктетіп қойыпты. Сонда Нұралының өшігіп іздегені сондай, Тоқтамыс қайда қорғалап барса, жанын қоярға жер таптырмапты.

Ол заманда Әмір-Темір көреген бар екен, ол да Тоқтамысты қорғалата алмапты. Тоқтамыс сол қашқаннан қашып, Ертіс өтіп кетіпті, бір қонаға барып қорғалапты. Жалаң аяқ екен, аяғын қамыс тіліп, қанап, сол қанның аққан ізімен бұлжытпай тауып алып өлтіріп, қопаның жағасына сүйретіп алып шығып көміпті. Бұл күнде сол

қопаны Баян қопасы дейді. Басында бір оба бар, Тоқтамыстың қара обасы дейді. Бұрынғы заманда сол обадан Тоқтамыстың үзеңгісін тауып алғандар болып, үзеңгінің кеңдігі бұл заманның атының басы сыйып кететұғын деген екен.

Керекуге жүз елу шақырым жерде Шут деген қала бар, соған ұрымтал маңайлас дейді.

Нұралы аман-есен қайтып, әкесінің Тоқтамыстың екі қызын бірдей алып қойғанын естіп, әкесін көрместей араз болып кетіпті. Тоқтамыстың ханымы ойлағанын орнына келтіріп, әкелі-балалы екеуін өмірінде бірін-бірі көрместей қылды.

Жә, бұл Түркістанды шауып талап жатқанда Тоқтамыстың бір күні жас босанып, бір ұл тауып жатыр екен. Ер Едіге соны көрген соң:

– Байғұс, мүсәпір балаңды өлтіріп алма деп қулық құлындаған құла биені беріп кеткен екен. Сол биеден туған құлын ат болып, күннен туған ұл азамат болып және сол баланың аты Кейқуат болып, Едігенің қарт басқан кезі болып, жалғыз баласы Нұралы қайтып карасын көрместей болып кеткенін әбден біліпті.

Тоқтамыстың кегін Едігеден алу үшін Кейқуат атқа мінді дейді. Сонда Едіге мен Кейқуат кездесіп қалғанда Едіге сөйлеген екен:

– Әй, бәрежелді-ай,
Қап, әттеген-ай!
Қулықтан туған құлаша,
Ат боларын білмедім.
Күннен туған Кейқуат,
Жат боларын білмедім.
Қулық туған құлаша,
Ат боларын білгенде,
Күннен туған Кейқуат,
Жат боларын білгенде,
Ноқтада басын кеспес пе ем,
Жөргекте көзін теспес пе ем, –

деген екен. Сонда Кейқуат:

– Мен шаранада жатқанда шешеме “балаңды өлтіріп алма” деп құла бие берген екенсің. Қартайған екен ғой деп қорлап саған қару жұмсамаймын. Қатын болсаң, күле-күле жүрерсің, ер болсаң, шабыңнан жарылып өлерсің деп жүре берген екен дейді.

Енді Едіге қанша жүреді дейсің, шабынан жарылып өледі ғой, Едігенің өлгеніне кім күйінеді, Тоқтамыстың екі қызы – жас тоқалдар, шешесімен үшеуінің ойлағаны қабыл болады. Пендеде жалғыз-ақ Нұралының келіншегі, Едігенің келіні сол күйінді болды дейді. Байына пәлен - түген деуге бата алмайды. Сонда бұл келін пақырдың бесікте баласы бар екен. Өшін баладан алатұғын болды, баланы бөлегенде жөргегіне шеңгел төсеп бөлейтұғын болыпты. Бала түні бойы ұйықтай ала ма, зыр-зыр етіп шырылдап, қақсап, зарлап жатады, – дейді. Нұралы келіншегіне:

– Бала мұнша неге жылауық болып кетті, – дейді. Онда келіншегі:

– Кім біледі, жөргегіне шеңгел араласып кетті ме, сондықтан жыламаса, дені сау, ауруы жоқ, – дейді.

– Шіркін, баланы күтпейсің, шеңгелін арылтып, тазалап, аршып бөлесең болмады ма, – депті.

– Бала қанша жақсы болғанмен Нұралыдай-ақ болар, әке Едігедей болар. Нұралы Едігеге не көрсетті, бұ да саған не көрсетер дейсің, – деді.

– Апырма-ай, менікі адасқандық екен ғой, қойнымда құшақтап жатқан қатыныма ерсі көрінгені, тамам жұртқа да сондай ерсі көрінген қылық екен ғой депті. Тұра аттанып, Кейқуаттан әкесінің кегін алыпты дейді.

Баяғы Тоқтамыстың сегізі Еділден өтіп кеткен екен. Олардың қолынан не келеді.

– Осы сендер айғырдың қиындай үйіліп-төгіліп не ғып жүрсіндер деушілерге:

– Еділ тоңса, кім өтпес, Едіге өлсе кім қайтпас дейсің деген сөздері мәтел болып, Еділ бойындағы жұрттың аузында қалыпты.

Ер Едігенің өзі тұрақ қылған жері Ұлытау, Кішітау екен. Өзі өлерінде Ұлытаудың басында отырып Кейқуаттың сөзінен құса болып жарылып өлген екен. Сонда өлерінде айтқан екен:

– Мені бұл жерге жер қазып көмбеңдер, қорған тас қалап қойыңдар, Нұралы жер үстінде бар болса, “Ат айналып қазығын, диірмен айналып шүмегін табар”, – дегендей бір табар. Сонда мені Қаратаудың бауырында Қарақалпақ атасы Созақтың қара обасының қасында Бабай түкті шашты Әзіз атам бар, соның қасына апарып қойсың, – деген өсиетімен денесін сонда апарып қойған екен. Ұлытаудағы аманат қойған жайын “Ақ мешіт әулие ” деп атап кетіпті.

– Бұл сөзді кеше Керейттен шыққан Сарысопының баласы Жалаңаяқ әздер сөйлепті, осы әулие де өзін сол жерге қойдырыпты.

Күні кеше Қуандықтан шыққан арық Қоңырбай, Айқожа ишаннан хәлфе болып шығып, Ақпан бәйіштің Ақпанымен екеуі:

– Бұл Жалаңаяқ біздің қазақтан шыққан әулие. Соның сүйегін бұл жерге қоймаймыз. Сарыарқаға апарып, қазақ ортасына қоямыз деп сарт жұртымен дауласып, сол замандағы қазы, мүфтилерден хат-мөр алып, сүйегін Арқаға алып кетеміз деп көрін ақтарған екен. Жалаңаяқ әздердің денесі шірімей, сасымай, сап-сары болып көмілген қалпында жатыр екен деседі, қол созып ала бергенде, ашық тұрған аспан әлей-түлей боран болып кеткен соң, қойылған жерден қозғағанын құдай да болса, әруақтың өзі болса да ұнатпады-ау деп қайта жауып, үстіне белгі тұрғызыпты. Сонда арық Қоңырбай Ақпанға айтқан екен:

– Мен сенен бұрын өлемін, мені осы жерге алып келіп қойыңдар деп. Өзінің өсиет қылуымен Ақпан арық Қоңырбайды сол араға апарып қойыпты.

Сол жерде Бабай түкті шашты Әзіздің барлығын ер Едіге айтыпты. Ол екеуінің сол жерде екенін Жалаңаяқ әздер айтыпты. Жалаңаяқ әздердің барлығын арық Қоңырбай айтыпты. Арық Қоңырбайдың дәл сол жерде екенін міне, біз айтып отырмыз. Осындай біреуден біреуге мирас қалып келе жатқан сөз.

* * *

Ойтүндік пен Белеңде дегендегі Белең қай жер? Бұрынғы заманда Түркістанда Талмас ата деген әулие болған. Бәйбішесінің аты – Болған бәйбіше, тоқалының аты – Белең ана. Кенже тоқалының аты – Ақбикеш.

Болған ана Сарысудың бас жағында, Белең ана Сарысудың аяқ жағында, Ақбикеш Қаратауда. Сарысудың асуына маңайлас үш қатынды үш жерге қондырып, өзі құс салады екен. Ертең ертемен Қаратаудағы Ақбикештікінен шығып, Сарысуды жағалап Белең анаға түстеніп, күн бата Болған анаға қонады екен. Ертең ерте аттанып, жолда Белең анаға түстеніп, күн бата барып Ақбикешке қонады екен. Өмірін құс салумен өткізіпті. Құсқа құмарлығы сондай, қаршығам – ұлым, ителгі – қызым, – дейді екен. Бәйбіше, тоқалға кезек аудармай қонып, өмірінде Белең анаға қонбаған екен. Бір күні Болған анаға қонуға келе алмай, Белең анаға қонып қалыпты. Болған ана Белең анаға қонып қалғанына долданып, ыза буып, суға с... жіберіпті, шомылатұғын суын арамдайын деп. Су түсі сарғылтым болып кетіп, Сарысу атанғаны сондықтан деседі.

Болған ана, Талмас ата молалары Сарысу бойында. Екеуі бір жерде болған дейді. Көмілген жері – Болған ана аталып қалған.

Белең ана өзі мекен қылған жайында деседі. Су бойында қалғанда Белең атанып, бұрынғылар Сарысу демейді екен. Белең деп атайды екен.

Ұлытау, Кішітаудың о жақ, бұ жағынан жеті өзен Сарысуға құяды – жеті Кеңгір дейді. Сол өзендер құйған жерді Қара жар дейді. Сонан төменгі жерді Белеңнің бойы дейді. Ақбикеш Қаратауда өліпті. “Басымды Темірқазыққа қаратпа, аяғым Әзірет сұлтанға қарай созылады. Күнбатысқа да қаратпа, аяғым Талмас атаға қарай созылады”, – деп өзін тікесінен тік тұратын қылып көмдірген. Моласына шошақ тас қойдырған.

Көпеев М.Ж. Екі томдық. - Алматы: Ғылым, 1992. - 2-т.- 77-84 б.

ҚЫЗ БЕН ЖІГІТ

Найманға бір жігіт ұрлыққа барды. Қолға түсті. Ауылда той боп жатқан еді. Тұтқын жігіттің аяғында кісені бар еді. Салған кісенімен тойға келеді. Найманда бір Опан деген ақын қыз бар екен. Бұл қолға түскен жігіт те ақын екен. Екеуін айтыстырды.

Қыз: Қарқарамның ұшы бар, айда, сайда,
Қолаң қара шашымның түбі майда.
Теп-тек жатқан елімді тез бүлдірген,
Айтысамын, ағалар, жаяу қайда.

Жігіт: Қарқараңның ауыл іші сайда болар,
Іздегенге асылық пайда болар.

Сонша жерден мен келдім жаяу іздеп,
Айтысамын, қыз Опан қайда болар.

Қыз: Жер мен көкке теңселіп желген жігіт,
Жер мен көкке теңселіп жүрсең жігіт.

Аңшының атындай кісенің бар,
Руыңды сұраймын, не елсің жігіт.

Жігіт: Мен Алтай да, сен Найман бағаналы,
Байлықпенен жылқымыз көк алалы.

Аманжолдың¹ ауыр қол жиып келіп,
Ат көтіне салмаймын ба сен баланы?!

Қыз: Бармақ қайда, базарға келмек қайда,

¹ Аманжол деп өсіп-өнген ауылды айтады.

Өте шауып елімді алмақ қайда.
Біздің елде жалаң бұт, жаяу жүріп,
Ат көтіне Опанды салмақ қайда?!
Жігіт: Өлеңді айтып Опаным жөнелерсің,
Бұйрық келсе алладан сен де өлерсің.
Аманжолдың ауыр қол жиып келсем,
Алақандай аз ауыл жерге енерсің.
Қыз: Жөн сөйлесіп білдірмей жөндігіңді,
Кісендеулі жүргенің – кемдігіңді.
Біздің елде жалаң бұт, жаяу жүріп,
Неге айтасың, ау, сорлы елдігіңді.
Жігіт: Өлең білсем, тамағым кеней айтам,
Сөз мәнісін білмесем неге айтам.
Бәйбішенің² баласын басын қоссам,
Билік айтпай, әй, балам, нені айтам?!
Қыз: Сөйлер едім жаяуым шерің болса,
Сөз тастайтын өзіңе перің болса,
Қара өлеңнен екеуміз жеткізбеспіз,
Енді елінде, айта гөр, ерің болса.
Жігіт: Бір өлеңім бар еді кенде-кенде,
Кім иманын күтеді осы күнде.
Қазақ біткен айдынынан түгел қорыққан,
Елімде көш бастаушы Құдайменде.
Қыз: Сөйлер едім жаяуым шерің болса,
Кірер, шығар кең сарай үйің болса.
Қара өлеңнен екеуміз қажыспаспыз,
Енді елінде, айта гөр, биің болса?!
Жігіт: Қыз Опан, ойда қала, қырда қала,
Жалғыз жүрген жаяуға құдай пана.
Он үш пенен он төртте сөйлей қалған,
Біздің елде бар еді Шорман бала.
Қыз: Өлең айтып жаяуым, қақсаймысың,
Тері тонмен көшімді жақтаймысың.
Тікенектей тілі ұзын тыймайтұғын,
Ебелек сол жасыңды мақтаймысың.
Жігіт: Шоң биім сөйлер сөзден өтіп еді,
Шорманым жастан сөзге жетік еді.
Жарықтық ерлікпенен қолға аттанып,
Бошанға Майқыменен кетіп еді.

² Бәйбіше баласы – Қуандық-Сүйіндік.

Осы кезде қыз жеңіліп жауап таппай тұра қалды.

Жігіт айтты:

Сатқаны саудагердің бояқ тағы,

Жүгірткен сұм жаяуды тамақ тағы.

Бір тостаған осындай саумал берсең,

Сорлыға біздей ғаріп сауап тағы.

Қыз: Бұл жаяу өлең айтып аттай желді,

Байқұстың көп жаңғалақ көңілін бөлді.

Сусаған өлең айтып сорлы жаяу,

Ішінде сырлы шелек саумал келді.

Жігіт: Әуелде өзі жалғыз құдай болса,

Айтқан сөзім құдайсыз күнәй болса,

Өлеңінді қоя тұр ойбай, Опан,

Саумалыңды ішейін олай болса.

Қыз: Қатты жұтып іш саумал қандырайын,

Ақылыңды жаңылтып тандырайын.

Өлең айтып сусаған сорлы жаяу,

Қаның құрып қалған ба, ...

Тағы саумал алдырайын.

Жігіт: Қатты жұтып саумалды қанғым келді,

Қақ қасыңа Опан қыз барғым келді.

Елдегі тентек ... деп тұр ғой,

Ақ төсіңе бір мызғып алғым келді.

Қыз: Бір қамшым бар қолымда сегіз өрме,

Тиіп кетсе көзіңе менен көрме.

Өз аузыңа шырағым ие болғын,

Қылқұйрықты жылқыдан діңке көрме.

Жігіт: Күз жаратып мінгенім қара көкше,

Аяғыма кигенім шоңқайма өкше.

Ә дегенде, мә деген жарықтығым,

Көтере гөр қолтықтан Атамбекше.

Қыз: Күні кеше жоқ жұлдыз қайдан шыққан,

Қысыр емген нөкер ат тайдан шыққан.

“А” дегенде атаңды аузыңа алып,

Бекше атаңның сүйегі қайдан шыққан.

Жігіт: Бір аллаға мойынын бұрған дағы,

Талай нөкер жолында тұрған дағы.

Атамыз жауда жүріп жолда өліпті,

Жарықтық арыстан боп туған дағы.

Қыз: Мен өзім атты да емен, түйелімін,

Қара өлеңге салғанда жүйелімін.
Мені қайтып жеңесің, сорлы жаяу,
Аты шыққан Бекшенің жиенімін.
Жігіт: Әуелде өзі қазыр құдай болса,
Айтқан сөзім құдайсыз күнәй болса,
Сіздер жиен болғанда, біз нағашы,
Ат-тонымды алып бер, олай болса.
Қыз: Балқын көл, салқын көлмен қызыл қурай,
Жас басыңнан көп жортып болдың сұмырай.
Атың менен берейін тоныңды алып,
Сүйек қуып келген болсаң тамыршылай.
Жігіт: Көп жорықшы жортуға жүр деген соң,
Көп жортушы тілеуі бір деген соң.
Қыз Опан ұрыда көз жоқ, малда тіл жоқ,
Байғұс-ау, жылқыңды алдым білмеген соң.
Қыз: Жаяуым, өлең айтып қақса сана,
Көшімді тер-тоныммен жақта сана.
Соңынан айқай салып қуып жеттім,
Ұрлықты білмей қылсаң таста сана.
Жігіт: Найзамды жауға шаныштым бермеймін деп,
Тіріде жау қорлығын көрмейін деп.
Жылқыңды шаршы түсте тиіп алдым,
Опанға жалғыз тал қыл бермеймін деп.
Қыз: Еліміз Есіл барып өтпек екен,
Айтқан сертке ұры құл жетпек екен.
Құлағын ұрып, аяғын сыпырған мал,
Ұры алдына ол түсіп кетпек екен.
Жігіт: Өлең айтып Опаным болған жоқсың,
Баяғыдай әріптес болған жоқсың.
Олай айтсаң, аллаға шеттеу болдың,
Ұры сайдың басына қонған жоқсың.
Қыз: Желіп жортқан жайсаңың мен дегенің,
Өз сөзінді тағы өзің жөндегенің.
Жылқымды шаршы түсте тиіп алып,
Көсемсіп көрген жерде дендегенің.
Жігіт: Осы сөзім ойлай айтқан жөн емес пе,
Желіп жортқан жайсаңың мен емес пе,
Жылқыңды тыныштықпен оттатпайтын,
Баласы бәйбішенің мен емес пе?!
Қыз: Біздің елдің жайлауы қара татыр,
Біздің өлең есепсіз толып жатыр.

Өлеңінді айта бер жаяу ақын,
Сойып салған сақтаулы соғым жатыр.
Жігіт: Басын тартып күреңнің жорғалаттым,
Күндіз қойдай Найманды қорғалаттым.
Енді өлсем де аллаға арманым жоқ,
Қара қанын ағаңның сорғалаттым.

Сол жерде қызды жігіт жеңді. Қыз жылап отырып қалды. Ертең ел көшті. Түйе үстіне мінгізді. Елінде тағы да бір ақын қыз бар екен. Сол қыз көш жөнекей айтысамын деп келді. Бұл жігіттің қасында бір арбалы атқа мінген бала бар екен. Сол баладан сұрады жігіт:

– Бұ қыздың не міні бар, – деп. Бала айтты:
– Бұ қыздың, – деді, – өзі өлеңші, бірақ кешегі жұртта некесіз бала тапты, – деді. Қыз келді де жігітке өлең айтты:

Ұры құл аяғыңда қара қақпан,
Бұ қақпаннан ұры құл пайда тапқан.
Түйе үстіне байғұсты шоқайтыпты,
Опанжан бұл жетімді қайдан тапқан.
Жігіт: Аяғы ұры құлдың қара қақпан,
Қақпанмен қарғып барып саған шапқан.
Пайдамды жұрт алдында өзіме бер,
Кешегі балаң қайда менен тапқан.

Қыз мұны естіп қаша жөнелді. Жұрт бала тапқанын біліп қалды.

Көпеев М.Ж. Екі томдық. - Алматы: Ғылым, 1992. - 2-т.- 123-127 б.

ЖЕР МЕН КӨК (Қисса)

Алланың өзі жалғыз, құдыреті кең,
Бірі ғайып аты бар дүр, заһары – мың.
Таурат, Інжіл, Забурда – тоғыз жүз де,
Құранда тоқсан тоғыз аты бар шын.

Бір атын біледі екен пайғамбарлар,
Білмейді олай басқа ешбір жанлар.
Сипаты, заты да емес, басқа да емес,
Ла мекен, тұрағы жоқ, ей, жаранлар.

Алды-арты, асты-үсті, оң-солы жоқ,
Ауыз-мұрын, аяқ-көз, һәм қолы жоқ.
Еш нәрсе, ұқсамайды ол еш нәрсеге,
Кітаптың айтқанынан ойлама көп.

Жоқ деп біл бір аллада ата-ана,
Және жоқ деп біліңіз қатын-бала.
Барлығы бір алланың құдіретінде,
Ешкімге мұқтаж емес хақ тағала.

Серік жоқ, кемшілік жоқ аллада айып,
Біле алман, хикмет сыры бізге ғайып.
Мақал бар: “Аз сөз алтын”, – бұрынғыда,
Сөйлейін аз ғана сөз бір ғажайып.

Кім білер әуел ақыр хақтың сырын,
Нәрсе жоқ бір өзінен басқа бұрын.
Ғаламға өзін заһыр қылмақ үшін,
Жаратты Мұхаммедтің әуел нұрын.

Таусының мысалында қылды нұрды,
Қанадил нұрдан болған орнатылды.
Алдына ұят айна нұрдан болып,
Құдайға өзін көріп шүкір қылды.

Ұялып жалғыздықтан аққан тері,
Сол нұрдан жаратылсын иман нұры.
Бес жолы сәжде қылып Нұрғалы нұр,
Бес намаз әуел парыз болған жері.

Құранда бір аят бар бұған дәлел
Айтарға айырып бәрін зейнім қалил.
“Алла нұр ассамауат уаларзиң –деген аят,
Ғафу қыл қате болса, ия, жалил.

Көкларда, уа жерлерде болғұш нұр,
Нұр қылған патша хақ құдіретін көр.
Мысалы менің нұрым бір тау дейді,
Ол нұрдан болған тауда бір қанадил тұр.

Ол нұрдан жаратылған қанадил анық,
Бар екен ол қанадилда ақ нұр жарық.
Фаиннама каукаб дүррүй,—деп,
Бұйырған мадахында Кәләм Шәріп.

Қанадилдан жаратылған нұрдан ағаш,
Майы бар ол ағаштың нұрға жанас.
Тағы да өзі өз нұрымен өзі жанып,
Мағрибта машырық та емес, тұрған ағаш.

Қанадил нұр, жарық та нұр, шын анық тұр,
Нұр оның жанғандығы май болып тұр.
Сол нұрдан бес сәждеге бес нұр болып,
От тимей жанғандығы керемет тұр.

Кезгенлер хақиқатын көп сөйлеген,
Тауына ол рух қанадил деп сөйлеген.
Көрінген жарық болып көңіл деген,
Өртүрлі әрқайсысы сөз сөйлеген.

Ол ағаш нәфс деген құдүсия,
Май деген алла берген мадахия.
От тиме жанғандығы кереметтен,
Аз ақыл естуімше алдым жия.

Екінші кітап қалған бір кеңеске,
Адам –тау, көкірек қанадил сол емес пе?!
Болғанда жарық иман, аруағы – ағаш.
Ақылды оған қосып май демес пе?!

Бұл нұрды мысал қылған Мұхаммедтен,
Көкірегін – тау, көңілін қанадил еткен.
Рисәләт нұбуун аты жарық болып,
Ағаш асылы мұғырзамай деп кеткен.

Әртүрлі имамлардан барды кеңес,
Мен өзім ағғнар (тағынсыр) білемін, ғалымемес мес.
Сөйледім естуімше ұстазымнан,
Есіткен көргенменен бірдей емес.

Сонда нұрдың терінен жаратты хақ,
Ғарыш көрсі баршасын – тамұқ, ұжмақ.
Сәулесінен сол нұрдың жаратыпты,
Рухы әнбияны барша мұллақ.

Жаратты қайғыменен жанның бәрін
Барсың ғой сол жиында баршаларың.
Қанадил нұрда пайғамбар рухы тұрды,
Көрсетті тамам рухқа шын дидарын.

Фаннау иаратын келді жауап,
Рух біткен пайғамбары қылды кәуап.
Басын көрген дүниеде сұлтан болып,
Қолын көрген ғаділ боп тапты тауап.

Кеудесін көрген жанлар ғалым болды,
Әр мүшесі әркімге мәлім болды.
Сонда мақрұм көре алмай қалған жандар
Жүзінде жалған дүниеге залым болды.

Жаратты бәрінен де, әуел нұрды,
Құдайға жетпіс мың жыл жылап тұрды.
Сипатын пайғамбардың жасаған соң,
Жүз мың жыл және отырып шүкір қылды.

Жаратты артық қылып әні нұр да,
Мақтайын жаным құрбан айтқан жерде.
Үш жүз жиырма төрт мың жылдан соң,
Жаратты сонда он екі нұрға перде.

Перденің бірі – құдірет, бірі – хикмет.
Бірі –рахмат болғанда, бірі – міннасат.
Сағадат кереметпен хижаб наубуат
Ғыдаят шапағат пен рафғыт ғайбат.

Құдіреттің пердесінен нұр толыпты.
Он екі мың жыл сонда орнығыпты.
Ғызматта он бір мың жыл мекен қылып,
Міннатта және он мың жыл отырыпты.

Рахматта тоғыз мың жыл қарар етіп,
Сегіз мың жыл сағадат қалыпта өтіп.
Керемет манзылында он үш мың жыл,
Ғыдаят бес мың жылдай оны күтіп.

Төрт мың жыл Набауатта мекен етті,
Үш мың жыл рафғытта тұрып кетті.
Екі мың жыл ғыйбыттан өткеннен соң,
Тахтына шапағатының келіп жетті.

Тахтында шапағаттың мың жыл тұрды,
Үстіне ғарыш төсеп, күрсі құрды.
Лаухи калам жаннатын жаратқан соң,
Орынды салтанатлы патша болды.

Осылай жаратыпты әуел нұрды,
Жаратқан жаннан бұрын ақыл, ойды,
Ерітіп жасыл жауһардан су ағызып,
Ғарышны жаратпаққа бұйрық қылды.

Жаратып ол ғаршыны суға қойды,
Ол суды жел көтеріп буға қойды.
Құдіретімен сақтады сонда желді
Нұрима Мұхаммедтің ғалам тойды.

Басқышы, тірегі жоқ Ғарыш қылды,
Қисапсыз ол Ғарышқа айлық берді.
Арасы аяқтарының сондай алыс,
Құс ұшса, отыз жыл мың жүрер жолды.

Әр күнде құбылады отыз мың жыл,
Жасады алты жүз мың бар оған мол.
Періште іші толған сәжде қылып,
Барлығы болып тұрған құдайға құл.

Көтерген төрт періште бұйрық алып,
Бек сасқан көтере алмай қайран қалып.
Әскері (лашкері) қасындағы сегіз жүз мың,
Су ақты терлерінен шыр айналып.

Құдайға сонда қылған көп мінажат,
Көтерген құдіретімен Хасылмажат.
Сонда аққан періштенің теріменен,
Жаратты бір дарияны Бахыралисихят.

Үйретті сүббхан алла Қалимасын,
Сәждеге көп періште қойды басын.
Көтерді сонда ғарыш құдіретімен,
Орнатты енді кірсі лаухи тасын.

Жасады зүбаржаттан лаухи тасты-ай!
Қойыпты сонда жазып мал мен басты-ай!
Жаратты онан кейін Лухируән,
Өтіпті аның сімін Адам таппай.

Жебірейіл Мәкәйіл мен жаратты екеу,
Ысырайыл Ғазірейіл мен қылып төртеу.
Бірін – желге, біреуін суға қойып,
Ұжмақ сегіз болғанда, тамұқ – жетеу.

Жаннаттың бірі – Ғадін: нығыматы көп,
Айтады даралқырар “Фердауыс” – деп.
Жаннат – алһадуы, жаннат – нағым,
Осылай даррлиғырар жаралып жұп.

Жаннаттың жаратыпты жерін биік,
Бәрінен ол Ғадіні артық сүйіп.
Кірпішінің бірі – алтын, бірі – күміс,
Балшығын Мүсік, Ғамбар қосып құйып.

Есігін алтын қылды, тасын – яқұт,
Топырағы – таза жауһар жайды бар қып.
Ғақықтан рамкасы – бәрі Гауһар,
Кіреміз иншалла болса бақыт.

Тақ құрды сала-с төсек саф асылдан,
Қызыл, көк түрленеді ақ, жасылдан.
Не керек десең бәрі даяр,
Кіреміз тәңір жазса, дін мұсылман.

Көкте бар жетінші қат түп ағашы,
Ұжмақтың саған толған айналасы.
Хор қызы бар бір кісіге тиер жетпіс,
Және бар жетпіс мың қыз сыбағасы.

Пырақ бар бес жүз жылдық жолды басқан,
Ертоқым өңшең абзал асыл тастан.
Өртүрлі әр мүшесі құбылып тұр,
Тағы бар түрлі нығмат онан да асқан.

Тиеді бір кісіге жетпіс шаһар,
Әр шаһарда жетпіс мың сарайлар бар.
Бөлмесі әр сарайдың жетпіс мың-ды,
Әр үйде жетпіс мың тақ асылы баһар.

Әр тахыттың үстінде жетпіс төсек,
Көрпе, жастық, қанша бар қылма есеп.
Алтын, атлас, торғыннан төсеп қойған,
Күнәкар боп кетеміз пәлен десек.

Әр төсекте отырған бір хор қызы,
Жауһар тәжілі, күн көзді, айдай жүзі.
Лағыл бада алыптары... шырын шарбат,
Бал мен қант ләззатынан сөйлер сөзі.

Қараса егер солар ай мен күнге,
Ай мен күн ұялғаннан болады өңге.
Тісі маржан, жақұт жақ лулу иек,
Қисапсыз шашбауына таққан теңге.

Қолдары хор қызының сым күмістей,
Таларсың келбетіне көзің түспей.
Шын мақсат барсаң сонда табылады,
Бұл дүние опасы жоқ көрген түстей.

Ұжмақтың үсті де – алтын, асты да – алтын,
Ішіне кірген жанның жүзі жарқын.
Дүниенің бар қағазын жисам-дағы,
Мен сөйлеп бітіре алман оның қалпын.

Имансыз сол ұжмақты көрмес дейді,
Бір құдай имансызды сүймес дейді.
Бір алла құдіретінен кәләм қылды,
Адамдар сегіз түрлі кірмес дейді.

Әуелі бір құдайға серік қосқан,
Екінші – қылып ұрлық жолын тосқан.
Үшінші – кісі өлтірген нахақ жерде,
Төртінші – зинашы дүр дінге дұшпан.

Бесінші – ел ішінде өсек айтқан,
Алтыншы – күншілдік қып діннен қайтқан.
Жетінші залым: рахымы жоқ адамға,
Ғайбат айтып әрқашан күнәсы артқан.

Сегізінші – даләма арақ ішкен,
Жаманшылық әрқашан жолға түскен.
Кіре алмайтын осылар дүр ұжмаққа,
Тәуба қылмай дүниеден болса кешкен.

Құдай-ау, күнәкардан бізді қылма,
Құдайға пенде болсаң қарап тұрма.
Егер де жазатайым құлап кетсең,
Түсерсің сегіз тозақ жайған торға.

Құлдықтан келсе шамам аянбайын,
Азырақ жан барында аяндайын.
Құданың қызырынан қорықпақ үшін,
Сипатын жеті тозақ баяндайын...
Тозақтың азабы бар тастан қатты,
От жанып қинайды-мыс адамзатты.
Отына адам мен тас ол тамұқтың,
Құранда мазғұр болған көр аятты.

Қыл құлдық қалма ғапыл ей, бейшара,
Аят бар “Ууқу һаннас уалхажара”
Кітаптан бір қиссасын естігенде,
Жүрегім болды қорқып пара-пара.

Таусылып тамұқ оты бітпес дейді,
Жазалы жанып және кетпес дейді.
Тамұқтың тереңдігі сондай алыс,
Мың жылда тастаған тас жетпес дейді.

Тозақта бір шұңқыр бар: аты – палақ,
Сен соған құтылуға қылшы талап.
Бір тау бар сол шұңқырда аты – Уайыл,
Болады оған түскен пенде һалак.

Сол таудың тасы, жері, – бәрі де – оттан,
Тез екен қыздырмағы параходтан.
Бір шаһар әлгі тауда оттан дейді,
Қисабын біле алмадым қағып шоттан.

Көше бар сол шаһарда жетпіс жүз мың,
Бір көшеде үйлер бар һәм жетпіс мың.
Әр үйде жетпіс мыңнан бөлмесі бар,
Жаралған бәрі де анық, бұл сөзім шын.

Ішінде әр бөлменің жетпіс орын,
Жаралған һәммәлары соның бұрын.
Неше түрлі ішінде жыландар бар.
Қайнатар соған кірген жанның сорын.

От – заһір, заққұм – азап, бәрі де анық,
Жазалы дамыл-дамыл жатар жанып.
Сол жыланның бір демі шықса биттей,
Бүкіл дүние бір сағатта кетер жанып.

Сондай бар жыландардың заһір алпысы,
Бар екен әрбірінің жүз мың тісі.
Құдая, мұсылманды жолықтырма,
Не болар соған душар болған кісі?!

Әртүрлі азабы бар мұнан жаман,
Болғанда заһір – сусын, заққұм – тағам.
Осындай қиындық бар қияметте,
Күн бұрын сақтанып бақ келсе шамаң.

Құдай – бір, пайғамбар – ақ, құран – шын,
Бұйырған шарияттың қыл жұмысын.
Айтқанын ғалымлардың қылсаң түзу,
Көрмессің иншалла оның түсін.

Темір арқан болғанда, темір – кебіс,
Темір белбеу, темір тон – бәрі тегіс.
Іші-тысы, бәрі де отпен толар,
Өзіңді құтқар сонан қылып бір іс!

Мұнымен жеті тозақ тұра тұрсын,
Мұсылман құтылатын қамын қылсын.
Жеті жер, тоғыз аплақ қалай болған,
Аз ғана Мәшһүр-Жүсіп кеңес құрсын.

Бар құдай салды назар сонда суға,
Су қайнап айналасы толды буға.
Буынан сонда судың көкті жасап,
Білдірді өз күдіретін жас пен қуға.

Ол судан және тасып көбік шықты,
Сол көбіктен жеті қат жерді қыпты.
Сол жерді жеті тіліп және созып,
Тау мен тас, жеміс ағаш пен қылған шөпті.

Екі күн жер, екі күн көк жаратты,
Төрт күнде бір-біріне жұп жаратты.
Бір сағатта қылуға құдіреті бар,
Пендеме ғибрат болсын деп жаратты.

Әуелгі көкті қылды зұбаржаттан,
Аты дүр уақиға оның білсең хақтан.
Суретлі, баслы пақыр періштелер,
Бос тұрар білсең ол көк адамзаттан.

Екінші көкті қылды қызыл жақұт,
Аты Қайдум, ол көктің орны – сақұт.
Үшінші көктің атын Мағұн қойып,
Асылын қылды оның сары яқұт.

Төртінші көк жаралған ақ күмістен,
Әр қалғұн төртінші көк аты дескен.
Бесінші көк алтыннан аты Ратқа,
Нәрсе емес аз-көп дейтін өлшеп пішкен.

Ақ інжуден жаралған алтыншы көк,
Ат берген оған Алшерахға деп.
Жетінші көктің аты Ғариба дүр,
Қып-қызыл алтын қылған жиып-теріп.

Жеті көкке қойыпты жеті есікші,
Өтірік айтар емеспін мен өсекші.
Бәрінің атын саған баяндайын,
Шотқа қақ нешеу екен, кел ,есепші.

Осылай айтылмыш өңшең ерден,
Емеспін соның бәрін көзбен көрген.
Жеті көк ғарыш күрсі тоғыз аплак,
Құрайын енді кеңес жеті жерден.

Әуелгі жердің аты – Дамік болған,
Жел есіп райхы (райыш) ғақыманда тұрған.
Жетпіс мың бір өзінің арқаны бар,
Бір мәлкәлін әр арқанға ие болған.

Ғадқаумын халал қылған сол желменен,
Қанша адам қырылыпты көп елменен.
Бірталай Иушім дейтін анда халық,
Ісі жоқ сауап обал ешкімменен.

Екінші жердің аты – Зілдәтұрор,
Қауым бар Кәмүс атлы бір-бірін жер.
Азап бар неше түрлі ол орында,
Нанбасаң Мұхаммедиа кітабын көр.

Үшінші жердің аты болған Ғарқа,
Шаян бар неше түрлі парқа-парқа.
Заһір бар біреуінде үш жүз алпыс,
Дүниені бірі шықса қылар ғарқа.

Қауымы бар Қыбысын деген өз алдына,
Жүреді шаянларының көз алдына.
Құдайым құдіретімен сақтар өзі,
Тамсанып шыға берме сөз алдына.

Төртінші жердің аты – Жарба дейтін,
Аждаһа бар-ды сонда адам жейтін.
Халқы бар өз алдына Жалһым деген.
Көзсіз, қолсыз, аяқсыз қалың жойқын.

Бұлардың ұшып жүрер бар әдеті,
Ялса екен сол бесінші жердің аты.
Ғыхыт атлы қауымы бар оның-дағы,
Бірін-бірі жеп қылар жарабаты.

Алтыншы жердің аты – Сыжжынейдос,
Қауымның аты – Қытлат, суреті қос.
Құдайға құлдық қылар баршалары,
Дафтірі дозағының – сонда дүр бос.

Жетінші жердің аты Ғұжба деген,
Жер жоқ-ты сегізінші онан төмен.
Мекені ғазәзілдің сол арада,
Қауымы бар Бажиум атлы тізген көген.

Жеті жер жаратылған осылайша,
Бұл сөзім болар кеңес жұртқа жайса.
Хақ тауы жаратылған зұмұрад тастан,
Бар екен шамасы оның біл қалайша.

Айналған бұл дүниені жеті паһыл,
Өзінің тастары асыл отлы жасыл.
Дүниеде тау шы.....ақылға,
Тамыры хақ тауына болар хасыл.

Микаил сыр періште Хақ тауына,
Асманның тиген басы жақтауына.
Сондай тау құласа да жан сақтарсың,
Алланың тұра келсең сақтауына.

Артында Хақ тауының бір-ақ жер бар,
Дүниедей отыз есе сондай кең бар.
Жаралған бір түрлі жан сол арада,
Һәммәсі кәғыт қылар онда нең бар?!

Айтайын біраз ғана хикаятын,
Құданың қарай қойшы құдіретін.
Артында сол-ақ жердің жетпіс жер бар,
Біріне жаратылған бірі жақын.

Оның тағы артында жетпіс жер бар,
Кәпірден жаратыпты паруардігер.
Кеңдігі бұл дүниедей жетпіс есе,
Ар жағында жетпіс жер бәрі ғынбір.

Оның тағы ар жағы жетпіс мың жер,
Бәрін алтын жаратқан құдіретін көр.
Ар жағында бәрінің жаратылған,
Жетпіс қабат дүниедей күмістей жер.

Және бар онан әрі жетпіс мың жер,
Сол жердің жаратылған бәрі темір.
Оның арғы жағында қанша ғалам,
Жаратты періштелер беріп хымыр.

Бұлар білмес Ғазазіл кім екенін,
Адамзаттың және де не ел екенін.
Құданы бір нібі (нәби) хақ біледі,
Және білер тура жол дін екенін.

Онан әрі жаратқан жеті теңіз,
Ғыхлық бар дарияда ұшан теңіз.
Көп ел бар аралында адам білмес,
Тексеретін онда бар біздің неміз?!

Ол елдің кім екенін білмес адам,
Бұрынғы әулиелер біле алмаған.
Жабырқа жабырсы хор ғаламы деп,
Ат қойған аһыл хәмкімат оған тамам.

Көкке ұшады талмайды қанатлары,
Отқа түссе жанбайды ғадатлары.
Теңізлерде жүреді суға батпас,
Әрқашан қабыл болған қажатлары(қажеттері).

Осылай пайғамбардан рауы салмас,
Сөз еді-ау ұстазымнан естіп қанған.
Кәнеки, тағы бір сөз қозғайын да,
Құданың жаратқанын тауыса алман.

Жеті қат көк, жеті қат жер – бәрі бітті,
Ішінде айтылмаған көбі кетті.
Ғарышны сол көтерткен дарияны,
Өзінің құдіретімен бөлек етті.

Бірі астында ғарышның інжіраклиат,
Бірін жердің астына қойды таяп.
Сол дарияның суынан қылды бәрін,
Дәлім бар уахжыралмас жүр алаят.

Алла жаратты аспанға ай менен күн,
Әуел баста екеуін қылыпты тең.
Айдан алып Жебірейіл күнге беріп,
Күнге – күндіз жаратты, ол айға – түн.

Жер мен көк жаралды ма түзу болып,
Өртүрлі өтіп кеткен мақұлық толып.
Ал енді биталмығымұр орнатыпты,
Кетейін онан біраз кенес құрып.

Жаһанда шаһар да жоқ, үйде жоқ-ты,
Бостан бос бүтін дүние тұрған тіпті.
Қағбаның осы күнгі дәл орнына.
Бір үйді қызыл яқұт (жақұт) орнатыпты.

Періште жердің жүзін алып кетті,
Ғазазіл оттан пайда болып кетті.
Құдайға неше мың жыл құлдық қылып,
Мүлкіне сегіз ұжмақ барып жетті.

Тамам періштеге патша болды,
Сол күнде Ғазазіл деп ат қойылды.
Жеті жер, жеті көкті жалғыз ұстап,
Патшалық қағазына қол қойылды.

Өзіне патша құдай қойды еркін,
Беріпті билігіне дүние-мүлкін.
Ғарышның есігінде бір жазуды,
Жиылған көп періште көрді бір күн.

Қорқысты періштелер: “Бұ не қал?” – деп,
Жазыпты: “Көрген пендем ұғып ал! – деп.
Осы жүрген мүлкімде бір құлыма”,
Жазыпты: “Қатты қаһар лағнет бар!” – деп.

Періште бәрі тегіс шошып кетті,
Патшасы Ғазазілге келіп жетті:
– Біз қорықтық бір нәрсені көріп ғарышта,
Дұға қыл, болмағай-ды тақсыр! – депті.

Ғазазіл сонда тұрып дұға қылған:
Сақта! – деп, – періштелерді қорыққаннан.
Айтпады өзін сақта деп сол уақытта,
Әр істі жақсы, жаман құдай қылған.

– Бір досым бар жаратсам керек соны,
Жер жүзінде болады мекен-жөні.
Шығындар, періштелер, бұл дүниеден,
Жаратам керек адам қылып оны!

Жүрген жоқ кетеміз деп періштелер,
Яранны біз не жаздық пәруардігер.
Біздер тасбих, таһлил айтамыз ғой,
Адам өлі жаралса күнә қылар.

Әуел баста болмағы Нұрдан екен,
Нұр болып мұның бәрі тұрған екен.
“Кімнен сені жасаймын?!” – дегенінде,
Нұр ықтияр топырақты қылған екен.

Топырақтан жаратамын адам, – дейді,
Жебірейіл, бұйырамын саған! – дейді.
Бар-дағы мышырық-мыхырып арасынан,
Бір уыс топырақ әкел маған! – дейді.

Жебірейіл жарлықпенен келді жерге,
Бір уыс топырақ алып жөнелерге.
– Не үшін иә, Жебірейіл, келдіңіз? – деп,
Сонда Жер құдірет айлан келді тілге.

– Мен келдім топырақ сенен алмақ үшін,
Қарныңа уысымды салмақ үшін.
Құданың жарлығымен саған келдім,
Бір уыс топырақ алып бармақ үшін.

– Имансыз қыл көпірден жығылады,
Жаралған жер ортасы құбылады.
Бір уыс менен топырақ алып барып,
Құдайым ол топырақты не қылады?

– Құданың білмен сырын тамам, – дейді,
Жаратар ол топырақтан адам, – дейді.
– Көбейіп адам ұлы жаралған соң,
Бұзықтық қылар олар жаман! – дейді.

Аспаннан амал сайын жақаған қар ма?!
Не қылса пәруардігер шарам бар ма?!
Кәнеки Жебірейіл баян қылшы,
Оларға обал, сауап нәрсе бар ма?

– Дүниеде адам ұлы жүрер аз-ақ,
Сарт, ноғай әртүрлі жұрт өзбек, қазақ.
Егер де күнәсынан тергеу алса,
Қарныңа салып сенің қылар азап.

– Жебірейіл, олай болса алма менен,
Өзімнен жаралған соң болар денем.
Тағы да салып маған азап қылса,
Болармын шыдай алмай мұнан төмен.

Ол менен жаралған соң балам болар,
Теп-тегіс інжіш болмаса жаман болар.
Өз қарнымда балама азап қылса,
Уалләиу алма күнім қанан болар.

Жебірейіл рахымы келіп кетті қайтып,
Жіберді Микаилді жарлық айтып.
Жер тағы осындай сөз айтқан екен,
О дағы ала алмады бойын тартып.

Онан соң жіберіпті Ысрайылды,
Баршадан төмен жатқан жер пақырды.
Жердің антын құлағы естіген соң,
Тоқтатып ала алмайды о да ақылды.

Төртінші Ғазірейілге келді жарлық,
Кеңдігі жоқ мінезі қиын тарлық.
Жердің айтқан жауабын тыңдамай-ақ,
Ғазірейіл салды аямай күшін барлық.

Ортасы мығырып, мышырық осы десті,
Ғазірейіл рахымы жоқ қолы күшті.
Бір уыс топырақ алған уақытында,
Қырық қары жеті қат төмен түсті.

Құданың құдіретіне барған алып,
Қай жұмыс бітпейтұғын онан қалып.
Бітуіне себеп боп алып келдің,
Жанын - дағы ал деген жаббар халық.

Жаралған адам пенде қиналмаққа,
Ойлаймысың келдім деп сыйланбаққа.
Бәрекелді, рахымың аз екен – деп,
Қойыпты Ғазірейілді жан алмаққа.

Топырақты суға иледі лай қылғалы,
От өртеп, жел естірді май қылғалы.
Өртүрлі топырақ қосты: ащы, тұщы,
Біреуді жоқ, біреуді бай қылғалы.

Топырақты құдіретімен екі бөлді,
Бірін – оққа, біреуін нұрға берді.
Және алып қайта қосып қылып сурет:
Жараттым әр (аз) әлі қып орнын! – деді.

Күнтау ғызан махфиан –келді жауап,
Суретін тамам қылды қырық күн санап.
Жатқызды қырық жыл жерде дене қылып,
Пісірді дене қылып құмға орап.

Жатқызды сахараның даласында,
Қайықтың кеме менен арасында.
Бір күн ол Ғазірейіл келіп көрді,
Дарияның жатыр екен жағасында.

Жел есіп кеткен екен ішін тесіп,
Күнпыслын сол күнде жүр оған түсіп.
Егер мұның билігін маған берсе,
Алға қоймай алар ем басын кесіп.

Іші қуыс хылиласы көп-ті, – дейді,
Алуға жылдам түсер епті, – дейді.
Мені бұған қаратам десе құдай,
Өлер майын ұсынбан! – депті дейді.

Ғазірейіл жансыз сонда келіп көрген,
Байқады құр денесін жатқан жерден.
“Алдауға жылдам түсер жан екен, –деп”,
Адамның жетекшілін сонда білген.

Құдайым өз құдіреті қылған, әні,
Жасаған құдірет қолмен үш нәрсені.
Бірі – таурат, бірі – адам, бірі – ғадон,
Екі жүз жыл кірмейін (ше) тұрды жаны.

Кір, жан, саған дем алыс бердім серік,
Ғықыл көңіл, яһһым нұр көрік беріп!
Желкесінен екі жүз жыл айналып,
Сонда жан қиналумен кетті кіріп.

Жан айтпай қарсы жауап кірді сөзге,
Кім шыдар дәрғаһына жүзбе-жүзге.
Бісміллә, я, раббы, жәрдем бер! – деп,
Кірісімен жан әуел келді көзге.

Көзіне жан кірген соң өзін көрді,
Жаралған топырақтан жүзін көрді.
Өзінің неден болған жөнін көріп,
Асылын танысын деп ақыл берді.

Көзден соң мұрнына жан келіпті,
Жыбырлап сонда мұрын түшкіріпті.
Аузына жан барған соң хамды айтып,
Дегенде: “Алхәмдалла!”- тіріліпті.

Ярхамұка құдайдан жауап келген,
Имамлар мұны айтыма қына шуап білген.
Аяқ, қол, кеуде, бөксе, – жеті мүше,
Аралап бір шыбын жан бәрін көрген.

Кәнеки, тұра келді “Бисмилла ”деп,
Үстінен қатты дене төгілді көп.
Қалыпты қол ұшында тырнақ болып,
Онан соң бұйырады құдай не деп.

Құдайым Жебірейілге: “Барсын!” – депті,
Ғақыл, иман, ұятты алсын! – депті.
“Үштің бірі қанға жарар”, – деген мақал,
Адам таңдап біреуін алсын! – депті.

Адам таңдап бәрінен ақылды алған,
Ақыл барған жерінен иман барған.
Сол иманның соңынан ұят еріп,
Үшеуі бір арадан орын алған.

Басына тәж, беліне камар қосты,
Түрлендірді киіммен ішті, тысты.
“Адам көркі – шүберек” деген мақал,
Астына пырақ берді, құстай ұшты.

Түзетіп сонда көңілін сүйіндірді,
Тап-таза өңшең жібек киіндірді.
Ұжмаққа періштелер алып келіп,
Әр нәрсенің аттарын біліндірді.

Басына тәж ғамама оратыпты,
Осылай ғыззат құрмет жұбатыпты.
Тасынылдағы жел.....періштеден,
Әр нәрсенің аттарын сұратыпты.

“Адамның асып бақыты кеткен бе?!” – деп,
Ғазазіл жүр сол күнде көңілі жүдеп.
Сұрайды әр нәрсені басқа-басқа,
“Бұлардың, періштелер, аты кім? – деп”.

Құдайым білдірмеген әуел баста,
Періште бірін білмей қалды босқа.
Уағалләм алла адам алла лыхмад аят,
Құдая, білуші жоқ сенен басқа.

Сонда адам қалың топты жарып айтты,
Аттарын әр нәрсенің бәрін де айтты.
Бәрінен жалғыз адам ғалым болды,
Ал енді періштелер енді қайтты.

Өткізді шаттықпенен айт пен тойын,
Жақсының жүрген жері – мәжіліс ойын.
Қал айллы ағлым тұғыры келіп,
Бәрі де хақ әміріне ұсынды мойын.

Көрген соң періштелер қалды таңға,
Сайлады сонда адамды бәрі ханға.
Қасажаду уала адам аят келіп,
Бұйырды сәжде қыл деп сонда адамға.

Сәждеге көп періште қойды басын,
Адамның артық қылды дәрежесін.
Ғазазіл мойынұсынбай тұрып қапты,
Түсірді Хақ мойнына тауқы тасын.

Бастарын періштелер көтеріпті,
Ғазазіл бір сұмдыққа килігіпті.
Қорыққаннан: -Мынадайдан сақтай көр! – деп,
Сәждеге және екіншік илігіпті.

Ғазазіл намыд болды сол бір кезде,
Ібіліс деп ат қойылды тағы да өзге.
Сәжденің бірі – парыз, бірі – уәжіп,
Екеу боп сол себепті қалды бізге.

Басына тауқы лағнет жетті дейді,
Құдайым оған қаһар етті дейді.
Бір мінез тәкаппарлық қыламын деп,
Қуылып дәрғаһысынан кетті дейді.

Ағузу биллә мин ал шайтан –
Мұңымды хақтан басқа кімге айтам.
Қалайша Хауа ананы жаратыпты,
Аз ғана мазмұнынан қалам тартам.

Көзелің кеңессіз деп аңырмаған,
Жан барында тәубадан жаңылмаған.
Адамның – Хауа ананы – алған екен,
Ішінен оң жақтағы қабырғадан.

Білмейді ауырып жанға батқанын да,
Көз ашып көрген екен баққанында.
Қалсын деп білмей тәңірім жаратыпты,
Сол адам ұйқылы-ояу жатқанында.

Көзін ашса қасында отыр біреу,
Жалғанда жалғыз еді, оянса екеу.
Сұрайық білер ме екен жобасын деп,
Куәлікке періштелер келген төртеу.

Құдайым көңіліне құйып қойған,
Алланың жарлығына ұйып қойған.
Көңіліне жақындықтың мыңыры түсіп,
Әуелі оң бетінен сүйіп қойған.

Отырған қасында, адам, бұл кім? – дейді,
Мұнша жақсы көресің нытың! – дейді.
Аты кім не себепті қойған солай?
Жақындар бар ма бұған белгің? – дейді.

Халалым қасымдағы серігімді,
Құдайым тауып қосқан жерігімді.
Тіріден тірі қылып жаратқан соң,
Аты – Хауа, солай деп ат берілді.

Дәл ішімнен шыққанды көрем жақсы,
Бірімізге біріміз ұнамақшы.
Пәруардігер қойыпты жұпты қылып,
Бір құдайдан басқа да тақ - ты тапшы.

Түбінде туып ағаштың тойы болған,
Сымбатты, екеуінде бойы болған.
Екеуі серік болып қосылған соң,
Бірінде – ақыл, бірінде ойы болған.

Иә, Адам, жұптыңменен тұр ұжмақта,
Өзіңді жақсы күтіп, жақсы сақта.
Ішіп-жеп көңілің өсіп, ойна да күл,
Жалғыз-ақ жақын барма бидай жаққа.

Ұжмақты Адам, Хауа жүрді аралап,
Айтады мадақ қана періштелер.
“Қалайша мұны азғырып шығарам”, – деп,
Далада жүріп шайтан назаланар.

Ұжмақтың есігінде аңдып тұрды,
Періште кірем десе қақ басқа ұрды.
Бір тауыс сейіл қыла шыққан екен,
Ібіліске сол арада душар болды.

Құдайға қайтер едің жүрмес болсаң,
Мен ақылшы біліп ал білмес болсаң.
Келбетің келген екен армансыз-ақ,
Тіпті жақсы болар еді өлмес болсаң.

Япырау, немене еді өлім деген,
Жан кетсе қараң сенің күнің деген.
Тауыс келіп жыланға ақылдасты,
Далада тұрып шайтан күлімдеген.

Жылан сонда ұжмақта жүреді екен,
Жақсы менен жаманды көреді екен.
Төрт аяқты жүреді сары атандай,
Өрге шығып, ой жерге кіреді екен.

Өлім деген немене, тәңір-ай! – деген,
Білдірмеді бір құдай бізге неден?
Соны білген өлместі біле ме екен,
Біз сонан сұрайық, – деп бұлар келген.

Сен өзің бәрін білген өлемісің?!
Қайтсең біздер өлмейміз, білемісің?!
Ұжмақтың ішінде бар өлмеске амал,
Көрсетейін мені алып кіремісің?

Ендеше көрсет бізге ұжмаққа жүр,
Жасырын кіргізейін аузыма кір.
Тауыс, жылан, шайтан ақылдасып,
Үшеуі кіріп кетті ұжмаққа бір.

Бұларды тастап кетті алдап-сулап,
Адам жүр дәулетке мас аунап-кунап.
Жылады қастарына келіп шайтан,
Өтірік түкірікпен көзін сулап.

–Сен неге жылайсың? – деп сұрады Адам,
– Әй, дүние өтпей тұрса осы заман.
Жан кетсе, дене шіркін қалар босқа,
Өлместің ғылажын қыл келсе шамаң.

Естіп Адам, Хауа күйініпті,
Бұл Ібіліс сонда ішінен суыныпты.
Хауа ана жүгіріп келіп сұрайды-мыс,
– Бақырым, білемісің өлмес кепті?!

– Мен айтсам да, екі жас ұқпайсыңдар,
Әлі бір күн бұл күнді жоқтайсыңдар.
Бидайдың ағашынан жалғыз татсаң,

Өлмейсің, өміріңде шықпайсыңдар!

– Сұмдығын мына залым тартқан екен,
Ақылы мұның бізден артқан екен.
Жақпаса бір күн айдап жібергені,
Жеме деп бізге сонан айтқан екен.

Барады Хауа анамыз жегісі кеп,
Жоламай Адам ата отырды көп.
Екі үзіп өзі жеді, Хауа анамыз,
– Кәнеки, маған жұқты немене? – деп.

Жемеске өзін Хауа тыя алмайды,
Енді айттым: Мен байдан тіл алмайды.
Көргеннен Хауа ананы сондай жақсы,
Адам да оның сөзін қия алмайды.

Екі үзіп сол бидайдан Хауа жеді,
Бір үзіп атамызға алып берді.
Аузына Адам ата салған шақта,
Шошынып өне бойы дірілдейді.

Еркектен азғырылған қатын бұрын,
Бастан тәж, маңдайдан бақ, алды нұрын.
Екеуі жап-жалаңаш болып қалды,
Басыпты алақанмен ұят жерін.

– Бидайдан неге аузыңа салдың?! – дейді,
– Хауа ананың ішіне барды?! – дейді.
Сасқаннан Адам ата жұта алмады,
Түйіліп тамағында қалды дейді.

Ұялып Адам ата, ол Хауа ана,
Ағаштар жапырағын бермес және.
– Не үшін дәрғаһыма ғас (қас) болдың?!
Сөйле! – деп хытаб еткен хақ тағала.

Адам айтты: – Аузыма біреу салдым,
Қия алмай мен Хауаның тілін алдым.
– Қатынның тілін алған қатын деген!
Хауа айтты: – Жылан айтқан тілге нандым.

Жылан айтты: – Мені алдап Ібіліс кетті,
Ібіліс айтты: – Ұжмаққа өзі елітті.

Тауыс тағы ілінді бір шетіне,
Бәріне бір құдайдан жарлық жетті.

– Иә, Адам, ұжмағымнан сен шық! – дейді,
Тұруға енді мұнда жол жоқ! – деді.
Екі өгіз, он қой, бір ат енші бердім,
Кешікпе, енді мұнда, тұр шық! – деді.

– Иә, Хауа, сен бидайдан неге жедің?!
Байыңа пайда етемін деп залал еттің.
Қан көру, бала табу, ұзатылу,
Қалдың ғой ортасында көп бейнеттің.

Ырыс, ғақыл, дінде сен кем боларсың,
Екеуің бір еркекке тең боларсың.
Сауаптың ерге – мыңы, саған – бірі,
Өлгенше өзіңе өзің мін боларсың.

Иә, жылан, аяғыңды алдым қайырып,
Жатарсың жер бауырлап, мойның қайырып.
Көрген жан басыңды езіп әлек қылып,
Тастасын екі бөліп жағыңды айырып.

Иә, тауыс, бұ кеңеске неге кірдің?!
Жылан менен шайтанға елші жүрдің.
Дайым сенің тартқаның күйік болсын,
Кәнеки, сен не пайда мұнан көрдің?!

Иә, шайтан, сен адамның алдың бағын,
Қуғызып періштеге бермен дамыл.
Абады (Әбәді) рахматымнан наумид болып малғұн,
Көрмегіл мұнан білән ұжмақ маңын!

Жіберді құдіретімен бәрін айдап,
Сарандіп тауына Адам келді жайлап.
Жұға деген бір тауға Хауа түсіп,
Айырылған бір-бірінен сору қайнап.

Жылан түсті Аспадан деген жерге,
Солтүстікке, түсіпті тауыс бірге.
Құдая, ғаһы (ғажы) болып қуылмақты,
Тілеймін, я раббым, хақ берме бізге!

Үш жүз жыл Адам ата жүрді жылап,

Көзінен ақты жасы дария-бұлақ.
– Раббана заламна энфұсасана! – деп,
Зарланды қылып тәуба медет сұрап.

Сол күнде қараңғылық жүрген жері,
Ашылды сегіз бейіш ұрмақ түрі.
Жазулы Мұхаммедтің атын көріп.
– Бұл кім? – деп сұрайды Адам әрі-бері.

–Бұл менің досым, – деді, – сүйер жақын,
Өзі және сол сенің зұриатың.
Олай болса күнә һәм ғафу айла,
Досыңның сүйер сондай сақтап хақын.

Бар құдайым күнәсін ғафу етті,
Қараңғы дүние жүзі жарық болды.
Шүкірлік екі ракағат намаз оқып,
Ол бізге бамдат намаз парыз етті.

Ал енді құдайына шүкір қылды,
Қанша сөз бәрін айтып болмас болды,
Қосылып Ғарапада Хауа анаға,
Сол жерде мақсұд (мықһүд) тауып көңіл тынды.

Хауа ана белі сонда мұзға тиді,
Тізесі Адам ата сізге тиді,
Бір бөлек ақ су ағып дария толып,
Жаралған асылынан балық дейді.

Ит – көктен жаралған, мысық – оттан,
Сол себептен адамға жақын еткен.
Адам ата, Хауа ана қосылған соң,
Ұл мен қыз егіз болып бала біткен.

Бір егіздің сыңарын бірге қосқан,
Бір сұлу қыз Қабылмен бір туысқан.
Соны барып **һабілге** қосқаннан соң,
Қабыл тұрып **һабілге** болды дұшпан.

Ал екеуі келіспес араз болып,
Бара жатыр кеңеске ішім толып.
Бір кеңес алымсақтан айтсам керек,
Кеңес Қабыл, **һабіл** қоя тұрып.

Саранділ тау басына Адам шықты,
Сол жерде көп періште жиылыпты.
Бұл қалай кеп болды деп маған түскен,
Шошынып Адам ата қорқып кетті.

Әуелде көрген тауды, тасты дейді,
Қорыққаннан өңі жаман қашты дейді.
Періште Жебірейіл жетіп келіп,
Жүрегін қолыменен басты дейді.

– Иә, Адам, туар сенен бала, – дейді,
– Көңіліңді хақтан қылма ала, – дейді.
– Не нәрсе толып кеткен жиылған көп,
Бұрылып оң жағына қара! – дейді.

Сонда Адам көзді оңына салған екен,
Артына қарап демін алған екен.
Оң дегеннің мәнісі бұрын болып,
Бұрын қарап оң сонан қалған екен.

Ақ нұры бар, ақ рухы бар, ақ туы бар,
Балқытар қара таста һәм бойы бар.
Мұхаммед Мұстафаның нұры шықты.
Бұл кім дүр жұрттан асқан иә біреу бар?!

Бұл сенің зұриатың Мұхаммедте тұр,
Салауат айтса әркім шын үммәт тұр.
Я, раббы осы достың құрметінде,
Өзімнің аула деймін жаралғай гөр!

Артынан тағы шықты көп нәбилер,
Шаһариар табғынлар һәм уәлілар,
Рухы мүмиларының ақ киімді,
Бәрі кеп оң жағына орнатылар.

Залақты һалулүйлә келді хабар,
Жәннәтті бұлар үшін қылдым даяр.
Қуанып Адам ата күлді дейді:
– Құдай-ау, жан қылғанға шүкірім бар!

Болғаным біз ғариблар(ғаріптер) сол жиында,
Құдайға қылса сонда іс қиын ба?!
Өзіміз кім екенін біле алмаймыз,
Жалғанда жан үземіз бір тиынға.

Арқасын бір сипады құдірет Алла,
Не хәкім көрсетеді құдай-ау анда.
– Қара, –деп, – енді солға! – хабар келді,
– Қараса бір түрлі жан қалды таңға.

Киімі, өңі, түсі – бәрі қара,
Басшы екен бәріне де Қабыл және.
Жылады соны көріп Адам ата:
– Я, раббы, бізді сонан қылма сана!
Көрмеді еркін қарап бұларды анық,
Жараттым осыларға арнап тамұқ.
Хақында Мұхаммедтің барша үммәті,
Сақтай көр тозағыңнан Жаббар халық.

Сол күнде хаққа бердік куәлікті,
Ал енді уағданды бұзба тіпті.
Сираттан қашан өтіп алғаныңша,
Бозбала, көтергенің ауыр жүкті.

Адамнан қанша тұқым бала туды,
Бірі – пысық, біреуі шала туды.
Біреу – бай, біреу – нашар, біреу – мұңлы,
Жақсылық жамандықты ала туды.

Қабыл тұрып һабілді өлтіріпті,
Қырық күн Адам зар жылап отырыпты.
Тиштен Шыш есімлі бала туып,
Құдайым жүзін, нұрын келтіріпті.

Баласын Адам сопы жиып алған,
Бәріне дін үйретіп жолға салған.
Он кітап келген екен сонда өзіне,
Өзгесі кетіп, орыны Шышта қалған.

– Айтайын бір насихат, балаларым,
Естісін өздеріңнің балаларың.
Қиямет – қайымғаша зұлұиғаа иетім,
Бәріне бұл насихат қалсын мәлім.

Бірі – бұл дүниеге көңіл қойма,
Болдым деп құмар болғанмен де ойла.
Жәннатта тұрамын деп ,ойланам деп,
Ақырында түсіп кеттім терең ойға!

Екінші, қатындардың алма тілін,
Мен алам деп тәркі қылдым ұжмақ төрін.
Үшінші, не іс қылсаң ойла соңын,
Мен ойламай іс соңын көрдім мұңын.

Төртінші, жөнін білмей істі қылма,
Білмей бір іс қылам деп әуре болма.
Бесінші, біреуменен ақылдас бол,
Кеңессем, маған мұндай бала бар ма?!

Кеңеспей іс қылам деп көрдім бейнет,
Нығматтан кәне сонша кеттім нейбет.
Осы сөз менен қалған бір өсиет,
Ұлдың ұлы, қыздың қызына үйрет.

Сендерге мұнан басқа нені айтайын,
Әліппен әуел баста бейне айтайын.
Мұхаммед үмбетің төрт орында,
Жері бәрі бізден асқан соны айтайын.

Әуел менің күнәм Меккеде кешілген,
Азалдан артық болмас пішілген.
Мұхаммед үмбеттері күнә қылса,
Қай жерде тәуба қылса кешілген.

Екінші хаққа жаздым түнімді алды,
Мың ділда жүз жылқылық құнымды алды.
Мұхаммед үмбеттері күнә қылса,
Үстіне тәубе түнін жаба салды.

Үшінші, халалымнан мені айырды,
Күшімді таудан қайтпас, сол қайырды.
Мұхаммед үмбетіне айырылмақ жоқ,
Қылса да қанша күнә деп жайылды.

Төртінші, мен ұжмақта жүргенімде,
Шығарды бір күнәмен көргенімді.
Олар дүние жүзінде қылса күнә,
Бейішке енгізеді өлгенінде.

Сол Адам өмір сүріп мыңға жетті,
Баласы – Шышты орнына қойып кетті.
Беріпті елу кітап Шышына нәбиге,

Солайша бұ дүниеден солар да өтті.

Дүниеден Шышын өтіпті жеті жүзде,
Баласы – Ануаш кірген кеңес сөзге.
Ануаш өтіп баласы Қинаң қалып,
Адам баласы көбейді сол бір кезде.

Қинаң өліп, Миһаил артта қалды,
Миһаилдің тағы орнын Ярид алды.
Яридтан хат жазушы Ыдырыс тұрып,
Ұжмаққа өнерімен тұра барды.

Ыдырыс еткен әуел киім тіккен,
Хат жазып қалам, сия, қағаз біткен.
Жемеді, ол алты жыл ұйықтамады,
Ұжмаққа тірі барып тура кеткен.

Өзіне беріліпті кітап отыз,
Дүниеде жыл хисап тұрған төрт жүз.
Артынан Нұх пайғамбар қуа шығып,
Елу жыл өмір сүрген һәм тоғыз жүз.

Нұхтан қалды үш ұлы Яқын, һәм, Сам,
Жарық дүние көрінер даулап жансам.
Һұд нәби, Сәлім нәби олар да өткен,
Бұл дүние баянсыз ғой хабар алсам.

Ибраһим өтті және халлы Алла,
Отқа аққан намырд лағын кәпір сонда.
Янар күні барда ан осыламаан,
Бұйырған отқа сүй деп құдауанда.

Тіл білген жетпіс екі өнері асып,
Қалыпты әртүрлі тіл сонан кәсіп.
Смағұл, Ысхақ туды онан Жақып,
Бірінен шыға келген біреуі асып.

Хазірет Жақыптан туған Жүсіп,
Кітаптарда айтады нәби десіп.
Айып (Аюб) нәби, Шұғайып, Мұса Кәрім,
Өңшең нәби айтайын желдей есіп.

Қолына ол Мұсаның Таурат берген,
Үмбетін Мұхаммедтің сонда көрген.

Осының үмбеті мені қыл деп,
Жылады оқыған соң көрген жерден.

Өтіпті жұбайы мен арын Мұса,
Келіпті ...Іляс оған қоса.
Қолында Забуры бар Дәуіт нәби,
Айтайын қайсы бірін бәрі қыса (қисса).

Үмбетін Мұхаммедтің о да білді,
Кітаптан Забур атлы оқып көрді.
Шаһар салып Сүлеймен дүниені алған,
Дәуітке сондай абзал бала берді.

Жел мен құс қаратыпты пері, жынды,
Сонда да Мұхаммедті арыз қылды.
Болғанда Хызыр нәби жаннан ғалым,
Тағы да хәкім Лұқман шыға келді.

Аят бар: “Уа ма дүния ғайруһа пан”,
Жігіттер жалғаны жоқ сөзіме нан.
Басына патшалықтан мүйітіртібкен,
Нәбині алып кетті Ескендір хан.

Ғұзайыр жер жын өтті және Әрмия,
Даниял нәби ніркірия һәм ялхин (Ілия).
Ғайсаға Інжіл атлы кітап келіп,
О дағы өтпеді ме жұртын жия.

Сөзімді естігендер шын дейтұғын,
Құдайдан басқа да көп мін дейтұғын.
Бағызлар хисап қылып білген болып,
Екі жүз жиырма төрт мың дейтұғын.

Сөйтсе де хысап қылу жарамайды,
Үшеу деп санамаңыз күн мен айды.
Айтқан бар , айтпаған бар құран ішінде,
Хисабын шын ғалымлар санамайды.

Өтіпті нәби Мұрсал хисабы жоқ,
Өніпті сол Ысхақтан зұрриаты көп.
Смағұл тұқымынан хақ Мұхаммед,
Шығыпты жалғыз өзі бір кісі боп.

Тура келді нәби мұнан тұқымына,

Мықыннан шығып түсіп мықынына.
Кінә нақұрайышқа шейін келіп,
Құйылды Ғыбдалымнаһ шұңқырына.

Батырдан Ғыбдалымнаһ туды һашым,
Һашым да тасыпты нұр онан басым.
Енді Ғыбдалымтылақ сау қалсын ба?!
Құдай артық жаратқан айналасын.

Тоғыз ұлдың кенжесі Ғыбдалла атлы,
Жүз түйе қылды құрбан салтанатты.
Әмина халал жұпты буаз болып,
Мадина, Мекке шаһары нұрға батты.

Атасы тумасынан бұрын білді,
Әмина сол құдайдың нұрын көрді.
Оң жұлдыз ізгу сағат сәтті күнде,
Мұхаммед айналайын сонда туды.

Анадан туған шақта сәжде қылды,
– Құдая, үмбетімді, берші, – деді.
Қағба келіп бос қойды аяғына,
Шіркеу неше бұт бұрқан жығылды енді.

Қағбаның төрт бұрышынан дауыс шықты:
– Бір нәби ғаламға нұр келді! –депті.
Һәм шаһид һәм мыбшыр һәм онзыр,
Бұл аят сонда дәліл ендіріпті.

Тұрыпты пұтхана боп Қағба мың жыл,
Қырылып һылак болған асжибан піл жыл.
Меккеден ай, күн туып Мадинадан,
Сондай не ғып болған оң жұлдызы.

Рыбғы (Рабиға) ала ол айында он екі күн,
Күндізде толғатыпты туыпты түн.
Қуанған бабалары, аналары,
Иә, раббы, бұл не деген сағадат күн?!

Туған соң дүниені алды жарық қаттан,
Болды енді шайтандарды оқпен атпақ.
Шайтандар енді көкке шықпас болды,
Жерге айдап періштелер кетті қаптап.

Мұхаммед айналайын жанға сая,
Жараттың қандай күні бар құдая.
Емізбей емшек сүтін сақтайын деп,
Іздейді емізуші оған дая.

Бір қатын Халима атлы сақтап күткен,
Құдайым оның сүтін халал еткен.
Көрмеді ешкім оның болған сүтін,
Құдайым әуел бастан тап-таза еткен.

Екі жыл төрт айдан соң атасы өлді,
Жеткенде жасы алтыға анасы өлді.
Сегіз жасқа жеткенде тақсыр нәби,
Әкесінің әкесі тағы да өлді.

Ағасы Әбутәліп асырап күтті,
Әр түрлі өнерлерден үміт етті.
Сүйікті һәм көрікті жомарт, ғаділ,
Бұзықтық ондай мінез болмай тіпті.

Сөйлесе кәләмі бар шекер балдай,
Жүзі бар сондай сұлу Шырын жандай.
Сипаты бұл жаһанда Жүсіп нәби,
Көрген жан тұра алмайды ақылын танбай.

Мінезі қызыл жібек бек мүләйім,
Мархамат (Мархабат) нашарларға ісі дайым.
Ата-ана һәм бабасы өлгеннен соң,
Жетімдік сол күндерде болды уайым.

Он екі жасқа жетті Мұхаммедім,
Болғанда өзі нашар, өзі – жетім.
Беруге бұған қалың малым жоқ деп,
Ойланды Әбутәліп іші ниетін.

Нәсілі Құрайыштан сондай таза,
Жалғанда малсыз болсаң жоқ-ты маза.
Жер тамақ, киер киім болмаған соң,
Болады үйде отырып жігіт наза.

Хадиша – бай Қабылдың жалғыз қызы,
Түсінде Мұхаммедті көрген өзі.
Мұхаммед туса, саған тиемін деп,
Ізденіп сол Меккеге үкпіған кезі.

Хадиша сұлу екен көңіл ашар,
Мұхаммед болады оған қашан душар.
Жиылған қызметіне тамақ үшін,
Мекке мен Мәдинада ғаріп хасар.

Жалдайды өз алдына піркнәшікті,
Мың бес жүз қара нарға қояр жүкті.
Інімді қызметіне жалдайын деп,
Бір күні Әбутәліп ниет қыпты.

Хадиша келген жерден жақсы күтті,
Асылды таныған соң құрмет етті.
– Болаттан ағып түскен құр шыманы,
Не жұмыс келгеніңіз айтшы?! – депті.

– Адамды ойламаймын алдайын деп,
Ойлаушы ем ер міндетін алмайын деп.
Бір нашар жетім болған бар еді інім,
Әкеліп ем соны сізге жалдайын деп.

– Нәсілің сенің таза қу болады,
Жан шықса екі көзің жұмылады.
Ініңді өзі жетім өксітесің,
Ол ақың өйтіп алған не болады?

– Ақысын мен жейді деп ойыма алман,
Қайтейін мұндай күнді құдай салған.
Өзіне қалың беріп қояр едім,
Бір тиын болса пұлы ақыға алған.

– Жаратқан тегінді артық һайбатыңды,
Танимын көрмесем де мен затыңды.
Кісіге жалдап өмірін сен өксітпе,
Мен тауып берейін бір бай қатынды.

– Хадиша, айтқан сөзің солай ма,
Жауап бер сен мені өзің сықақ қылмай.
Бай қатын дәулетіне мас болған соң,
Ініме өзі жетім жолай ма, ойбай?!

Әбутәліп сөзі қатты тиді, білді қатын,
Бермеді ол Хадиша шын ақылын.
– Ініңнің айы болсын алты теңге,

Өзгеден екі есе артық бердім ақын.

– Ініме қалайша ақы артық бердің?!
Сен күшін жас баланың қайдан білдің?
Отқа, суға жұмсама тегі жас,
Тағы да жұмыс айт, не бұйырдың?

– Жұмсаймын отын-суға оны не деп,
Кетпесін жастау бала өзі жүдеп.
Ертең мен жіберемін Шам, Румға,
Барсын да керуенмен түйеші боп.

Сөйлесіп Әбутәліп задатқа алды,
Үйіне уайым қып ренжіп барды.
Кеткен соң жалдап өзі ылажсыздан,
Көзінен ақырындап жас шығарды.

Мақал бар: “Жетпес деген жоққа жүйрік”,
Бір дәмін айдайды ғой құдай бұйырып.
Апасы отыр екен Ғатка атты,
Үйінде пайда үшін ұршық иіріп.

– Құдай-ау, асыл қылдың затымызды,
Құрайыш кінәна деп атымызды.
Жалданды жалғыз інім жалшылыққа,
Бересің қашан біздің датымызды?!

Деп жылап қыз бейшара төкті жасын,
Не болам ата-анам жоқ, сорлы басым.
Кәпірге жалшы болды-ау, әттең дүние-ай!
Құдайым қор қылмас ердің басын.

Мұхаммед қайғырады өз күйіне,
Аяңдап Хадишаның келді үйіне.
– Ренжітпей Мұхаммедті жұмсаңыз! – деп,
Тапсырды керуен басы бір биіне.

Жүк қойды өңшең таза қара нарға,
– Жекіріп Мұхаммедке ашуланба.
Қайтқанда сүйіншіге мұны жібер,
Солай! – деп, тапсырады барша жанға.

Әбубәкір, Әбужаһил басшысы бар,
Шаһардан керуендер жөнелділер.

Мұхаммед түйеші боп жөнелгенде
Болғандай ақыр заман күйінділер.

– Қарайды жұрттың ата-аналары,
Баласын шығарып сап қайтар бәрі.
Менің жоқ атам, анам қарап қалар! –
Деп сонда қатты болған қайғы-зары.

– Жалшылық шын болды ма киген киім,
Балалар үйінде жүр менің теңім.
Қарайды өзге жұрттың ата-анасы,
Артымнан қалар менің қарап кімім?!

Жетімдік көрдім сенен ынтазарлық,
Киім менен тамақтан көрдім тарлық.
Жетектеп жаяу түйе жөнелгенде,
Шықты ғой менің зықым сонда барлық.

Аталының атасы шықты бірге,
Ата-анам қалды шықпай қара жерде! –
Зарлығын Мұхаммедтің естігенде,
Жылапты жан-жануар көк пен жерде.

Төгіпті көп періште көзден жасын:
“Шынымен құл болды ма ғазиз басың?!”
Ғаламның он сегіз мың бәрі күйініп,
Аспанда қан толыпты айналасын.

Дүние-ай, сондай сенің күнің бар-ды,
Өрқашан ғаріплерге құдай жар-ды.
Басына бір ақ бұлт сая болып,
Жебірейіл өзін түзу жолға салды.

Көп керуен Шамға қарай жүріп кетті,
Үйіне бір раһының келіп жетті.
Алыстан ақ бұлтты көзі көріп:
“Бар ғой – деп мұнда әулие!” – үміт етті.

Керуенді сол үмітпен қонақ қылды,
– Қоста қалған бар ма? – деп сұрап білді.
– Түйеші келе алмайтын бір жетім бар,
Жан жоқ, – деп, – онан басқа! – жауап берді.

– Ендеше о да келсін шақыр, – дейді,

Таусылмас асым толып жатыр, – дейді.
Ішінде осы топтың болмады ма?
Пайғамбар ол заманы ақыр! – дейді.

Жетелеп алып келді өзі барып,
Ақ бұлт басында жүр шыр айналып.
Жұрттан бөлек бір өзін құрмет қылды:
“Менің күтер кісім!” – деп, бек шаттанып.

Жоғары өз төріне алып шықты,
Алдына неше түрлі қызмет қыпты:
– Егерде сіздер барсаң, Шам шаһарға,
Осыны жүхүдтерден жасыр! – депті.

– Мақсатым осы еді көрдім, құдай!
Көрмеңіз сіздер мұны ондай-мұндай.
Халқына керуендердің Мұхаммедті,
Жіберді бір күн сыйлап раһыб сондай.

Шам шаһар ортасында барып кірді,
Саудасын енді керуен қыла берді.
Базарын жүхүдтердің тамаша етіп,
Мұхаммед тақсыр барып қарап көрді.

Мұхаммед ол шаһарға кірген екен,
Бұт борқандар бұзылып қалды тектен.
Теміршінің темірі балқып кетіп,
Бір сұмдықтың басын сонда білген екен.

Патшасы осы кепті есітіпті,
Өзінің ғалымдарын жинатыпты.
Ғалымлар естіген соң кітап ашып,
Таурат, Інжіл барлығын ақтарыпты.

– Меккеден келген болса көп керуен,
Нәсілі ол құрайыш кінәнадан.
Бәні һашым тұқымы, ол – Мұхаммед,
Бар шығар пайғамбар ақыр заман.

Қосына керуендердің іздеп барды,
Қайтпақшы болды Мекке керуендері.
– Бір түйеші жетім бар бізде келген, –
Айтыпты Әбужаһил дұшпан діні.

Керуендер өстіп елге аяңдаған
Жұһүдтер іздесе де, таба алмаған.
Әбубәкір сол уақытта қапқа салып,
Тезек терген кісі боп аяңдаған.

Іздеп жүрген жұһүдтер келіп көрген,
– Арқалаған арқаңда бұл не? – деген.
– Мұхаммед қабымдағы, тезек емес, –
Кәпірлер қалжың сөз деп жүре берген.

Кеткен соң Мұхаммедті түсіріпті,
Мұхаммед деп айтқаның – ол не?! – депті.
– Жалған сөйлеп кәпірден қорыққанымнан,
Құдайға болайын да дұшпан?! – депті.

– Бәрекелді, сыддықым шыншылыңа,
– Иә, құдай, салшы мені шын жолыңа!
Егер де ұжмақ маған нәсіп болса,
Алайын әуел сені оң қолыма.

Мұсылман болған әуел Әбубәкір,
Ал енді Мәдинаға келе жатыр.
Бір түйе жүк көтермес шабан екен,
Болғанда өзі – қотыр, жүні тақыр.

Шаһарға Мұхаммедті жүрген беті,
Әлгі қотыр түйені мінгізіпті.
Арық түйе сол жерде семіз болып,
Тамашасын көп жұртқа білгізіпті.

Қарап тұр ей, халайық, тамашаны,
Алдырдым тоғызымда тамашаны.
Бұрын жалғыз жүрмеген жас бала ғой,
Түн қатып келе жатса адасады.

Жол білмей түн ішінде көп сандалды,
Жас бала назаланып күйіп жанды.
– Не қып жүрген жансыз? – деп, жасыр жерде,
Алдынан біреу келіп ұстай алды.

Түйесін ыңғайлайды шөгергелі,
Ойланды қашып жаяу жөнелгелі.
Періште Жебірейіл жеткен екен,
Түйесін түзу жолға жібергелі.

Түйесін алып келіп жолға салды,
Жер екен он күншілік бір күн барды.
Шаһардың қақпасына жеткен жерде,
Яһу деп тақсыр сонда демін алды.

Түйесі мінген шақта қотыр екен,
Семірді ісім ақтымды оқыр екен.
“Мұхаммед сүйіншіге келе ме?!” – деп,
Хадиша тысқа шығып отыр екен.

Мұхаммед жетіп келді көрді көзі,
Балқиды қуанған айдай жүзі.
Сүйіншіге бір түйе жүкті беріп,
Сол екен Хадишаның сүйген кезі.

Бір түйе алтын алып үйге барды,
Аз күнде соңғы керуен келіп қалды.
Ақысын Мұхаммедтің алайық деп,
Тұрды да Әбутәліп ойына алды.

– Хадиша, ақысын бер Мұхаммедтің,
Інімді көп ұялтып сен жүдеттің,
Мақтанба малым бар деп бізге олайша,
Сен мұнша таситұғын кімнен өттің?!

– Жоқшылық жарты ақылдан айырады,
Сіздердің бітіміңді кім қайырады?!
Алғанмен алты теңге не болады,
Қай қатын ол ақыңа табылады?

– Ағаке, шын хақиқат сөзіменен,
Жаныма залал қылып айтпан жалған.
Тиейін Мұхаммедке менің өзім,
Табылар іздер болса дүние жалған.

Өзінің ойлап жүрген ісін айтты,
Оң жақта жатып көрген түсін айтты.
“Сен соған халал жұпты боласың!” – деп,
Өзінің жорып қойған түсін айтты.

Қуанып Әбутәліп үйге қайтты,
Сырының ішіндегі бәрін айтты.
Киінер киім жоқ деп күйеу болсам,

Ол тақсыр қапаланып енді қатты.

Естіп Әбубәкір сонда келді,
– Менде бар саған киер киім! – деді.
Киініп екі жігіт кешке таман,
– Баралық Хадишаға жетіп, – деді.

–Хадиша әкелсін деп айтқан бізге,
Бір нәсіп бергелі тұр құдай сізге.
Өзі ашық сипатыңа болып құмар,
Тиеді саған өзі келмей сөзге.

Жақсының асар бақыты күннен күнге,
Салады қалтасына алты теңге.
Киініп Әбубәкір үйлерінен,
Екеуі жетіп барған қарсы түнге.

Хадиша үйден шығып амандасты,
Құдай тұр оңға бастап екі жасты.
Сол келген Мұхаммедтің құрметіне,
Шығарып алтын, гауһар шашу шашты.

Тастады үй ішіне кілем жайып,
Тастар төсеп: кететін шыбын тайып.
Кедейліктен құтылды бір-ақ күнде,
Сәті болып бір түнде болды байып.

Оқиды Әбубәкір хытба ғықұт,
Қуанып дастарханға шашты яқұт.
Жігітке құдай берсе қиын ба екен,
Құрылды болып бақыт алтын тахыт.

Тағам жеп Әбубәкір шығып кетті,
Мұхаммед жалғыз қалып өзін елітті.
“Михнаттың түбі – рахат” деген сөз бар,
Мұратқа екі ғашық сонда жетті.

Бай болды Хадишаны алғаннан соң,
Тірілер нәсіп шағы болғаннан соң.
Алладан келер уағы шағы болды,
Жастары қырыққа жетіп қалғаннан соң.

Хадишадан туыпты жеті бала,
Бесеуі – қыз, екеуі – еркек бала.

Фатима, Әмгүлсім (Үммігүлсім), Зейнеп, Рақия (Рұқия),
Қасым тағы Махбүбі, Гауһар дана.

Бірін Ғалы екеуін Ғұшман алды,
Екеуі жана (жана) орынды жерге барды.
Екі бала жасында өліп қалып,
Жалғыз-ақ Фатимадан нәсіл қалды.

Хадиша білген екен дана қатын,
Не деп айтқан білмейді ол аятын.
– Нені оқиын білмеймін дегенінде,
Айтыпты жаратқыш Хақтың атын.

Онан соң бірте-бірте келе берген,
Әйтеуір үйренген соң біле берген.
Әуелі дінге кірген Әбубәкір,
Әйелден Хадиша еді бұрын кірген.

Онан соң Ғалы, Ғұшман, Ғұмар кірген,
Енді дін бұларменен көтерілген.
Уалзын мыңа аятында ...
Басқадан ол сыдықын абзал білген.

Жеткенде қырық жасына құран келді,
Екенін хақ пайғамбар ғалам білді.
Жас бала жеті жасар ойнап жүрген,
Жүгіріп бір күн Ғайша жетіп келді.

Пайғамбар сол уақытта қырық үш жас-ты,
Балаға ойнап жүрген көзі түсті.
– Атаңа айт алмасын маған берсін,
Алмасын жеуге менің көңілім түсті.

Жүгіріп атасына бала келді,
Сәлемін хақ Расулдың ала келді.
– Ей, ата, жегісі кеп отыр екен,
Пайғамбар сұрар сізден алма, – деді.

– Көңілін қайтарам ба тосты десе,
Кім есер болады, есті десе.
Ойлаймын: “Пісер кезі болған жоқ”, – деп,
Жей қойсын, егер: “Алма пісті”, – десе.

– Бойыңа күнде бір жіп жапсыр, – дейді.

– Өзіңді бір құдайға тапсыр, – дейді.
– Атам айтты: “Алманы қимаймын ба,
Пісті десе, жей қойсын тақсыр!”– дейді.

Пайғамбар мұны естіп тынды,
Жеті жаста Ғайшаны никам қылды.
Тоғыз жаста шариғат ісін қылып,
Екеуі жиырма жыл бірге тұрды.

Он жеті жерде өзі орын қылды,
Кәпірді қойдай қырды хайбар сынды.
Зуалфикар, қам-қа, сам-сам және дол-дол,
Ғалиге бұл төрт нәрсе хақтан келді.

Ғұмардың жаңа ер жеткен қызын алды,
Сыйлығын сол екеуі бөліп қалды.
Ашылда аят бар Ғалы ақғыфар,
Қолдады ғаділ Ғұмар пайғамбарды.

Ғұшманға екі бірдей берген қызын,
Өзі тұр дал нұрайын көрсең жүзін.
Рухама расма биһум мадағы бар,
Жігіттер, жалған деме құран сөзін.

Ақыры шаһар йарының – батыр Ғалы,
Алыпты халалдыққа Бәтиманы.
“Тара кәм ракаға сужда” – деп,
Иад қылған құран ішінде тәңір, әні!

Арай. – 1997. - № 4. – 40-52 б.

* * *

“САРЫАРҚАНЫҢ КІМДІКІ ЕКЕНДІГІ” КІТАБЫНАН ҚАЗАҚ ЖҰРТЫНЫҢ ОСЫ КҮНГІ Әңгімесі

1

Сөз шықты біздің қазақ баласына,
Петербор келіңіз деп қаласына.
Кеңшілік ойлай берсең келе жатыр,
Сахараның көшіп жүрген даласына.

Жақсылар, өнер болса, енді аянба,
Қалмаңыз басқа жұрттың табасына.
Хұзыры патша ағызам рұқсат берді,
Халқының бас қосуға данасына.

Бұрынғы партиялық жұмыс қалсын,
Көңілдің бұл сыймайды аласына.
Ынтымақ, кеңеспенен болған істің,
Кіrmесін араздығы арасына.

Қолың бос, өзің еркің не қылсаң да,
Қарайды әркім ойлап шамасына.
Пейілі патшамыздың кеңіп жатыр,
Алғайды бізді құдай панасына.
Құдайдың бір жарылқар уақыты келді,
Алаштың ұраны үш жүз баласына.

2

Айрылып қалып едік су мен жерден,
Қуат-күш кеткеннен соң әрбір ерден.
Біреуі айрылғанның тау мен ағаш,
Мүлкіңнен шығып кеткен бәрі бірден.

Өгіз бен түйе мұрнын теспе деген,
Белгіні көріп едің әрбір түрден.
Аяқты бір басқанда екі есе ақша,
Жапаны тартып ең ғой көр мен жерден.

Есіктен кіре алмайтын қарашекпен,
Орынды қақ жарып кеп алды төрден.
Тұтқында сорлы қазақ қалмап па едің,
Қол қойып ақ қағазға басқан мөрден.

3

Биылғы үмітті едік өткен күзден,
Октябрь он жетінші деген сөзден.
Жан-жақтан ұшпа бұлт көтерілді,
Қызғанып күннің көзін мұңлы бізден.

Келді деп басыңа сот қорқытады,
Іліп ап бес-алты ауыз айтқан сөзден.
Жылаған алым үшін нашарлар көп,
Жас ағып, бейшара боп екі көзден.

Жыл сайын жат бұйрықтар зәрені алып,
Адасып қалып едік бұрынғы ізден.
Мақсұтқа шын түбінде жеткізуші,
Рахымын аяған жоқ құдай бізден.

Көз жасы жылаулының қабыл болып,
Мұсылман баласына тиді тізгін.
Ойға алсаң жақсылықты кеңеске кір,
Жүре бер, жақсылықтан күдер үзген.

4

Айрылған біздің қазақ Есілінен,
Өзінің болған емес кесірінен.
Жер-мүлкі шаруаның қызықты еді,
Қойнында құшақтаған жесірінен.

Адасып осы күнде қазақ қалды,
Бұрынғы ата-баба рәсімінен.
Жылқыға керек жерге егін салып,
Жер жыртып, мұжық қалмас кәсібінен.

Жайлауы баратұғын тарылған соң,
Айрылды мал да, жан да несібінен...
Зынданда не шаһбаздар нахақ жатыр,
Ұлықтың қылған зорлық кесімінен.

5

Айрылған біздің қазақ Нұрасынан,
Атаның мекен салған мұрасынан.
Законды жылқышы мен қойшы білді,
Үйреніп мал қамайтын қорасынан.

Жұмысы партияның қуаттанды,

Қалың жұрттың жаман ырым жорасынан.
Ақша үшін аузы ашылған жүзқараның,
Сөзі жоқ айтар түзу турасынан.

Өртүрлі қысымшылық болып еді,
Сасқандай жұрт жаңылып тобасынан.
Халқынан мархабатты сөзін естіп,
Патшаны жұрт тастамас дұғасынан.

Орысқа мынау жерің керек десе,
Өркім-ақ жылап көшті ұясынан.
Ұлыққа бізден барып арыз айту,
Шыңның да қиын еді-ау қиясынан.

Ұлықтың ғұзырына қалам тартқан,
Айта алсаң болар ердің сиясынан.
Қазақтан баса-көктеп жер алуды,
Ғадет қып алып еді крестьян.

6

Қор болған біздің қазақ қолы жетпей,
Баруға басқа ұлыққа құны жетпей.
Жібермей тұншықтырып басушы бар,
Жүрген жоқ болмаса ат пен тоны жетпей.

Шарасыз, амалсыздан жүрген сорлы,
Көруге жақсы ұлықты көзі жетпей.
Алды кең мархабатты ұлықтарға,
Баруға басып қадам ізі жетпей.

“Сары алтын – сабыр түбі” деген сөз бар,
Тілектің жүрген екен кезі жетпей.
Көшпес кент, ұшпас тауық болып қазақ,
Самұрыққа қарлықты ғой үні жетпей.
Қор қылып ... қамап тастап,
Өлді ғой бір босанар күні жетпей.

7

Көресің жақсылықты көрмесең де,
Жүресің, кел, жет десе жүрмесең де.
Өркімге ғылым-білім керек дейді,
Білерсің бұрын байқап білмесең де.

Сүйінші жүрек жарып сұрап жатыр,
Күлерсің езу тартып күлмесең де.
Бұ жолға қажет үшін беру керек,
Пейлің тар бұрын сараң бермесең де.

Соңынан жүрген ердің бәрің шұбап
Бұрынғы арсыздықпен ермесең де.
Құнына түйғын құстың бағаң жетті,
Тауық боп бидай-тары термесең де.

Көруге көзің арман мекемеге,
Кірерсің бұрын барып кірмесең де.
Бұрынғы қысымшылық қапасынан,
Өлуге жақын едің өлмесең де.
Данышпан, ақылы дана керек дейді,
Жиылып бәрің бірдей жүрмесең де.

8

Айтқан сөз ғақылға сал жалған болса,
Немене естіп құлақ қанған болса.
Талабы талапты ердің қайда жатыр,
Әр тұста әркім хабар алған болса.

Оянбай әлі күнге қазақ жатыр,
Арыз хат басқа жерден барған болса.
Айтушы: “наныңыздар” деп айтады,
Бұл тілге мұсылмандар нанған болса.

Миллионға табылмайтын ғақыл-кеңес,
Бұлында жүз теңгелік арзан болса.
Қазақтың осы жүрген баласына,
Жетеді көңіліне алған арман болса.

Болды деп не ғып бұлай ойламаңыз,
Шара не, бір құдайдан пәрман болса.
Халық-жұртты билеуші патша ағзам,
Халқына мархамат көз салған болса.

9

Мақсұтқа кім жетеді ойындағы,
Бұл шаруаң қатыныңдай қойындағы.

Ертіс, Нұра, Есіл мен Еділ, Жайық,
Мұсылман бұл бес өзен бойындағы.

Жерлер де мұнан басқа толып жатыр,
Жатырмын оңайды айтып ойымдағы.
Білмесең өз пайдаңды, бауырларым,
Тұра бер, тамағыңа тойын -дағы.

Ерінсең Омбы, Семей баруыңа,
Сал бөксең ауыр батпан шойындағы.
Құр қалсаң қарап тұрып мархаматтан,
Азабың арылмайды бойыңдағы.

Базардан маған үйрек келеді деп,
Баладай алданбаңыз ойындағы.
Құдайдың беруі жоқ жай жатқанға,
Болмайды үйде отырып ойыңдағы.

10

Бір мың тоғыз жүзінші жылдан асты бес,
Бес түгіл көрді алтыны тірі кісі.
Тиеді құлағыма еміс-еміс,
Октябрь он жетінші манифесі.

Отырмыз, міне, марттың он бесінде,
Қазақтың дәнеме жоқ тіпті есінде.
Мархабат патшамыздан кеңдік бар деп,
Сөйленген бір сөз жоқ боп ел ішінде.

Орыстан біздің қазақ қойдай ықты
Манифест бар дегенді бүктеп тықты.
Бар деушіні жазалы қылған жұмыс
Әшкерә боп ғаламға қайдан шықты?!

Түңілді естіген жұрт мұнан таза,
Дәнеңе жоқ білмегенге, білгенге аза.
“Мәнифес бар” деушілер тұтқын болып,
Кесілді еш себепсіз оған жаза.

Бар құдай бізге жарық таңыңды атыр,
Болар ек, атса таңың, біз де батыр.
Қазаққа құлақ пен көз болған ерлер,

Тұтқында білесіз бе, неден жатыр.

Мақал бар: “халық сүйгенді тәңірі сүйді”,
Деп едік бізге де бір дәурен тиді.
Патшаның мархабаты жұртына бар,
Деп айтам деп сарбаздар бекер күйді.

Қазағым, “өнер” – ұрлық-зорлық,
Қыласың бір-біріңе неге озбырлық.
Болғаннан алты ауызды ынтымақсыз,
Басына келген жоқ па талай қорлық.

Жиылыс, дума деген хабар шықты,
Қайратты ерлер барар оған мықты.
Бас қамын, жан пайдасын ойлаңыздар,
Тастасып партия мен араздықты.

Думада анық болды сайлау бары,
Құны асар артылғанның сонда шары.
Бәрі де бір ауызды болып жатыр,
Оянып бізден басқа халықтың бәрі.

Бостандық болмақ болып әр ұруға,
Бас қосты бір ауызды боп тұруға.
Бір қазақтан басқа жұрт ыңғайланды,
Бірігіп өз жынысымен жұрт болуға.

Тауып ал, тұман түспей тұстасыңды,
Жолдас бол, сынап алып қостасыңды.
Баласы дін-мұсылман ұрандасып,
Қосыл кісі санына, қос басыңды.

Партия болысуды қоймадың ба,
Бұл істен көбің басты жоймадың ба?!
Телміріп әр есікке тентіреуден,
Жалығып өмірбойы тоймадың ба?!

Ашылмай басымыздан тұман басты,
Сол үшін жол таба алмай жұрт адасты.
Мың сегіз жүз сол алпыс тоғыздан соң,
Қор болып болмадың ба аяқасты.

Даярлап күнде алдыңнан қақпан-торын,
Шыңырау ғып сексен құлаш қазған орын.

Құранды қор, моланы бордай қылып,
Тырысты сөндіруге ислам нұрын.

Арзан боп құран құны болып тиын,
Бас қосар ғамалға да болмай жиын.
Орысша тіл білгенді жұлдыз қылып,
Жоқ қылды шарифаттың құрмет-сыйын.

Мешітті сылтау қылып жауып тастап,
Сала алмай қазақ мешіт қайта бастап.
Кітапты чиновниктер жинап алып,
Жылаған күндер болды-ау көзді жастап.

Мешітті “ас үй қылды” молда сасып,
Көрген соң чиновникті құты қашып.
Кітапты тиеп алып шанасына,
Астына сол к...ің алды басып.

Деп айтшы, кәне, өтірік, мұсылмандар,
Паналар жер таппады-ау қысылғандар.
Есіл “Аят хадисты” сөйткен шақта,
Денеде құр шықпаған қалды-ау жандар.

Тұл болды ерік алумен қыз бен қатын,
Міне алмай әркім баптап бір-бір атын.
Меншіктеп мекенінді крестьян,
Не дейміз қорлық демей мұның атын.

Байланып қорыққандықтан жүрді тілім,
Қазағым, қайран жұртым, халқым, елім.
Мұжық кеп, қара шекпен крестьян,
Жерінді қылмады ма тілім-тілім.

Көкорай көк шалғыннан еріксіз айдап,
Қолыңды құрыттың шаңға байлап.
Нақақ жала жабысып басың кетіп,
Жылап ең жағанды ұстап “я құдайлап”.

Ағады күндіз-түні көзден жасым,
Түйіліп тамағымнан ішкен асым.
Қажеті аз тірліктің өз басыма,

Кісіге керек қылған, міне, басым.

Көре алмай жарық сәуле таңды көзім,
Қартайдым қараңғылық тұманда өзім.
Өткен күн, жасаған жас бар, аман бол,
Артымда бес-алты ауыз қалсын сөзім.

Асқынды болып жара-жауырларым,
Тіпті жоқ жазулы істі ауырларым.
Бірлік қыл, басыңды қос, пайданды ойла,
Қазағым, қайран халқым, бауырларым!

Халық қылып атандырды бізді қазақ,
Ертелі көп жұрт емес, өзі де аз-ақ.
Болғаннан алты ауызды ынтымақсыз,
Барасың көрінгенге болып мазақ.

Орынсыз мал шашасың сасқаныңнан,
Қасқырға қарай үркіп қашқаныңнан.
Құдайдың жақсылығын көтере алмай,
Кез болдың да бір асып, тасқаныңнан.

Береке, кетпес пейіл асыңда тұр,
Үлгі алсаң үйретуші қасыңда тұр.
Далаға білмей өзің қаңғырасың,
Құдайдың жақсылығы басыңда тұр.

Сенде тұр жылқы мен қой, сиыр, түйе,
Бұлақтай саулап тұрған сүтті бие,
Болғаннан алты ауызды ынтымақсыз,
Басыңа малыңменен әркім ие.

Айрылдым дәл он бесте ғақыл-есте,
Жабысып бір дауасыз ауру түстен.
Көпеев Мәшһүр Жүсіп ғайыр муафық,
Жасының үш жылы асты тоғыз “бестен”.

***Көпеев М.Ж. Таңдамалы.– Алматы: Ғылым, 1990. – 1-т.
Өлең, қисса, мысалдар. - 55-71 б.***

НАСИХАТ ҮЛГІЛЕРІ

ҚОЛЫМА ҚАҒАЗ, ҚАЛАМ АЛАЙЫН ДА

Қолыма қағаз, қалам алайын да,
Лапылдап тал отындай жанайын да.
Естіген, көргенімді әңгіме ғып,
Дүниенің базарына салайын да.

Бұл жалған қанша қусаң, ақыр – өлім,
Аларсың бір сыбаға онан тыйым.
Дүниеде өзің өлсең, сөзің қалсын,
Сөйлеп қал осындайда, қызыл тілім!

Туған күн ертеңменен кешке батар,
Саудырап он саусағың көрде жатар.
Бұл дүние тынымы жоқ ескен желдей,
Қаңбақтай бір күн еріксіз домалатар.

Кетесің бұ жалғаннан еріксіз өзің,
Құйылған құмға толар екі көзің.
Жылқыдай жау айдаған кетсең жытып,
Қазылған жолдай болып қалсын ізің.

Сұм жалған қызығына жүрмін тоймай,
Мінезді жастықтағы әлі қоймай,
Ап кетсе абайсызда ажал бір күн
Жүргенде біз далақтап күліп-ойнай.

Боламын кейде жүйрік, кейде жорға,
Бұл дүние көп қуғанмен түспес қолға.
Байланып арқан жіпсіз аяқ пен қол,
Кете алмай жүргенім ғой ұзақ жолға.

Басыма қыла алмадым пайдалы істі,
Жұмыс пен ылғи залал өмірім кешті.
Пенденің ойлағаны болған бар ма,
Алланың әр не қылса, әмірі күшті.

Дүние-ай, талмай қуып жете алмадым,
Нәпсімен болдым даулы, біте алмадым.
Мойыныма үзілмейтін арқан түсті,
Қайрат қып, үзіп тастап кете алмадым.

Табылды өз бойымнан екі дұшпан,
Біреуі іштен болғанда, бірі –тыстан.
Есте жоқ алтын, күміс тілін білген:
Қорытып айырып алар бізді мыстан.

Салымыз болған біздің лай балшықтан,
Бар қылып жаратқан Хақ бізді жоқтан.
Біз жүрміз тазаланып, арыла алмай
Нажасат үстімізге жұққан боқтан.

Қалыпқа, ұста қойса, кірпіш болдық,
Қаланып қой қораға тас боп тұрдық.
Ең іске жарағанда болдық қора,
Мұнымен бұ жалғанда қалайша оңдық?!

Лай болып, басылмадық қырық күн ұдай,
Сылдырлап шығар едік ақ шыныдай.
Базарда қымбат пұлға өтер едік,
Қайтейік жазбаған соң патша құдай?!

Кен болып, бола алмадық мыстың тасы,
Хайуанның болып жүрміз бергі қасы.
Мыстан – күміс, күмістен – алтын айырып,
Табылса, алар еді-ау ол ұстасы!

Түспек ек, алтын болсақ, қолдан-қолға,
Керек қып алар еді әркім пұлға.
Дәнемеге жарамай қалғаннан соң,
Қосып, шатып жүрміз ғой тұзды сорға.

Темір болсақ, дүкенге түспес пе едік,
Көркейіп бұрынғыдай өспес пе едік?!
Пышақ, балта, қанжардың бірі болып,
Болаттай кез келгенді кеспес пе едік?!

Болмадық тым болмаса қара темір,
Ерітіп ағызбай ма қызған көмір?!
Қолында көрінгеннің қайрақ болып,
Таусылып қоршылықпен өттің өмір.

Біз жүрміз үкі құстай, күзетіп бөк,
Алады кім көрінген бір-бір тал шоқ.
Қызығып жүнімізге қылады әуес,
Ол жүннің өзімізге пайдасы жоқ.

Көреміз үйтіп-бүйтіп күнімізді,
Шығармай жұрт естір деп үнімізді.
Күндіз ұшып жүруден бой сақтадық,
Алған соң әркім жұлып жүнімізді.

Сықылды менің сөзім қызыл түлкі,
Қызықты түлкіден де ажар көркі.
Үстіңнен – құс, астыңнан ит жүгіртіп,
Тамаша көрген жандар қылар күлкі.

Пайда жоқ бір тиындай басымызға,
Сауысқан, қарға үймелеп қасымызға.
Жүзінде жалған дүние түк бітірмей,
Өткіздік өткен өмір – жасымызға.

Жалғаннан қыла алмадық біздер пайда,
Ойлаған жанның қамын сабаз қайда?
Түні өтіп, бұ жалғанның таңы атқан соң,
Белгісіз боларымыз қандай жайда?!

Бұ дүние – айсыз бұлт, қараңғы түн,
Жалған сөз ер жігіттің бойына мін!
Жалғанға жетемін деп қуа берсең,
Таң атып, жарық сәуле, шықпайды күн!

Жаяудың қанша жүрсе, шықпас шаңы,
Асырауға көнбес мал боп түздің аңы.
Көресің өз бойыңды өзің сонда,
Жарқ етіп ақыреттің атса таңы.

Біраз күн бұ жалғанға алданарсың,
Дүниені өтпес біліп малданарсың.
Күн болса құдай алдын бір көретін,
Біле алмай қайтеріңді сандаларсың.

Қыл көпір қияметтің қылдан тайғақ,
Періште төрт мұқарраб барар айдап,
Қол-аяқ куә болып қылмысына
Шығады өз денеңе сегіз айғақ.

Жүргейсің бір құдайды ойына алып,
Алдына мәлиерсің еріксіз барып.
Жан беріп мұндағыдай жалған сөйлеп,

Шараң жоқ құтылатын онан танып.

Өлген соң тірілу жоқ, әркім білер,
Дүниеде не қылғанын сонда көрер.
Құдайым фазылына алып оңдамаса,
Қылық жоқ бізде орынды жөнге келер.

Сарғайдық, көп ойласақ, санаменен,
Күйдірмес бізді өтірік жаламенен.
“Тар жол, тайғақ жерлерге” қыстырылмай,
Жүрейік жазы жапан даламенен.

Алланың қаһарынан рахматы көп,
Күн бұрын таусылмайық біз уайым жеп.
Жалғанды қызықпенен өткізейік,
Құрайық әрбір түрлі әңгіме кеп.

Біз үшін жаратыпты бұ жалғанды,
Демейді онша жақсы құр қалғанды.
Жаратқан пендесіне тәңірім қорған,
Қылып өт, бозбалалар, ойға алғанды.

Шәйт қыл, қыра құстай аспанға ұшып,
Жалғанды басып, жаншып, судай кешіп.
Мылтық ат, тазы жүгірт, қаршыға сал,
Жүйрік пен, келсе шамаң, сұлу құшып.

Кетпендер ішке сақтап арманыңды,
Істеп өт жалғанда ойға алғаныңды.
Өлген соң, болсаң қанша, кім біледі
Басында қай төбенің қалғаныңды?!

Бозбала, тірлікте ойнап-күлсін,
Көзге түс, әр іс қылып, халқың көрсін.
Ат шығар әр нәрсенің басын шатып,
Аузында дос-дұшпанның атың жүрсін.

Дүниенің базарында арзан нарқым,
Болса да нарқым арзан, қымбат даңқым!
Қадірім жоқ тірлікте ағайынға
Өлген соң: “Атың нендей” – дерсің халқым!

Қадірім жоқ күнде көрген ағайынға
Ағайын сатып, алтын алайын ба?

Бәйгеге бабым тауып қосар жан жоқ,
Лағып айдалаға шабайын ба?!

Қадірден қалдың ашына, танысымнан,
Жасымнан шыққан жұртқа дабысымнан,
Тұғыры айырбастың сықылдандым.
Айырылып жас шақтағы шабысымнан.

Тұрады топты көрсем, бүйірім қызып,
Делебем айғай шықса, кетер қозып.
Алдыма ұзап түсіп бәйге алған жоқ
Бір басты, екі аяқты менен озып.

Бозбала, жүрген жерім күнде жиын,
Тауыстым ойлай-ойлай бастың миын.
Қатыннан енді мендей ұл туғанмен,
Шығуы Мәшһүр болып болар қиын.

Біздерге бұл өнерге берген құдай,
Бола алмас кейінгі жан бұрынғыдай.
Сегіз қиыр шар тарап түгел келіп,
Әркімге Мәшһүр болу болмас оңай.

Жұрт айтар: “Біздерге ондай болу қайда
Өңгіме болып жүрген әрбір жайда?!
Қоңыраудай құр сылдырлап, іште дән жоқ,
Жерім жоқ Мәшһүрліктен көрген пайда!”

Сыртым сау, өртенемін ішім күйіп,
Жасымнан еркелеткен халқым сүйіп.
Зарарлы адамзатқа тікендеймін,
Соқтығып көргенге сөзбен тиіп.

Болмадым көлеңкелі, миуалы ағаш,
Сүйсінген дабысыма тамам алаш.
Барады басым жерге иілместен,
Сықылды қаттылығы емен ағаш.

Ағашы бола алмадым өрік, мейіз,
Бал мен қант ләззатындай сөйледім сөз.
Жарқырап топтан озып бәйге алғанмен,
Ағалар, шықпайды екен екі мүйіз.

Бұлбұлдай заманымда жүрдім сайрап,

Барады өнер шіркін іште қайнап.
Дүниеде қанша дәурен сүргенменен,
Жатармыз бір төбенің басын жайлап.

Қызыл гүл, не пайдаң бар толғаныңмен,
Күз болса, жұмысың жоқ солғаныңмен.
Мәшһүрі ақыреттің бола алмасаң,
Не пайда бұл жалғанда болғаныңмен.

Алашқа болған таныс жазған хатым,
Ұрғыным Сүйіндік пен, қазақ затым,
Болмаса ақыретте бір пайдасы,
Құрысын елден бұрын Мәшһүр атым.

Білмедім мен залалын ол басынан,
Сөйледім әрбір сөздің жобасынан.
Көпке ортақ қызыл тілді аямадым,
Үміт қып дін қарындас дұғасынан.

Сөз білген соң сөйлемей қалу айып,
Қорқамын кете ме деп аяқ тайып.
Белгісіз не боларым мұнан былай,
Тілеймін көптен дұға қолым жайып.

Не болар мұнан былай бұл кәріп бас,
Әркімге бола бермес екі елу жас.
“Халықтың тілі, құдайдың қаламы!” – деп,
Қылыңдар жақсы лепес, дін-қарындас.

Елек қойып болмайды ел аузына,
Өлеңім, бірте-бірте кел аузыма.
Иншалла, жүрсем аман, болман жаман,
Ілінсем жақсылықпен ел аузына.

Әрқашан үмітім бар жақсылықтан,
Жас едім, қариялардан кеңес ұққан.
Аузыма қызыр бабам сөз салған соң,
Сөз қылып жаза бердім бардан-жоқтан.

Өнерім сөз сөйлесем, судай тасқан.
Сөзім бар тасқандардың көңілін басқан,
Мүбәрак ғазизлардың көрдім жүзін,
Жерінен жүрген-тұрған шайтан қашқан.

Әркімнің, айтқан сөзі, көңілін ашқан,
Кітапқа жанасалап жақындасқан.
Аяғым, кете көрме жаман жолға,
Қыдырдың қыдырғанда ізін басқан.

Сөзімде, кешіріңдер болса хата (қате),
Біздерге дарып кеткен өлеңші ата.
Болсам да мұнан былай өлі-тірі
Үмітім – баршаңыздан жақсы бата!

Қылсам деп үмітім жоқ дүние пайда,
Біздерге өткен дәурен енді қайда?!
Қылсын деп құдай рахмет, етіңіздер,
Белгілі жұрт білетін қалсам жайда.

Жүргенмен не бітірдім тірі болып,
Көңілдің тазармаған кірі болып.
Қоршылық мұнан артық болсын қандай,
Қалған соң көп моланың бірі болып.

Сайраған көңіл ашып қызыл тілім,
Көтерген еркелігім қайран елім!
Қыламын бұ жалғанда нені арман,
Тіріден болса артық өлген күнім?!

Түзелсе әуреліктен ақыр соңым,
Бұл күнде бірдей боп жүр бары-жоғым.
Болам деп мұнан былай әлдеқандай,
Қанша айтып жатқанымның бәрі – өз мұңым!

Оянбас сұм жүрегім ұйықтап жатқан,
Күнәға мұңлық басым күнде батқан.
Өткіздім ұзын түнді ұйқыменен,
Малдай боп бауыздалмай арам қатқан.

Құдайға жыламадым ерте тұрып,
Қақпалап, мініп лағын, мойынға ұрып.
Пайдасыз лағу сөзбен күн өткіздік,
Беталды үрген иттей түзді қорып.

Аллаға біз қылмадық жағар істі,
Қап-қара күйеден де қылдық ішті.
Он бес пен жиырма бес, ол – денсаулық,
Бадырайып жас жеткен соң көзге түсті.

Өткіздік екеуін де қадірін білмей,
Енді жұрт кімге күлсін, бізге күлмей!
Бәрі де туған жанның өліп жатыр,
Тұрсын ба енді нәубет бізге келмей?!

Білеміз өлуді анық, жабдығы жоқ,
“Әлі көп жасаймыз!” – деп көңіліміз тоқ.
Қоңыздай кетсек бір күн домаланып,
Бейнетпен, қалар тегіс, жиылған боқ.

Құдай-ау, алдандырдың бізді жоққа,
Мұнша құмар қып қойдың дүние боққа.
Есі енбеген баладай ұмтыламыз,
Жан үзіп, жанып тұрған қызыл шоққа.

Өткіздік ойынменен балалықты,
“Мұртқа өкпелеп жүргенде сақал” шықты.
Бір дұшпан иегімнің қақ астында,
Соңымнан қайда барсам қалмас тіпті!

Адамға үлкен дұшпан – жұтқын тамақ,
Үлкен жау, ұйықтамасаң, болар қабақ,
Тығынын бір тесіктің толтырам деп,
Күнәні үсті-үстіне жүрміз жамап.

Адамға күнә қайдан?
Көз бен тілден!
Қаңғырып әуре болдық іздеп елден.
Көрген көз, сөйлеген сөз – бәрі күнә,
Іздеуге қажет емес бөтен жерден.

Қайтпадық тәубе қылып жасымыздан,
Ақымақтық талай көшті басымыздан.
Бір жақта күнә деген жүр ғой десек,
Табылды өзіміздің қасымыздан.

Күлуші ек бала күнде сақалы аққа,
Аяңдап біз де келдік өлер шаққа.
Баяғы бала күнгі ойда жүрміз,
Жіберіп көңілімізді әр тарапқа.

Жас жетіп, ер ортасы болдым өзім,
Тәубені, өтіп кетті, қылар кезім.

Бала-шаға, көр-жермен айтысамын
Астына иегімнің түспей көзім.

Жас күнім өтіп кетті ақ алмастай,
Күн болды іздесек те, таба алмастай.
Кеткен жас, ағарған шаш есепке алмай,
Ойнаймыз жастарменен замандастай.

Мінезді бозбалалық қайта бастап,
Былғадық адамдықты мұнша ластап.
Әмір, Мағрұб орнына өсек айтып,
Әр жерге төрт-бес ауыз өлең тастап.

Құдай сөзі – құранды қойдық жауып,
Келін-кепшік, көр-жерге көңіл ауып,
Азан үшін шайтанның жаратылған
Бір итті өлең деген алдық тауып.

Дүниеден озамыз деп, көп жарыстық,
Жетпесті мұнша қуып арпалыстық.
Шақыртып әр жерде азан шайтан үшін,
Біз-дағы пособлять қып ат салыстық.

Жері жоқ бізден жастық мінез қалған,
Жетеді іздегенге шын ойға алған.
Жүгіртіп көз соңынан көңілімізді,
Біз жүрміз көрмей дамыл, қуып жалған.

Шындыққа баса алмаймыз жұма алмай көз,
Тоқтармыз болған күні көлігім бөз.
Алсын деп бізден ғибрат естіген жан
Жатырмын сөйлеп жұртқа әртүрлі сөз.

Әңгіме кімнен шықсын, менен шықпай?
Айтқанмен, құр қаласың көбің ұқпай.
Сөз қылып барды-жоқты жаза бердім
Ықыласты қарындастың көңілін жықпай.

Болмағың жақсы-жаман әуел бастан,
Белгілі ат болары құлын жастан.
Өң беріп, жылтыратып ысқанменен
Болғанын көрдің бе айна қара тастан?!

Қара тас ең болғанда қайрақ болар,

Балта, шот, пышақтарды қайрап болар.
Дөңгелек диірменге шарық болып,
Ұндай қып көрінгенді шайнап болар.

Ай орнын аспандағы бұлт алып,
Орнында дүр гауһар су тас қалып.
Құр тікен, қызыл гүлсіз, қоға түсіп,
Ауызға қант орнына заһар салып.

Береке, мейір, шапқат болды ұмыт,
Күн бұрын күдер үзіп, көңілің суыт.
Жақсылар ай сықылды – бәрі кетті,
Аспандап жүрген жанның бәрі – бұлт.

Есекті сасқаныңнан дейсің тұлпар,
Бәйге аты боламын деп өгіз іңкәр.
Аспандап ұзақ қарға ұшқанменен,
Бола ма қыран болып, лашын, сұңқар?!

Келмейді өткен өмір жоқтағанмен,
Түк өнбес ұрып, соғып боқтағанмен.
Жолаушы жол үстінде көрмес хызыр,
Далаға отсыз, сусыз тоқтағанмен.

Дүниеден, шапқан аттай, өткен өмір,
Қарақшы – көрдің басы – бәйгелі жер.
Кім озып, кім қалады – мағұлым емес,
Бәйге алсаң сол жерде озып, болдың ғой жыр!

Өмірді қымбатқа алған арзан саттық,
Жастықтың қадірін білмей босқа жаттық.
Күнәні – арзан, сауапты қымбатсынып,
Обалға белшемізден күнде баттық.

Біле-көре білместің қылдық ісін,
Қайта-қайта айтамыз оның несін?!
Бір оңай сөз айтуға тауып алдық:
“Құдай өзі әйтеуір құлым десін!”

Тұқым салмай, алар ма егін орып,
Кім балалы болыпты бойдақ жүріп?!
“Еккен орар, – деген сөз, – берген алар”,
Көрдің бе бәйге алғанды қарап тұрып.

Түн болса, белгілі тұр бір жатуы,
Үміті барша жанның – таң атуы!
Түсіне сәтенсіздің бөз енеді,
Әркімнің жақсы көрер бір татуы.

Ит сүйекті түсінде кеміреді,
Шөлдеп жатқан айнымай су көреді.
Түсіне саудагердің ақша кіріп,
Ояна сап базарға жүгіреді.

Ішпек, жемек, ұйықтамақ, қатын құшпақ,
Біреуі тері уқалап, біреуі – пұшпақ.
Мал, бала, мәртебе деп, алас ұрып,
“Алдымда, – ойламайды – бар деп – қыспақ!”

Біреу – жылқы, алданып біреу қойға,
Теке сеніп сақалға, түйе – бойға!
Әркім сеніп өзінің сүйгеніне,
Бұл күнде алмай кетті құдайды ойға.

Өнерге ұмтылмайды, ғылым, білім,
Сол үшін басқа жұртқа болдың тілім.
Кеңірдек талай-талай келіп еді,
Қайтейін: “Бөтені жоқ, бәрі өз елім!”

Аралас әр түрлісі адамзаттың,
Көп жүрдік біз ішінде бөтен-жаттың.
Төбеңе көтерерсің қазақ сорлы,
Әрине, бірі болсам, ноғай, сарттың.

Айыбым: мен де өзіңдей болдым қазақ,
Көп болмай, бола қойсын ақылым аз-ақ!
Аласың кімнен бәйге мұнша аптығып,
Өлеңмен қылғаныңмен мұнша мазақ?!

Қара жол әркім жүрген қалар жатып,
Көшпейді күні жетсе, кім түн қатып?!
Құдайдың өзі берген бір нәубеті,
Ешкімнен алғаным жоқ өлең сатып.

Мергендер түздегі аңды алар атып,
Сілесі, қолға түсер, әбден қатып.
Саф жауһар, асыл болат, өткір қылыш
Тот басар суырылмастан қында жатып.

Ерімес қалған көңіл мұздап, қатып,
Жасытып тастаған соң жабырқатып.
Бір делдал қолына алып, қыдыртпаса,
Сандықтан шықпаған пұл қалар жатып.

Қымбатқа жолай алмас әркім батып,
Білерсің бал екенін көрсең татып,
Қиын-ды жеткізуің бағасына
Өзіңді базар салып, өзің сатып.

Бейнетің қанша қылған жанбаған соң,
Кім көреді базарға салмаған соң.
Жез де бір, алтын да бір жерде қалса,
Қадірлеп ешкім қолға алмаған соң.

Мүйіз жүр насыбайға шақша болып,
Көркейер қорғанды жер бақша болып,
Қадірлеп жұрт қолына алғандықтан,
Қағаз жүр алақандай ақша болып.

Тастанды жазып құдай жолдарыңа,
Қарайсың оңды қойып, солдарыңа.
Бірі де көп нәрсенің жерде жатқан
Керек қып алмаған соң қолдарыңа.

Қызығы жаңа жұрттың бір-екі-үш күн,
Жеңсігің жеріген соң, келер көшкің.
Пайдасын сыртындағы керек қылмай,
Суынан ішіндегі келеді ішкің.

Сөзімді тыңдай берсең, тарқар шерің,
Кетеді тазаланып ішкі кірің.
Ішіне осынша су сыйған ыдыс
Керек деп ойламайсың бір де бірің.

Бұлбұлды танымайсың тұрған сайрап,
Атасың торғай ғой деп, таспен байлап.
Таусылмас бұл не қылған су демейсің.
Бұлақтай ағып жатқан көзі қайнап.

Аман жоқ, арық та жоқ оң айналған.
Бәрі де қиын істің оңайланған.
Бұзылып, әсіресе, біздің заман,

Көлдей боп қой тоғытқан ылайланған.

Қылғалы шамға білте мақтаны алар,
Алғанмен майсыз мақта қалай жанар?
Жауын мен жел тиетін жерге қойсаң,
Саулап жанып тұрғанмен, сөніп қалар.

Дүкеннен жаңа шыққан мен бір мақта,
Бозбала, жағып қара, майым тап та.
Түніңді күндіз қылып жіберейін,
Жаңбыр мен жел тимейтін жерге сақта.

Көбінде бас болғанмен, ақыл бар ма,
Ісінде ойлап тұрсам, мақұл бар ма?
Жіп қылып, ұршыққа иіріп, зырылдатып,
Кез болдым уқаланып қатындарға.

Қолынан қатындардың алмайсың ба,
Лайы жоқ, тұнық суға салмайсың ба?
Майымды көп қыл-дағы, жағып қара,
Тамаша жарығыма қалмайсың ба?

Жатырмын айтып мұны қауым көпке,
Жаманға жоқ, жақсыға біздің өкпе.
Ұялмай не бетіңмен сөйле дейсің,
Ұршықта келеп болып жүрген жіпке?!

Келеді жаңа ашылып сөздің жігі,
Шаршап жүр ауыр болып артқан жүгі,
Иесін тауып таққан соң қарағайға
Сөйлейді қандай оңды қойдың шегі?!

Сөйлетер бір кісім жоқ бабым тауып,
Бағатын желпіп күтім, кежім (кемім) жауып.
“Шауып ал аяғыңды, ақса!”— дейді,
Бәйгеге қара қарын тоқтай шауып.

Бермен қайт, шырқап, көңілім, аспандамай,
Іше бер адал болса, ас таңдамай.
Аяғым, қара жерді ойғандай бас,
Жабырқап, сүйретіліп, ақсаңдамай.

Ер ме едім қажитұғын қара сөзден,
Ұшқары ендігі үміт біздің бөзден.

Табам деп жұпар иісін, әуре болма,
Малманың шелегіне жатқан бізден.

Өмірімде ұйықтап өттім, болмай ояу,
Көп артық жаман аттан жүрген жаяу.
Кісіге күтіп кимес киім болып,
Өң берген неше түрлі кетті бояу.

Ғибрат көп жазған біздің хатымызда,
Бір лақап қосақталған атымызда.
Дәнеңе жоқ бойымызда іске жарар,
Асылдық болмаған соң затымызда.

Мәз болып, езу тартып күле алмаймын,
Ажалсыз асыққанмен өле алмаймын.
Білмеймін өлі екенім, тірі екенім,
Өзімді-өзім айырып біле алмаймын.

Жүремін есептемей, аманмын деп,
Айта ма есек өзін “наданмын” деп.
Жұрт көзіне түсуден бой сақтаймын,
Ешкімге керегі жоқ жаманмын деп.

Биікке бой өсе ме асылғанмен,
Жан сақтап, бойды аулаққа қашырғанмен,
Түсерсің, жақсы болсаң, жұрт көзіне,
Жоғалмай, қанша өзіңді жасырғанмен.

“Мен сондай жақсымын!” деу жарамайды,
Бойыңа кісі ақысы тарамайды.
Аспандап ұзақ қарға ұшқанменен,
Оған жұрт керек қылып қарамайды.

Тұрағы биік шыңда болған сұңқар,
“Шығады жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар”.
Түсуі ел көзіне кем болған соң,
Солардың естіген жұрт атына іңкәр.

1899 – 1922 жж.

***Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. – Алматы:
Алаш, 2003. - 1-т. - 146-161 б.***

* * *

НАҚЫЛ ӨЛЕҢДЕР

БЕС ҚЫМБАТ

“Ең әуел керек нәрсе – иман” – деген,
“Ақырет істеріне (ишларына) инан!” – деген!
“Құдай кешірет!” – дегенмен, іс бітпейді,
“Иман шартын білмесе, есен (ибан)” – деген.

“Екінші керек нәрсе – ғақыл” – деген.
“Ғақылсызда тауық жағы (шағы) тақыр!” – деген.
“Аз іске ашуланып, дінін бұзар,
Иманын кәпірлікке сатар!” – деген.

“Үшінші қымбат нәрсе – сабыр” – деген,
“Сабырлысы мұратын табар!” – деген.
“Әр істе сабырсыздық тәубе-зорлық,
Сабырсыздық басқа пәле салар!” – деген.

“Төртінші, қымбат нәрсе – шүкір” – деген,
“Нығыметке шүкірсіздік – күпір” – деген.
Жатқан жерден: “Құдай кешір!” – деген – қорлық,
“Себеп іздеп тура жолмен жүгір” – деген.

“Бесінші қымбат нәрсе – әдеп” – деген,
Әдепсізде иман тұру ғажап!” – деген.
“Кәпірлік – әдептіде тұрмағандай,
Әдеп деген махаббатқа себеп!” – деген.

Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. – Павлодар, 2003. – 107-108 б.

* * *

ДАУАСЫЗ ДЕРТ

Ағайын барды күндеп көре алмайды,
Жоқ болса, жомарттық қып бере алмайды.
Кәнеки, бермегенің сол емес пе,
Білмеген-білген тілін неге алмайды?
Екі көз бір-біріне дұшпан болып,
Болса да қандай жақын сене алмайды.
Ұрысса қатын-бала әлдеқандай,
Үйіне бір-бірінің ене алмайды.
Өмірі итжығыспен бара жатыр,
Белгілеп бірін-бірі жеңе алмайды.
Көлденең ағайындар дәлелат қып:
“Бұзылма сендер бүйтіп!” дей алмайды.
Бастаса пайдалы іске біреу шығып,
Соңына көмек беріп ере алмайды.
Мал беріп жамандықты тек алмайды.
Арада бұзықшылық өрті жанса,
Құйса да топан суын, сөне алмайды.
Әуре боп, бірін-бірі жоғалтам деп,
Татулық, ынтымаққа келе алмайды.
Дау десе, жаны құмар бейшараның,
Онымен ешбір нәрсе өне алмайды.
Аударып ақ пейілін бұзықтыққа (бұзықлыққа),
Жүре алмай түзулікпен, оңалмайды.
Береке кәсібінде болмаған соң,
Түзеліп еш шаруасы оралмайды.
Біреуі біреуінен артық болса,
Бір-бірін ілтипатпен тең алмайды.
Дұшпаны сырттан болған жесе-дағы,
Онда да тізе қосып келе алмайды,
Жамандап бірін-бірі мұқатса да,
Ешкімнен “Мұның жөн!” деп шен алмайды.
Майда бол, жігіт болсаң, тал жібектей,
Жақсы емес қатты болу тікенектей.
Ғылымың болса-дағы ұшан-теңіз,
Пайда жоқ: өз халқыңа қызмет етпей!
Көрген мен көрмегенде көп парық бар,
Ашылмас жігіт адам сыннан өтпей!
Лайықсыз ерсілікке арандама,

Салса егер түзу жолға, болса адасқан.
Халық үшін жанын қиып шыққан болса,
Қайырлы әр қадамы болсын басқан!
Көрсетіп тар орынды таудай қайрат,
Құтқарса мұқтаждықтан, болса адасқан!
Қазақ қор болар ма еді, көп болса егер,
Шаһбаздар осы айтқандай өнер асқан?!
Немене бұл күнгі хал ойлап тұрсақ,
Жақсы жоқ өз басынан пайдасы асқан!
Азырақ дәулет біткен кісі болса,
“Мен баймын, сен кедей!” деп, мал санасқан.
Болмаса бірлі-жарым талапкерлер,
Жігіт жоқ өнерпазбен бір жанасқан!
Үмітсіз (немматсыз) байланамыз, бәрі надан,
Мұхираб сан жәрдемнен аулақ қашқан.
“Анау артып, мен кейін қалам ба?” деп,
Өзімен-өзі күншілдікпен құр таласқан.
Молдалар пайдалы іске уағыздамай,
Керексіз ұсақ сөзбен бақталасқан.
Құзғындай қызыл көрсе барар жетіп,
Кісіні көрсе билер бір дауласқан.
Бойында әділдігі ұмыт қалып,
Билікке сөз сөйлей ме жаза алмастай?!
Уа, Алла, көзім көрді мұның бәрін
Наныңыз жалған демей, шын растай!

*Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. – Алматы:
Алаш, 2003. - 1-т. - 96-97 б.*

* * *

ӨНЕРПАЗ

Өнерпаз қара жерге салар қайық,
Жаһаннан алар тағылым, қанат жайып.
Әр жердің тамашасын көзбен көріп,
Жастықта сайран етер болып ғайып.
Тұрғанда бойда қуат, жүрген жақсы,
Аяғың бір күн қылдан кетер тайып!
Басыңды тауға да соқ, тасқа да соқ,
Отырып қалмай үйде қыңырайып.
Жүргеннен тіпті қарап пайдалырақ

Бір әріп (харып) сөз үйренсең, кітап жайып.
Тамшыдан тама берсе, дария болар,
Кетпей ме ақырында бір молайып?!
Қылжақтап екі ауылдың арасында
Не пайда жүргендеріңнен құр сорайып?!
Бас болып, өнер білсең, тіпті жақсы,
Тамаша болдың жігіт таңғажайып.
...Білгеннің жүрген жері – бәрі жарық,
Жоламас кем-кетіктік оған айып.
Бұларды айту – бізден, ұстау – сізден,
Ыңғайлы, үлгі аларлық тұрсаң лайық.
Көзіңе көрінгеннен ғибрат алсаң,
Ғаламға болдың өзің Еділ-Жайық.
Дариядан көз жеткісіз өткізетін
Боласың өзің кеме, өзің қайық.
Қызға айтып келейіндерге байқатамыз,
Түс ашып, сол солай деп не қылайық?!

***Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. – Алматы:
Алаш, 2003. - 1-т. - 97-98 б.***

* * *

ТӨРТТАҒАНДАР

Біреу – өлі, біреу тірі: “Ал” мен “Бердің”,
Мал қашты уысынан һәмматлы ердің.
“Шық бермес Шығайбайға” тұрақтады,
О дағы біліп: “ал”- ды берген жердің.

Ай – қараңғы, күн – бұлт: түн деменіз,
Біреу – жарлы, біреу – бай: күндеменіз!
Ата тілін алмаған арам ұлды
Аузы түкті кәпірден кем деменіз!

Ай – қараңғы, күн – бұлт: түн деменіз,
Біреу – жарлы, біреу – бай: күндеменіз!
Ата тілін сыйлаған халал ұлды
Хұтпа ұстаған молдадан кем деменіз!

Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. – Павлодар, 2003. – 117 б.

II бөлім

Мәшһүр -Жүсіп Көпеевтің
шығармашылығы туралы
зерттеулер мен естеліктер

Ә. ТӘЖІБАЕВ,
филология ғылымының докторы,
профессор

МӘШҺҮР ЖАЙЛЫ БІРЕР СӨЗ

Қазақ зиялыларының ішінде Мәшһүр Жүсіп Көпеевті білмейтіндер жоқ шығар. Әрі ақын, әрі ақылгөй жан ұлы Абайға ілесе шықты да осы данышпан ұстаздың ағартушылық жолын берік ұстанды, ақындық мұратын да өзіне мұрат етті.

Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып күн болам.
Қараңғылықтың кегіне,
Күн болмағанда, кім болам?! –

деген жойқын өнерлі ақын Сұлтанмахмұтты Абайға жалғастыратын ортада осы Мәшһүр Жүсіп тұр.

Он төрт жасынан бастап төрт жыл бойы Бұхара қаласындағы Көкілташ медресесінде оқыған Көпеев Орта Азиядағы араб, парсы тіліне жетік білімдарлардың бірі боп шыққан. Осы шығыс поэзиясының биік парасатын діншілдік санасыздықтан айыра таныды да өзінің барлық өмірін халық зердесін жарық ұстауға арнады. “Өсекті қожа менен молда айтады, басқадан олар тіпті оңды айтады” – деп күлетіні де сондықтан.

Турашыл болып тура айтқаны, ақты қара, қараны ақ демегені үшін ел билеушілерге жақпаған. Бұл ретте тартқан азабы да аз емес:

Туысқа тура жолды айтамын деп,
Жалғанда жалғыз қалдым жанға жақпай, –
деп ол бекер шағынбаған.

Атақты Мәшһүр Жүсіптің поэзиядағы алатын орны бір төбе болса, оның ел тарихын, жер тарихын зерделеуге қосқан үлесі екінші биігі. Оның қазақ этнографиясын, әдет-ғұрпын зерттеушілерге беретін білімі ұшан -теңіз.

Көпеев 1906 жылы “Қанды жексенбі” атты өлең жазып, бұл тақырыпта бірінші болып қалам тартты:

Орысты туған бауыр есептедім,
Жыланды келіп қондым мұжығына, –

деп те ол Қазан төңкерісіне дейін бірінші айтқан. Осының бәрі Көпеев шығармаларын тексеру, тану үстінде ұзақ зерттеліп, ұзақ айтылуы керек.

Сәбит Мұқанов ілгеріде жазған “Халық мұрасы” атты белгілі кітабында Мәшһүр Жүсіптің көне мұраны жинаудағы зор еңбегін биік бағалап былай деді: “XVIII ғасырда жасаған ақындардың ішінен жыры мол сақталған – Бұқар жырау. Бұқардың жырларын сақтап, тарих алдында ерекше еңбек сіңірген адам – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Осы очеркте біз пайдаланған жырлардың бәрі Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының қолжазба қорында сақтаулы Мәшһүр Жүсіптің “Мес” деп аталатын жинағынан алынып отыр. Бұқардың жырларын жазып алған Мәшһүр Жүсіп: “Бұқарекен сөйлеген уақытында сөзі мұндай жүз есе, мың есе шығар. Бізге келіп жеткен тамыры ғана”, – дейді. Негізінде, Бұқардың бұл мұраларын алғаш жазып алған қазақ жерінде Мәшһүр Жүсіптен басқа бұрын-соңды ешкім болған емес. Шоқан Уәлиханов өзінің орыс тілінде жарияланған шығармалар жинағында “Бұқар жыраудың Абылайға айтқаны” деп аталатын бірнеше өлеңін келтіреді. Бұқардың барлық шығармасы сол кездегі халықтың тілегінен туған. Ол тілек қазақ халқының жер бостандығы, ел бостандығы, тәуелсіздігі, тыныштығы, шаттық тұрмысы”.

Қолжазба қорындағы “Мес” жинағына қарасаң, көңілің тояттайды, оқысаң көзің қуанады. Өшпестей сиямен әсем көшірілген қолжазба Мәшһүр махаббатына лық толы. Ол көне мұрамыздың әрбір сөзіне дейін жеткізуге, қазақ тілінің алтын қорын шашпай-төкпей сақтауға тырысқан.

Көпеев М.Ж. Екі томдық. - Алматы, 1992. - 2 т. - 3-5 б.

Ә. ҚОҢЫРАТБАЕВ,
филология ғылымының докторы,
профессор

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Біздің заманымыздың еңсесі қай заманнан болса да биік. Оның мәдениеті де бүкіл адам баласына ортақ мазмұнда өркендеп отыр. Қазақ әдебиетінің табыстары әлемге аян. Енді біз әдебиет тарихы ғылымын да мол зерттеп, бүгінгі жастарға әлеуметтік-таптық қайшылығын, халықтың келешектен күткен арманын өмір, тарих шындығына негіздеп терең танытуға міндеттіміз. Өткеннің тарихын танытудың бүгіндік мәні бар.

Мен әдебиет проблемасына арналған бұл мәжілістің аса сәтті шақырылғанын атап өтпекшімін. Рас, баяндамалардың сапасы барлық жерде бірдей болған жоқ. Дегенмен, көпшілік баяндама маған ұнады. Кейбір ғалымдарымыздың сөзінен олардың өмірді, тарихты аз білетіні байқалды. Бізде бір кезде өткеннің барлық мұрасын байларға сыбағалап беріп, халықтан түк жаратылмады дейтін әдет болды. Міне, осы догматикадан біз құтылуымыз керек. Көркем өнердің ғана емес, тарихтың жаратушысы да халық екенін мойындауымыз керек.

1905–1917 жылдар арасындағы әдебиетке осы уаққа дейін жете көңіл бөлінбей келді. Бұл дұрыс емес. Нұржан Наушабаев, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Омар Қарашев, Әубәкір Кердері, Балқы Базар, Шәңгерей Бөкеев сияқты ақындардың көзқарасындағы қайшылықтарды айта отырып, олардың шығармаларын дұрыс бақылауға тиістіміз. Мен Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің саяси лирикасына тоқталмақпын.

1907-жылы “Хал-ахуал”, “Сарыарқаның кімдікі екендігі”, “Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз” деген өлең кітаптарын бастырған, “Дала уалаяты”, “Айқап” журналында көптеген саяси мақала, өлеңдері жарияланған Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармалары бізде өзінің тиісті бағасын әлі күнге ала алмай жүр.

Шынында, Мәшһүр Жүсіп 1905 жылғы оқиға салдарымен өлеңдер жазған. Оның жырларының басты тақырыптары – ұлт, жер мәселесі, содан туатын кедей шаруа тілегі, оқу, білім, патшалық тәртіп пен капитализм қайшылығын сынау сияқты өз кезеңі үшін мәні бар халықтық-демократиялық мәселелер болды. “Қазақ

жұртының осы күнгі әңгімесі” деген өлеңінде патшаның 17-октябрьдегі манифесін сынайды:

Мың тоғыз жүзінші жылдан асты бесі,
Бес түгіл көрді алтыны тірі кісі.
Тиеді құлағыма еміс-еміс.
Октябрь 17-нші манифесі.

Отырмыз міне марттың он бесінде,
Қазақтың дәнеме жоқ тіпті есінде.
Мархабат патшамыздан теңдік бар деп,
Сөйленген бір сөз жоқ боп ел ішінде.

Ұлықтан біздің қазақ қойдай ықты,
Манифест бар дегенді бүктеп тықты.
Бар деушіні жазалы қылған жұмыс,
Әшкерә боп ғаламда қайдан шықты ...

Бар құдай, бізге жарық таңыңды атыр,
Болар ек атса таңың біз де батыр.
Қазаққа құлақ пен көз болған ерлер,
Тұтқында білесіз бе неден жатыр?

Мақал бар халық сүйгенді тәңірі сүйді,
Деп едік бізге дәурен енді туды.
Патшаның мархабаты жұртына бар,
Деп айтам деп сабаздар бекер күйді ...—

Бұл өлеңнің негізгі идеясы – екіжүзді патшаның мархабатын мақтау емес, революция жылдарындағы қазақ халқының еркіндік арманын көксеу. 1905 жыл оқиғасы қазақ халқының құлағына тиіп қана қоймай, олардың арасында үлкен қимыл тудырады. Дума сайлауын бетке ұстаған құрылтайлар, жиналыстар облыс, қала, жәрмеңке сайын болып, онда көптеген саяси талаптар ұсынылады.

Бесінші мың тоғыз жүз жыл ішінде,
Жұлдыздың август деген он бесінде.
Бас қосқан мақаржіде мұсылмандар,
Айтайын тұрған күнде мен де есімде.

Патшаның хұзырына тартып қалам,
Бас қосып өңшең жүйрік білгіш адам,
Дін мен жалғыз жер емес сұраулары,
Деп айтам деп сабаздар бекер күйді ...—

деп Мәшһүр Жүсіп тегін айтқан емес. Ондай жиындарда дін, жер және ұлт бостандығы (хұрриет), теңдік идеясы жайлы ұлықтарға арыз – петициялар жіберілген. 1906 жылдан соң сол жиналыстарды ұйымдастырушылардың көбі жер аударылған. Әрине, мұны ұйымдастырушылар болыс-би, қажылар, байлар емес, буржуазиялық интеллигенция да емес, момын шаруалар, халықтың уәкілдері болған.

Мәшһүр Жүсіптің жоғарғы үш кітабының заңға ілігіп, таратылмауы, оны басып шығарған Қазандағы Хусайиновтарға 12 мың сом ауыр айып салынуы, ақынның қамалушылар тізіміне ұшырап, 1910–1912 жылдары ел ішінде бұғып жүруі осыдан. Ақын елің үшін қамалсаң да, бостандық күресінен бас тартуға болмайды, “Бас та азат, орын да азат, форма да азат, еркімен жүрсін әркім пайдасына” деп көксейді.

Болыңдар көтермекші жарысқанға,
Дұшпанмен жағаласқан алысқанға,
Бір тиын одан құны кемімейді
Салғанмен қанша кісен арыстанға.

Бір туар тірі болса күн мен айы,
Болысар анық аққа бір құдайы.
Зындан жаман жер емес ақ кісіге
Яқұп ұлы Жүсіптің жатқан дайы.

Мұнда ақын бостандық күресіне түскендерді арыстанға теңей келіп, халықты батыл саяси күреске шақырады. Зындан түбі – бостандық, күрес түбі – қайыр дейді. Халықтардың түрмесі болған патшалық тәртіпке көрсеткен бұл үлкен қарсылық, наразылық.

“Хал-ахуал” (1907) деген кітабында ақын хұрриет идеясын “апрахмет жаңбырына” теңейді. Революция идеясы жеңсе, ұлттарға еркіндік, теңдік тиеді, тасқа қына орнына гүл бітеді, “Ғаламға апрахмет нұрын шашар, үстім су болады деп надан қашар” дей келіп, ақын:

Бұлттай жауатұғын менің өзім,
Көкірегім – қан, жаспенен толған көзім,
Жаңбырдың апрахмет тамшысындай,
Ғаламға дастан қылып айтқан сөзім, –

деп өзін саяси күрестің қаһарманы ретінде көрсетеді. Осы апрахмат жаңбырын 1919 жылы Октябрді жақтаған Сұлтанмахмұт өзінің “Жаңбырдағы әбігер” деген өлеңінде қайталайды. Ақан серімен

айтысқан бір сөзінде Мәшһүр Жүсіп саяси тәртіпті, би-болыс пен ұлықтардың озбырлығын сынауға келгенде “Мен көктен түскен жасылдаймын?” деп аспан мен жерді шендестіргендей болады. Сібірдің асқан өнерпазы Ақан бұл сөзді жете түсінбей: “Көктен жасыл түсірем деп айтыпсың, хақтың ісі адамнан хасыл болмас” деп оған орынсыз кейістік білдіреді.

“Бұлбұл мен қаршыға” деген романтикалық лирикасында ол қаршыға арқылы болыс-бидің, өлексе жеп тойынған жыртқыштардың типін берсе, соған қарама-қарсы ұзақ түнде атар таңды, қызыл гүлді аңсаған жыршысы бұлбұлдың бейнесін жасайды:

Өткіздім ұзақ түнді сайрауменен,
Басымды тікенекке байлауменен.
Көрем деп қызыл гүлдің ашылғанын
Ұзын түн зығырданым қайнауменен.

Ақынның осындағы күн мен түнді қарсыластыруының да төркіні терең. “Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз” деген сатиралық өлеңінде Мәшһүр Жүсіп би-болысты, ұлықтарды ғана емес, бүкіл патшалық тәртіпті сынайды:

Қотқа алып тексермейді қазақ сөзін,
Жіберер келемеждеп оның өзін.
Дәнекер тамағына түспей қалса,
Әдейі қисайтады құрған тезін...
Әрнәрсе шағымызға болып жатқан,
Үлгісі шиновниктер осы болып,
Қасқырша ауыз салып жұлып жатқан.
Құрметті ел билеген әкімдер де,
Жыландай зәрін төгіп сорып жатқан.
Бас салып мұңды-зарлы, кем-кетікті,
Бүркіттей тырнағымен бүріп жатқан.
Жатырмыз бір қараңғы ұзақ түнде,
Көрінбей жарық сәуле, бір таң атқан...—

дейді. Ақын халықты тек күреске ғана шақырмайды, сонымен бірге оқу-білім өнерімен қарулануды ұсынады:

Өнерге ғылым-білім болсақ жетік,
Берілер ақыр бір күн басыңа ерік.
Көп жұртты көз жасына қылсаң куә,
Табылар мұңды-зарлы саған серік...

“Дала уалаяты” газетінде басылған бір мақаласында ақын: “Ғылым еркекке бір есе керек болса, әйелге он есе керек” деп, қыз айттырудың зиянды екенін айтады. “Ер бала болсын, өзді-өзі

ықтиярласып қосылсын, сонда жанжал, ұрыс-талас шықпайды...” деп жазады ол.

Мәшһүр Жүсіп капитализм талқысына түсіп, жұтап жатқан жатақтың, кедейдің правосын көбірек айтады. 1890 жылғы бір мақаласында Ақбеттау еліндегі Хұсайын Поштаев дегеннің 60 үй кедейді салықтан босатып, салықты малына қарай байларға салғанын өте орынды деп біледі. “Байды жамандап, нашардан бірдеңе алайын деп жатқаным жоқ. Хұсайын мырзаның нашарға қылған жақсылығын айтып отырмын”, – дейді Мәшһүр Жүсіп.

1889–1890 жылдары ол “Дала уалаяты” газетінде жатақтардың тұрмысын жақсарту, олардың ауыр халі жайында үлкен айтыс тудырады. Қазақ кәсіпсіз, байлар малын кедейге ақысыз бақтырады. Кедей соншалық кәдірсіз болса, байлар өз малын өзі неге бақпайды деп тап теңсіздігін меңзегендей болады. Осы тұста оған Ботбаев, Сәрсекеев дегендер қарсы өлең жазып: бұл бұзық пейіл, ол кедейге де, жақсыларға да жабылған жала деген. Ботбаев: “Көпеев, саған айтар ақылым сол, мұнан соң өлең жазба мұндай жайдан”, – дейді. Оларға ақын:

Мен жаздым білгенімше хақлық сөзді,
Бостан-бос жібермеске келген кезді.
Алхақ мұра деген сөз шын ақихат,
Байқаймын ұнатпайды әркім бізді...
Оятсам ұйқысынан момындарды,
Қылғандай ыңғайы бар ұрыс-керіс, –

деп жауап береді. Бұл айтысында Мәшһүр Жүсіп көбіне капитализм қайшылығын, содан туатын тап теңсіздігін әңгімелейді.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев, рас, Россиямен қосылудың пайдалы жағын көрмей, тек пайдасыз жағын ғана әңгімелеу сарындарынан құр болған жоқ. Бірақ оны біз көбіне 1905 жылдың жыршысы, патшалық тәртіп пен капитализмнің сыншысы деп қарауға болады дейміз. Оның шығармаларынан біз қазақ даласындағы бір кездегі өмір шындығын, таптық тенденцияларды, қазақ халқының 1905-жыл оқиғаларына қалай ниет білдіргенін, халық санасының өсіп, жетілу жайын білеміз. Сол үшін оның өмір танытушылық мәні де елеулі. Бұл жағдай ақын шығармаларын әлі де сын көзімен қарап екшеуді керек етеді.

Әдеби мұра және оны зерттеу. - Алматы, 1961. - 244-247 б.

МӘШҺҮР-ЖҮСІПТІҢ “ЖЕР МЕН КӨК” ҚИССАСЫ

Жер мен көктің қалай жаралғанын зерттеу ғылым үлесіне тиетіні анық. Әйтсе де ғылымның қай саласында болмасын ешқашан да бар сұраққа сарқа жауап беру, соңғы нүкте қою мүмкін еместігі, қайта әр кезеңде өзіне дейінгі ең дұрыс, дәлелді деген қағидаларға да өзгеріс, жаңару кіріп жататыны белгілі. Демек жер мен көктің қалай жаралғаны хақында жазылған ғылыми еңбектердің бәрін жиып, бәрінің жеткен мұнарасымен безбендесек те, бұл мәселеде де ең түбегейлі ақтық түйін айтылды, бар шындық дәлелденіп бітті дей алмайтынымыз аян. Осы орайда ғылымның үнемі дамып отыруы үшін, бүгінгі биіктерді тамашалаумен шектелмей, өткендегі бай тәжірибені де дүркін-дүркін електен өткізіп тұру қажеттігі туады.

Осы тұғырдан зер салсақ, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының “Жер мен көк” дастанының көне аңыздарға иек артатынын салмақтаумен бірге сол негіздерде белгілі бір мәнді ғылыми дән жатуы ықтималдығын зерделей аламыз. Сонымен қатар бұл аңыздардан халықтың көне әдет-ғұрып, көзқарасын, тарихи, этнографиялық т.б. мәні бар мәліметтерді де табамыз.

Мәшһүр-Жүсіптің ертедегі грек, араб, түркі ойшылдарын оқумен бірге Ч. Дарвин, В. Белинский тәрізді Европа, Россиядағы, кейінгі XIX ғасырдағы ғалымдардың пікірлерімен таныс болғанын ескерсек, белгілі бір аңызды пайдаланып, белгілі бір пікір айту үшін ақынның көп ізденгенін аңғарамыз. Ақынның бұл дастанды қай жылы жазғаны туралы деректі оның жиені Жолмұрат Жүсіпұлы жазбасынан кездестірдік. Онда Мәшһүр Жүсіптің бұл қиссаны 35 жасында, яғни 1894 жылы жазғаны көрсетілген. Демек бұл да Мәшһүр Жүсіптің ертедегі аңыздарды XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі ғылыми жаңалықтармен үндес алуы мүмкіндігіне жарық түсірмей қоймайды. Ендеше ақынның бұл дастанын әрі халықтың көне дәуірдегі наным-сенімі айнасы, әрі Мәшһүр-Жүсіптің өзіндік көзқарасының көрінісі деп бағаласақ, қиссаның тарихи мәні ашыла түседі. Шығарманың алдымен әдеби туынды екенін бағамдасақ, оның композициясына бірінші кезекте көңіл бөлуіміз заңды. Ақын ең әуелі жер мен көк жаратылысы туралы өз ойларын, ежелгі аңыздарға негізделген түйіндерін өзіндік дәлелдермен баяндап беріп, дастанның соңғы бөлімін Мұхаммед пайғамбардың Хадишаға үйленгенге дейінгі ауыр тұрмысын бейнелеуге арнаған. Демек жер мен көк жаратылысы туралы айтылған тұжырымдар мен Мұхаммед

өмірін жалғастырушы өзекті идея неде десек, бәрі Алла тағаланың құдіретіне сендіруге бағытталған. Аллаға сенудің ұлы Абайда да жетекші роль атқаратынын зерделесек, оның ар жағында бүкіладамзаттық ізгілік идеясы жатқанын ескеру қажеттігі туады.

Қазіргі ғылымда діни ұғымдар сөз болса, белгілі бір аңыздың белгілі бір бөлімін оқшаулап бөліп алып, соны сөзбе-сөз ұғындырумен шектелу де жоқ емес. Мәселен, дінді сынаушылардың тілге Алланың жерді аз уақытта жаратты деуін тиек етіп, оның мүмкін еместігін айтып келгені белгілі. Мәшһүр-Жүсіпте де “құдайым жексенбі күн жер жаратты” деген өлең тармағы бар екенін ескерсек, уақыттың тым қысқалығы назар аудартатыны сөзсіз. Әйтсе де ақын шығармаларындағы тармақтарды жеке-жеке талдамай тұтас қарастырып, осы дастанға көңіл бөлсек, жерді қоршаған әлем тәрізді жердің жаратылуы да ұзаққа созылғанын көреміз:

Жаратты артық қылып әні нұр да,
Мақтайын жаным құрбан айтқан жерде.
Үш жүз жиырма төрт мың жылдан соң,
Жаратты сонда он екі нұрға перде.

Ақын одан әрі перде жаратылғаннан бастап Адам пайда болғанға дейін де көп уақыт өткенін тәптіштеп баяндайды:

Құдіреттің пердесінен нұр толыпты,
Он екі мың жыл сонда орнығыпты.
Ғызматта он бір мың жыл мекен қылып,
Міннатта және он мың жыл отырыпты.

Рахматта тоғыз мың жыл қарар етіп,
Сегіз мың жыл сағадат қалыпта өтіп.
Керемет манзылында он үш мың жыл,
Һыдаят бес мың жылдай оны күтіп.

Төрт мың жыл Науабатта мекен етті,
Үш мың жыл рафғытта тұрып кетті.
Екі мың жыл ғыйбыттан өткеннен соң,
Тахтына шапағатының келіп жетті.
Тахтында шапағаттың мың жыл тұрды,
Үстіне ғарыш төсеп, күрсі құрды.

Демек жердің жексенбі күні жаратылуы туралы айтқан сөз оның жаралу процесін емес, жаралып біткен күнін межелеге арналған ба деп шамалаймыз.

Тіршіліктің бір көзі от туралы айтылған ертедегі Қытай, Грек ойшылдары пікірлерінде отқа көңіл бөлушілікті салмақтаумен қатар, мұсылман дініне дейін өмір сүрген зароастралық дүниетанымда¹ да отқа табыну орын алғанын ескеру керек. Сондай-ақ Көне Грек мифологиясында отты әкелуші Прометейге көңіл бөлінсе, от ұрлаудың басқа да халық аңыздарында орын алуы² адамдардың ертеден отты ерекше бағалауын танытады.

Бұл аңыздардың бәрінде оттың тіршілік үшін мәнді, пайдалы жақтары сөз болса, Құран Кәрімде адамдарды түрлі күнәлардан сақтандыру үшін тозақ оты барлығы, оның азаптау күші ерекше екені қайталанып айтылып отырады³.

Мәшһүр-Жүсіп дастанында да оттың жалпы мәнін сөз ету емес, оның күнәлі адамдарды жазалау үшін тозақта атқарар қызметін бөліп көрсету жүзеге асқан:

Тозақтың азабы бар тастан қатты,
От жанып қинайды-мыс адамзатты.
Отына адам мен тас ол тамұқтың,
Құранда мазғұр болған көр аятты...

Таусылып тамұқ оты бітпес дейді,
Жазалы жанып және кетпес дейді.
Тамұқтың тереңдігі сондай алыс,
Мың жылда тастаған тас жетпес дейді...

Мәшһүр-Жүсіп дастанында Алла тағаланың адамды топырақтан жаратпақ болып, Жебірейіл періштеге әмір бергені айтылады:

–Топырақтан жаратамын адам, – дейді,
Жіберейіл, бұйырамын саған! – дейді.
Бар-дағы мышырық-мыхырып арасынан,
Бір уыс топырақ әкел маған! – дейді.

Осы орайда топырақ алуға келген Жебірейіл періште мен Жердің болашақта пайда болмақ Адамға баға берулері назар аударарлық:

¹ Қасымжанов А., Алтаев Ж. Ежелгі рухани таным және қазақ философиясы // Мұрагер. 1992. № 1. 48-50- 66.

² Мұсағитов М. Жерде жалғыз тәңірі – от // Қазақ тарихы. 1994. 6-т 25- б.

³ Құран Кәрім. Мәдине, 1991. 66, 78, 299, 340-66.

– Құданың білмен сырын тамам, – дейді,
Жаратар ол топырақтан адам, – дейді.
Көбейіп адам ұлы жаралған соң,
Бұзықтық қылар олар жаман! – дейді...

– Жебірейіл, олай болса алма менен,
Өзімнен жаралған соң болар денем.
Тағы да салып маған азап қылса,
Болармын шыдай алмай мұнан төмен.

Міне, осы сөздерді оқығаннан кейін, қазіргі адамдардың Жер-Анаға тартқызған зобалаңын, жер беті, су – бәрі ластанып, жалпы тіршілікке қатер төнгенін салмақтасақ, бір кездегі Жебірейіл мен Жер мазасыздануы негізсіз еместігін көреміз. Адамды топырақтан жаратудың да ұзақ уақытты қамтығаны дастанда нақты көрсетілген: “Жатқызды қырық жыл жерде дене қылып, Пісірді дене қылып құмға орап”. Осылай қырық жыл дайындалған денеге жан кіруі де тым ұзаққа, екі жүз жылға созылады: “Желкесінен екі жүз жыл айналып, Сонда жан қиналумен кетті кіріп”.

Алла тағаланың алдымен: ақыл, иман, ұятты қатар ұсынып, қайсысын бірінші таңдауды Адамның өзіне беруі көңіл бөлерлік:

Құдайым Жебірейілге: “Барсын!” – депті,
Ғақыл, иман, ұятты алсын! – депті.
– “Үштің бірі қанға жарар”, – деген мақал,
Адам тандап біреуін алсын! – депті.

Осы орайда көне Грек мифологиясында Приам патша баласы Паристің жеңіс даңқын бермекші болған Гера сыйлығына қарамай, әйелдердің ең сұлуын уәде еткен Афродитаға алма ұсынуы, сол арқылы көрікті әйелді жоғары бағалағаны еске түседі. Ал, Абайдың “Масғұт” поэмасында таңдау мүмкіндігі берілгенде, Масғұттың ақыл, дәулетті алмай, махаббат символы қызыл жемісті қалауы да сұлу әйелді, махаббатты жоғары бағалаудың көне аңыздарда орын алғанын көрсетеді. Демек Көне Грек аңызында және Шығыс аңызына негізделген Абай дастанында жеке бір адамның алдымен махаббатқа ойысуы сөз болса, Мәшһүр-Жүсіпте ең алғаш жаралған Адам-атаның ақыл, иман, ұят ішінен алдымен ақылды қалағаны көрсетілген:

Адам тандап бәрінен ақылды алған,
Ақыл барған жеріне иман барған.

Сол иманның соңынан ұят еріп,
Үшеуі бір арадан орын алған.

Түзетіп сонда көңілін сүйіндірді,
Тап-таза өңшең жібек киіндірді.
Ұжмаққа періштелер алып келіп,
Әр нәрсенің аттарын біліндірді.

Жібек киімнің Құран Кәримде де орын алғанына назар аудартқымыз келеді. Онда жібек киімнің жұмаққа кіргендерге арналғандығы бірнеше жерде айтылады: 1. “Күдіксіз Алла иман келтіріп, ізгі іс істегендерді астарынан өзендер ағатын бақшаларға кіргізеді... Ондағы киімдері де жібек болады” (334-б.). 2. “Олар Ғадын жаннаттарына кіреді... Олардың онда киімдері жібектен болады”(438-б.). 3. “Шын мәнінде тақуалар аман бір орында болады. Бақшаларда, бұлақтарда жұқа қалың жібектер киіп, ерсілі-қарсылы отырады” (498-б.)³.

Біз өткен ғасырлардағы белгілі бір ақындар шығармашылығын сөз еткенде, ондағы ақыл айтуларды т.б. бөліп қарастырып, соның бастау көзі қайда жатқанына көңіл бөле бермейміз. Осы орайда Мәшһүр-Жүсіп дастанының көне аңыздарға сүйеніп жазылғанын еске алсақ, ондағы Адам-атаның балаларына айтқан ақылы соңғы 2-3 ғасырда пәлен ақыл айтты деген ойларға негіз болу мүмкіндігіне ден қоямыз:

Бірі – бұл дүниеге көңіл қойма,
Болдым деп құмар болғанмен де ойла.
Жаннатта тұрамын деп ойланам деп,
Ақырында түсіп кеттім терең ойға!

Екінші, қатындардың алма тілін,
Мен алам деп тәркі қылдым ұжмақ төрін.
Үшінші, не іс қылсаң ойла соңын,
Мен ойламай іс соңын көрдім мұңын.

Төртінші, жөнін білмей істі қылма,
Білмей бір іс қылам деп әуре болма.
Бесінші, біреуменен ақылдас бол,
Кеңессем, маған мұндай бала бар ма?!

Шығармада одан әрі Адамнан тараған ұрпақтар шежіресі, кімнен кім өрбігені беріледі. Бұл тұста тарих ғылымы үшін құнды

³ Құран Кәрим. – Медине, 1991.

мәліметтер баршылық екеніне көңіл бөлу керек. Шығарма соңы Мұхаммед пайғамбар өмірін жеке бөліп бейнелеуге арналған. Осы орайда Мәшһүр-Жүсіптің кейінірек жазылған “Хаятбақшы” дастаны мен осы поэманың соңғы бөлімінде тақырып ұқсастығы, үндестігі бар екеніне назар аударамыз. “Жер мен көк” қиссасының соңғы бөлімі де, “Хаятбақшы” да Мұхаммед пайғамбардың дүниеге келуі, бала кезінде көрген қиындықтарын көрсетуге арналған. Тек “Хаятбақшыда” Мұхаммедтің ерекше екенін дәлелдеу бірден-бір негізгі арна болса, “Жер мен көк” қиссасында пайғамбар жеке алынбай әлем, жер жаратылуының заңды жалғасы, соның бір мәнді бөлшегі ретінде беріледі. “Хаятбақшы” тәрізді бұл шығарманың соңғы бөлімінде де пайғамбар шеккен қиындықтар нақты көрсетілген:

Он екі жасқа жетті Мұхаммедім,
Болғанда өзі нашар, өзі – жетім.
Беруге бұған қалың малым жоқ деп,
Ойланды Әбутәліп іші ниетін.

Нәсілі Құрайыштан сондай таза,
Жалғанда малсыз болсаң жоқ-ты маза.
Жер тамақ, киер киім болмаған соң,
Болады үйде отырып жігіт наза.

Дастанда Әбутәліптің өтінішімен бай қызы Хадишаның жас жігіт Мұхаммедті сауда керуеніне қызметке алғаны баяндалады. Мұнда Әбутәліп, Мұхаммед, Әбубәкір, Хадиша бейнелері бірер қырымен ашылған. Шығармадағы орталық бейне Мұхаммедке келсек, автор қаһарманның сырт әрекетін тамашалап кетпей, көбіне ішкі сезімін, психологиясын нақты ашуға ден қойған. Мәселен, сауда керуеніне ілесіп, алғашқы сапарға шыққан кездегі Мұхаммедтің ішкі сезімі, мұңы шынайы берілген:

– Жалшылық шын болды ма киген киім,
Балалар үйінде жүр менің теңім.
Қарайды өзге жұрттың ата-анасы,
Артымнан қалар менің қарап кімім?!

Жетімдік көрдім сенен ынтазарлық,
Киім менен тамақтан көрдім тарлық.
Жетектеп жаяу түйе жөнелгенде,
Шықты ғой менің зықым сонда барлық.

Мұхаммедтің осылай мұңаюы автордың ауыз әдебиетіндегі батырлар жырындағыдай ерекше кесек әрекетті, күштілікті, ерлікті

емес, қарапайым адамға (ерекше емес) тән әдеттегі сезімді тереңдеп жырлауын танытады. Мұның бәрі реализм әдісінің ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде кемелдену, толысу жолын айқындай түседі десек, болашақ пайғамбарға осы сапардың өзінде ақ бұлт еріп жүруі қарапайымдылық пен ерекшелік астасуын, ерекшеліктің оқшау өмір сүрмей, сол қарапайыммен қанаттас өрілуін, демек шындықты күрделі қалпында бейнелеу үлгісін көреміз:

Дүние-ай, сондай сенің күнің бар - ды,

Әрқашан ғаріплерге құдай жар-ды.

Басына бір ақ бұлт сая болып,

Жебірейіл өзін түзу жолға салды.

Мұхаммед ерекшелігін танып, жолшыбай қонақ қылушы Раһыптың көрегендігі де жас жігіт сипатын ашумен бірге қоршаған ортада ерекше жаралған адамдар бар екенін әйгілей түседі. Сый көрсетуші Мұхаммед ерекшелігін байқаумен бірге ол кешпек қиындықтарды да алдын ала біліп ескертеді: “Егер де сіздер барсаң, Шам шаһарға, Осыны Жүһдтерден жасыр, – депті”.

Мұхаммед ілескен керуен бір шаһарға кіргенде, теміршінің темірі өзінен-өзі балқып кетуі де жолаушы жігіт ерекшелігіне меңзейді. Бұл жаңалық сырын жиналған ғалымдар пікірі арқылы білген патшаның қуғын салуы тұсында Әбубәкірдің Мұхаммедті қапқа салып алып қашуы да назар аударарлық жәйт, Мұхаммедтің қап ішінде жатуы оның қарапайым пендеге тән сипатын танытады. Батырлар жырында ерекше адамның батырдың қашуы, жасырынуы мүлде болмаса, мұнда ерекшенің де әдеттегі пендеге тән іс-әрекеті шынайы бейнеленген.

Шығармада одан әрі арық қатпа түйенің Мұхаммед мінгеннен кейін семіз, жарау түйеге айналуы да қаһарман ерекшелігін дамытып бейнелеу үлгісі. Соншалық керемет қолдау, қамқорлыққа ие болса да, түнде адаса жаздаған кезде (“Батырлар жырында” батыр адасуы кездеспейтінін де еске алайық, – Г.Ж.) кезіккен Жебірейілден Мұхаммедтің қорқуы да онда әдеттегі адамға тән сипат басым екенін дәлелдейді. Сөйтіп бұл дастанда орталық бейне Мұхаммедтің әрі қарапайым пендеге, әрі ерекше қаһарманға лайық сипаттармен мүсінделіп, күрделі тұлғаға айналғанын көреміз.

Дастанда Мұхаммед жұбайы Хадиша да өз ерекшеліктерімен біршама танылған. Шығармада Қабыл деген байдың жалғыз қызы Хадишаның Мұхаммедті түсінде көріп: “Мұхаммед туса, соған тиемін”, – деп шешкені айтылады. Бірде інісін жұмысқа алуды өтініп Әбутәліп келгенде, Хадиша оны бірден жақсы қабылдап, Мұхаммедті орналастыратынын, жас жігітке басқадан екі есе артық

ақы төлемек екенін айтады. Ішінде Мұхаммед бар сауда керуені аттанарда да Хадиша қамқорлық танытады:

Жүк қойды өңшең таза қара нарға,

– Жекіріп Мұхаммедке ашуланба.

Қайтқанда сүйіншіге мұны жібер,

Солай! – деп, тапсырады барша жанға.

Сүйінші сұрайтын адамның тап қай күні, қай сағатта келетіні белгісіздігін, бүгінгідей байланыс құралдарының жоқтығын салмақтасақ, Мұхаммед оралғанда Хадишаның тысқа шығып, тосып отыруынан-ақ оның жас жігітті қаншалық зарыға тосқаны аңғарылады. Мұхаммед пен Хадиша кездесуі бейнеленгенде, автор аз сөзбен көп нәрсені байқата алады: “Мұхаммед жетіп келді, көрді көзі, Балқиды қуанған (нан) айдай жүзі”. Осы жолдардағы бір ғана “балқиды” сөзінің өзі Хадиша толғанысын, сөзбе-сөз ұғынсақ, отқа ерігендей күйге түсуін жайып салады.

Шығармада одан әрі інісіне еңбекақы талап еткен Әбутәліпке Хадиша берген жауаптан да көп жәйіт танылады. Атап айтқанда, оның Алла тағалаға, тағдырға ден қойғаны, бір кезде көрген түсіне сай әрекет етуі, парасаттылығы көрінеді. Ең соңында әйелдер ішінде мұсылман дініне бастап кірген Хадиша болуы да сол сенімнің, өсудің заңды жалғасы деп санаймыз.

Шығармада аз көрінсе де, есте қаларлық тұлғаның бірі – Мұхаммед ағасы Әбутәліп. Әбутәліп ерекшелігі, адалдығы әсіресе Хадишаның Мұхаммедке екі есе ақы белгілеуін бірден құп алмай, оның арам іске жұмсамасына көзі жеткесін барып келісуінен көрінеді. Сол тәрізді бір рет көрінсе де, бірегей танылған қаһарманның бірі – Әбубәкір. Оның Мұхаммедті өзінше жасырып, қапқа салып алып қашып келе жатып, қуғыншыға бар шынын айта салуы таң қаларлық. Тек қуғыншылардың шындықтың солай айтыла салуына сенбей, қалжың деп, тексермей кетуі ғана бұларды зобалаңнан сақтап қалады. Қандай қиындық, қауіп төнсе де, шындықты жасырмау себебін Әбубәкір былай баяндайды: “Жалған сөйлеп кәпірден қорыққанымнан, Құдайға болайын ба дұшпан?! – депті!”. Мұның бәрі Мұхаммедтің қандай ортада өскенін, оған жаны ашып, қолғабыс етушілердің қаншалық таза, шыншыл болғанын ашады.

Қорыта айтқанда, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының “Жер мен көк” дастаны автордың әлем сыры, жаратылысы туралы наным-сенімінің айнасы. Сонымен бірге онда жалпы адамзаттық идея: Аллаға сену, әділдікті ту етіп ұстау идеясы назар аудартады. Көркем әдебиеттің көркемдік белесі тұрғысынан, оның ішінде ұнамды

қаһарман жасау тарихы межесімен зерделесек, шығармада аз көрінсе де, есте қаларлық бейнелер бар екеніне көз жеткіземіз. Қысқасы, көркем әдебиет дамуы тарихында мифтік әдебиеттің алатын орны ерекше десек, ақын дастаны да соның айқын бір көрінісі.

* * *

Мұратхан БӨЖЕЕВ

МӘШҲҮР ЖҮСІП МҰРАЛАРЫ ХАҚЫНДА

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтен (1858–1931) қалған мол мұра ішінде: әлеумет мәселесіне арналған неше алуан шығармалар, ұзақ оқиғалы хикаялар, айтыстар, шежірелер, тарихи материалдар, фольклор үлгілері бар. Бұларға қоса ақынның араб, парсы, шағатай тіліндегі көшірмелерін есепке алсақ одан қалған мұра – 30 томдай болады екен. Мәшһүр шығармалары оның өз қолымен, жиені әрі шәкірті Жолмұрат қолымен, араб әрпімен жазылған. Олардың кейбіреуі қауырсын қаламмен қадимше жазылса, қалғандары кейін қолданылған араб алфавитімен жазылған. Олардан М.Ж. Көпеевтің қазақ арасында қайнап өскен, халқының ісін, әдет-ғұрпын, салт-санасын жақсы білген ақын екені аңғарылады. Көшпелі сахара қазақтары көрген теңсіздік, әділетсіздік, зорлық-зомбылық Мәшһүр шығармаларынан айырықша орын алған. Ол халықтың ғылым-білімнен шет қалмауын, өнерлі болуын, алдыңғы қатарлы ел болуын тіледі. Патша үкіметінің қара халық басына азап төндірген жайсыз жақтарын әшкереледі. Бұхар, Дулат, Шортанбай, Махамбет, Мұрат, Абай поэзиясымен рухтас келген келелі шығармалар жазды. Бұқарашыл поэзияның өркендеуіне аянбай ат салысты.

Мәшһүр – заманының сыншыл, шыншыл, әлеуметшіл ақыны. Ол ұлықтарды, болыстарды, ауылнайларды, отаршыларды сынады, халықтың патша үкіметі құрсауынан құтылуын арман етті.

“Бірлік қыл, басыңды қос, пайданды ойла,

Қазағым, қайран халқым, бауырларым”, –

деді. Ол “өлеңді ермек үшін” жазбай, өмірдің құбылыстарын, әлпетін көрсету турасында көп еңбектенген. Оның “Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз”, “Сарыарқаның кімдікі екендігі”, “Хал-ахуал” кітаптары, “Ғибратнама”, “Шайтанның саудасы”, “Ғашық отына күйгендер”, “Гүлшат – Шеризат” сияқты шығармалары жете тексеруді керек ететін елеулі шығармалар. Мәшһүр кітаптары 1906–1907-ші жылдары басылып халық арасына

тараса, Абай шығармалары тек 1909 жылы басылып шықты. “Қазағым, қайран халқым” деген сөздерді жұрт Абай өлеңдері басылып шықпас бұрын Мәшһүрден естігенін де ескерген жөн.

М.Ж. Көпеев шығармаларынан өткен кездегі қазақ халқының өмірін, арманын, күйінішін, сүйінішін, сауық-сайранын, қайғы-қасіретін көреміз; “үйде отырып бос өлмей” ел үшін ерлік етуді армандаған ақын екенін танимыз... Дегенмен, Мәшһүрдің қоғамдық жағдайды күңгірт түсініп, аяғын шалыс басқан кездері де болған. Бірақ ақын халық қамын ойлаудан танбай, бар талантын күш-қуатын ел қажетіне жұмсаған.

Сол кездегі қазақ ақындарының қолжазбаларын, шыққан кітаптарын оқысаңыз, олардың кейбірінің тілі онша таза емес. Ал, Мәшһүр өз шығармаларының көшпелі қазақтарға түсінікті болуын ойлаған.

Рас, оның шығармаларының дені тек қолжазба күйінде келіп жетті. Кезінде кейбір туындылары ғана баспа бетінде жарияланған.

Сондай-ақ “Дала уалаятының газеті” және белгілі әлеумет қайраткері журналист Мұқаметжан Сералин басқарған “Айқап” журналында түрлі мақалалары шыққан.

Қазақ ССР Ғылым академиясының архивындағы мағлұматтарға қарағанда М.Ж. Көпеев 1931 жылы жетпіс үш жасында барлық өмірін өткізген туған жері – Баянауылда қайтыс болған. Мәшһүр Жүсіптің әкесі Көпжасар сол әулеттің ең кенжесі болғандықтан оны Көпей Қозы дейді екен. Кейін Көпей атандырып жібереді. Көпжасар жас кезінде бір бай ноғайға малайлыққа жалданады, тырбанып жүріп, едәуір мал жинап алады. Қырық жасында еліне қайтып келген Көпжасар үш жыл өтпей қу таяқ болып жұтап қалғандықтан Баянауыл маңындағы жатақтарға қосылады. Осы кезде бес жасқа толған Жүсіпті медресеге орналастырады.

Жүсіп Хамар дейтін хазіреттің көп шәкіртінің бірі болған, “Хамар қазақ сөзіне жүйрік шешен адам еді, оның әйелі тәрбиелі мейрімді еді, мені өз баласындай күтті, әке-шешемнен көрмеген жақсылықты, аяушылықты солардан көрдім”.

Табылды маған қамқор ата-ана,
Туысқан бірдей болып Мағзум жәна.
Көз ашылды, жүзіме нұр шашылды,
Сүйкімді көрінгенге болдым бала¹.

¹ Қазақ ССР ҒА архивы. Көпеев қолжазбалары. П. 1171. – 272 б.

² Сонда, 375 б.

Ол Хамарда оқып жүрген кезінде, қазақ фольклорының белгілі нұсқалары – “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” мен “Тарғын батыр” және “Төрт жігіттің өлеңі” деген шығармалармен танысады. Діни схолостикадан жалыққан Жүсіп бұл шығармаларды қуана-қуана көңіліне бұлжытпай тоқиды:

Көргеннен оны Мәшһүр жазып алды,
Соқтырып жұрт алдына жатқа салды.
Аузынан сілекейі шұбырумен
Тамаша есіткен жан аң-таң қалды².

“Қозы Көрпешті” сазына келтіріп мүдірмей жатқа айтып шыққаны үшін ырза болған Мұса мырза: “Бұл бала Мәшһүр болады екен” деп оның басына үкі тақтырады.

Сегізден тоғызға аяқ басқан шақта,
Мұса еді қосқан маған Мәшһүр атты³.

Мәшһүр он алты жасынан бастап Әлібек деген бір ауқатты адамның жалғызы Қабылбекті екі жылдай оқытады. Бір жыл оқытқаны үшін оған Әлібек “он жылқыны” бір береді, келер жылы тағы қыруар мал айдатады. Сөйтіп екі-үш жылдың ішінде қырық-отыздай шаруаның бірі есебінде қырға шығып “көшпелі қазақтың” бірі болады. Бұдан кейінгі өмірінде бала оқытуды мүлде тоқтатқан Мәшһүр түрлі қиссалар, өлеңдер жаттайды.

Мәшһүр жиырма тоғыз жасында Бұхараға барады, дәмолла Хамзаға жолығып, сол жақта тоғыз ай жүреді. Бұл сапар оның ойының есеюіне, араб, парсы тіліне жетіле түсуіне, сол тілдерде көптеген кітап оқуына себеп болады. Мұның үстіне Мәшһүр өз заманының шешендері, ақындары, кәрі құлақ даналарымен сұхбаттас айлас болып, қарым-қатынас жасауы да оның парасатын танытады. Жиені Жолмұраттың айтуынша, Мәшһүр Ақан серіні жоғары бағалап: “Ақан сері заманның сұңқары, қызыл тілдің ділмары, жігіттің құлпы жібегі, сөздің ағытылған тиегі” деген. Бұхара, Ташкент барып жүрген кездерінде Мәшһүр Абулғазы шежіресін, “Мың бір түнді”, “Шахнаманы” оқыды. Науаи, Сағди шығармаларымен танысады. Сол қалалардың кітапханасын пайдаланып, білімін толықтыра түскен Мәшһүр жұрт аралап жүріп бұрынғының даналарымен көп кездескенін, Бөгенбай батырдың немересі, заманының шежіресі атанған Саққұлақты көргендігін Сыр ақыны Майлықожаға жолығып, “Сырдария” облысында бес жыл жүргенін айтады. Үлгілі ақындардан өнеге алуды өзіне, өзгеге міндет етуді құнттаған ол:

³ Сонда, 417 б.

Ақында айт Ақмолда мен Ыбырайды⁴
Үлгісін өнер-білім жұртқа жайған, –
дейді.

Халықтың өмірімен жақсы танысқан Мәшһүр ойына көптеген өзгерістер кіреді. Кедейлердің аянышты халіне шипа іздемек болады. “Хал-ахуал” атты кітап шығарады. “Бұрынғы заман тозып, таусылып, соңғы жақсы болатын заманның әлі тумай тұрған” кезінде, ойын жұртқа дұрыстап айта алмай лажсыздыққа ұшырағанын ескертеді. “Аяғын көсіле алмай, қолын соза алмай, үнін шығара алмай, құрттай быжынаған тыңшы құрған, байлаған төбеттей, арпалысқан сенсор қойып, нөкта кесті көмпіс, жетекші қылып алған жұрттың ортасында жүріп сөйлеген Мәшһүр Жүсіп Көпеев осы”, – деп патша үкіметінің халықты бұғауда ұстамақ арам ниетінен шошынғандығын білдіреді.

М.Ж. Көпеев әсіресе 1905–1907-ші жылдары колониализмге деген наразылығын үдете түседі, патшалық өмірдің кесірлі жақтарын бұрынғыдан да бетер әшкерелейді. Бұл жылдары шыққан кітаптарымен ол ерекше көзге түседі.

Мәшһүр дін уәкілдері жайында көптеген ойын ортаға салды. Ол құдайға тек сырттай сенетіндердің бірі екенін жасырмайды. “Мен құдайды бір деп білемін, бар деп білемін, күшті деп білемін. Осы үшеуіне нанымым, сенімім күшті. Құдай қандай өзі, не нәрсе оны білуге, оны тануға ақыл-ойым, зейін-пікірім жетпейді”, – дейді. Кейде құдайды тану адамшылыққа әділдікке бастау ісіне көмегін тигізеді деген қате тұжырым да жасайды. Сөйте тұра дін уәкілдерін шенеп, олармен егес ашқанда кезі болған 1931-ші жылдары айтқан сөзінде:

Одан соңғы бір қасың қожа, молда,
Олармен елдеспедің бұрын-соңда.
Жамандап бас басына өлең жазып,
Жазған сөзің әр жерде жүрді қолдағы⁵, –
дейді. – Әйтсе де сол қожа-молдалардың мүлде жойылуын тілеп, табанды күрес ашу творчествосында оншалықты құнтталмайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің қазақ фольклоры нұсқаларын жинау ісімен көп шұғылданғаны мәлім. Олардың ішінен “Желкілдек”, “Ер Көкше”, “Көрұғлы”, “Алтын бас, күміс аяқ”, “Сайын батыр”, “Қырғызға барған батыр” сияқты нұсқалармен қатар Бұхар жырау, Сақау, Шөже, Шортанбай, Орынбай т.т. көптеген ақын сөздерін де

⁴ Қазақ ССР ҒА архивы. Көпеев қолжазбалары. П. 1170. – 1043 б.

⁵ Сонда

кездестіреміз. Мәшһүрдің ескі сөздердің қалпын бұзбай дұрыс жазып алуды борыш санағандығы сондай, жыр нұсқалары табиғи көне түрін мол сақтағандығымен көзге түседі. Мұның бір себебі – ол дастандарда, халықтың жайын, түрлі аңыздарын жетік білетін кәрі құлақ даналар, жыраулар сарқыны мол кезде жинап үлгерген. Бұл салада қалдырған мұрасының әдебиет ғылымы үшін қаншалықты құнды екені өзінен-өзі түсінікті болса керек. Тек сол материалдарды екшеп, татымдыларын кітап етіп жарыққа шығаруды ойластырған абзал.

М.Ж. Көпеев жинағандарының бірі – “Желкілдектің” уақиғалық, композициялық, тілдік т.т. ерекшеліктері жөнінде толып жатқан қажетті қорытындылар жасауға болады. “Желкілдек” батырлар жырына кей жағынан ұқсай да бермейді. Әдетте батырлар жырында кездесетін қара сөздерде шұбалыңқылық байқалатын-ды. Одан гөрі оның (жырдың) өлеңдік жағына көбірек назар салынатын-ды. Ал, “Желкілдекте” қара сөздің ырғақтылығын молайтып, сөздің шұбалаңқылығын азайтуға, интонацияға көңіл қойғандық сезіледі. Мұны мына бір үзіндіден-ақ көруге болады. “Нармамбеттің екі қызы болған, бірінің аты – Күнікей, бірінің аты – Тінікей болған. Екі қыз ұйықтағанда түс көрген, таңертең жеңгесіне келеді. Бір шапанды жамылады, екеуі бір жеңнен басын шығарады, жеңге, дейді: бір түс көрдік, от жағалай іс көрдік, екіде қара тең көрдік, жоры, жеңге”⁶.

“Жылама әкем деді: жауға мен барайын, бір келгенін бір қырайын, екі келгенін екі қырайын, біріне бірін қоспайын. Әкесі айтты балаға: “сенің алар жауың жоқ, бойың сенің өскен жоқ, бұғанаң әлі қатқан жоқ, балақта жүнің өскен жоқ”⁷.

Мәшһүр Жүсіп заманындағы ақындар салты бойынша, шығыс қиссаларымен сарындас шығармалар жазады. Солардың бірі – “Гүлшат – Шеризат”. Қиссаның тілі композициялық құрылысына қарағанда, шығыстық сюжетті бұлжытпай қайталамаған. Шығармада Бағдат, Шынмашын аттары аталып, уақиға сол жақта болып жатқанмен, Көпеев түптұсқаға өзінше өңдеп, моральдық, әділдік, ғашықтық жайын сөз еткен. Қиссада жаманшылық уәкілдері жазасын тартып, әділдіктің баянды болғаны түсіндіріледі. Дүниеге сатылып зұлымдық істегендер, кісі қанын жүктеген мансапқорлар әшкереленеді.

Жазықсыз қаза болған анасының қасында, иесіз жерде жалғыз қалған Шеризатты үштен беске келгенше арыстан асырап, оны кейін

⁶ Қазақ ССР Ғылым академиясының архивы. Көпеев қолжазбалары. П. 1173. – 173- б.

⁷ Сонда, 173- б.

адам қауымына қосады. Шеризаттың батыр, мархаматшыл, кешірімшіл болғаны, махаббаты берік, өзіне сай Гүлшаттай жар тапқаны сөз болады. Жендеттер қолынан өлген ханым әлдеқандай қасиетті адам дәрежесінде сипатталады, кеудесінен “бұлақтай аққан сүт” бірнеше жылға дейін таусылмайды, қорғансыз жетім қалған Шеризат ана сүтін қорек етіп аман қалады.

Өлтіріп өңшең жауыз тастап кетті,
Тірі жан өлген жаннан қорек етті.
Іш нәрсе сүттен басқа азық болмай,
Талпынып екі мен үш жасқа жетті⁸.

Шеризаттың әкесі қайтыс болар алдында жақындарын, таныстарын жинап: “Тілеп алған баланың дүниеге келуін көрмей ол дүниеге сапар шекпекпін. Ханымнан ұл туса, орнымды басып патша болсын, қыз туса, қабағын шыттырмай тәрбиелеп сүйгеніне қосындар. Тағымды әзірше уәзірім Парақзатқа қалдырдым”, – деп өсиет айтады. Парақзат патшаға берген уәдесінен таяды. Ханым ұл тапса, патша болудан махрұм қалармын деген арам ой көкейін теседі. Бірнеше адамды сатып алып, ханымды өлтіруді тапсырады. Уәзірдің бұйрығы бойынша, “толғағы қысып отырған” ханымды аулаққа апарып, кескілеп өлтірген жендеттер табанда арыстанға тап болып, түгел ажалға ұшырайды. Енді олар өлтіріп болғанша, босанып үлгерген ананың омырауына өрмелеп, шырқырап жылаған нәресте жайы сөз болады.

Әкеден, анадан бірдей айырылып, жетім қалған Шеризат ержетіп, ел аралап жолға шығады. Шешесін өлтірткен патшаның еліне келеді. Сарайда сайран салып жатқан сол патшаның қызы Гүлшат аруды көреді.

Қалам қасты нұрлы көз,
Ақ бетіңе пар келмес,
Сарт тоқыған аппақ бөз⁹.

Гүлшаттан көптен дәмеленіп жүрген бір жігіт еркімен табысқан жастардың жасырын кездесіп жүргенін біліп қояды, оны қыздың әкесіне жеткізеді. Уәзір Шеризатты ұстап келу үшін қанша нөкер қосып Алмас, Қоймас деген екі алыбын аттандырады. Шеризат соғыс үстінде алыптарды нөкерлерімен өлтіреді. Тығылып қалған біреу-екеу ғана Шеризаттың қаһарлы айбынын, көрсеткен күшін патшаға айтып барады. Оның өлген патшаның тірі қалған баласы екені мәлім болады. Үрейі ұшқан Парақзат патша бас ұрып,

⁸ Қазақ ССР ҒА архивы. Көпеев қолжазбалары. П. 1173. – 296 -б.

⁹ Қазақ ССР ҒА архивы. Көпеев қолжазбалары. П. 1173. – 294-б.

Шеризаттан кешірім сұрайды. Шеризат оны зынданға салдырады, басын алмақшы болады. Бұл іске ара түскен Гүлшат Ақжүністің Қартқожақ өмірін шола сөйлегеніндей Шеризаттың ерліктерін шұбырта айта келіп:

Қылыш ұстап болаттан,
Жеті жасқа жетпей-ақ.
Оздың шығып санаттан.
Камшат бөрік басыңда,
Барлық қыздар қасыңда
Дұшпандарың жеңгенде
Қане мүйізін шыққаны?¹⁰ –

дейді.

Өстіп қиссада Гүлшаттың қаталдықты, қайырымсыздықты – кешірімділікпен жеңуді қостайтын адам екені көрсетілген.

Шеризат “Көңіл ашылғандай қисса айтып берсең, әкеңнің жазығын кешемін”, – дейді. Гүлшат оған Мәһи Мәнзал сұлудың бастан кешкен уақиғасын айтып береді. Оның қайырымдылығын үлгі етеді. Ертегі айту үстінде Гүлшат кейде Шаһаризадаға да ұксап кетеді.

1907 жылдары жарияланған “Хал ахуал”, “Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз” деген кітаптар көп жағдайда бірін-бірі қайталайды. Мәселен “Хал-ахуалдағы”, “Ғибратнама” мен “Біздің сахара көшпелі” деп басталатын шығармалардан басқа өлеңдер “Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз” атты кітабынан да кездеседі.

М.Ж. Көпеев “Ғибратнамада” ақындық, азаматтық міндеті туралы ойын ұсынады. Қоғамдық орнын белгілемекші болады. Арманын ашық айта алмай, дағдарысқа ұшырап жүргенін ескерте келіп:

Болдым ғой өнерімді тауысқандай,
Мерт болдым айға шауып арыстандай.
Сұңқардай биік тауды мекен қылмай
Шықылықтап көзге түстім сауысқандай¹¹,

– дейді. Ойын мысалдап түсіндірген Мәшһүр бұлбұлды қаршығаға кездестіреді. Ол қаршығаға: “сенің тұрағың “бектердің оң қолында” патшалармен айласың, беделің артық, кәдірің мол, мен қызыл гүл іздеп зарлаймын, оның ашылғанын не күндіз, не түнде көре алмай “хасіретім көп”¹² – дейді. Бұлбұлға жауап қайтарған қаршыға:

¹⁰ Қазақ ССР ҒА архивы. Көпеев қолжазбалары. П. 1173. – 303- б.

¹¹ Көпеев М. Хал-ахуал. - Қазан, 1907. – 15 -б.

¹² Сонда

Аузыңды ақылың болса, жабар едің,
Үндемей сабыр қылып бағар едің.
Тілі жоқ мен сықылды мылқау болсаң
Бір күнде мың мұратты табар едің¹³, –
дейді.

Бұл сөздер бұлбұлды қынжылтады. Атақ құмар, қан құмар
қаршығаны қатты кіналайды. Бұлбұлдың ісін жақтаған ақын ойын:
Құс болсаң, бозбалалар, бұлбұлдай бол,
Табылар іздегенге бір қызыл гүл¹⁴, –
деп түйеді.

Мәшһүр “Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір
тамашамызда”, озбырлығымен халықты мезі еткен әкімдерді
әшкерелейді. “Басшымыз ел пайдасын сөйлемейді. Іздегені
бүліншілік, дау-дамайы бір таусылмайды, қазақ жұрты қоршылықта,
момындар “биге пара, байларға жем”, әділдікке жол жоқ,
шенеуніктер, “қасқырша ауыз салып жұтып жатыр, үйінде отыра
алмай кедей қашты”,¹⁵ – дейді.

М.Ж. Көпеев бұқараның еңсесі көтерілмей қараңғылықта,
қорлықта жүргенін:

Жалаңдап аждаһадай ауылнайлар,
Беліне ақ киізден күйек байлар.
Сипырын бес тиынның бес теңге деп
Кедейдің хат білмеген соры қайнар.
Мойнына сары жезден қарғы салып,
Алдына неше түрлі дау-шар барып.
Жиылып қара құстай билер отыр
Жемтігін өлексенің қоршап алып¹⁶, –
деп сипаттады.

Болса да дария сия, аспан қағаз
Мұң мен зар түгелденіп болмас тәмәм¹⁷, –
дейді.

М.Ж. Көпеев 1907-ші жылы жарияланған кітаптарының
бәрінде дерлік заманының сырын ашып, қалың бұқараны өнерге,
күреске шақырушылардың бірі болғандығын байқатады.

¹³ Сонда, 17 -б.

¹⁴ Көпеев М. Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз. Қазан, 1907. 17- б.

¹⁵ Сонда, 7 -б.

¹⁶ Көпеев М.. Хал-ахуал. Қазан, 1907. 17- б.

¹⁷ Көпеев М.. Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз. Қазан, 1907. 10 -б.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің қоғамдағы өрескелдіктерді жұртқа жария ету үшін жазған көрнекті шығармасының бірі – “Шайтанның саудасы”. Шығармада ақын көптеген ойын ащы сөзбен ашына айтады. Жақсылыққа бастамай жүрген адамдарды көріп, олардың халыққа деген арам ындынын ашады.

Ежелден болып өстім байға өш-қас.

Қожа, молда ишандар бәрі бір бас¹⁸, –
деп кім дос, кім қас екенін ескертеді.

Он қашар, бес есекке жүк тиеп базарға шыққан шайтанға кездескен Ғайсаның: “не саудамен келесің?” деген сұрағына шайтан: “Есектерге артқаным жала мен өтірік, күншілдік, озбырлық, мекерлік, тәкаббарлық, бұларды байлар, алыпсатарлар, молдалар кедейге күн көрсетпей жүрген ұлықтар талап әкетеді”, – деп жауап береді. Ақыры шайтанның:

Көтерме өтірік пен менен алған

Бар күшінше олар да сөйлер жалған.

Кім болса, бұл заманда сол ап кетер,

Қор болып қашан өтірік жерде қалған¹⁹, –

дегені орындалып есекке артқандарын түгел өткізеді. Мол олжаға батады. Қашарларға артқан жүктерін: пірге қол берген бірадарлар, елден мал жинап қажы барғанда, ишандар, қожа-молдалар сатып алады. Шайтанның бұл сауда достары елге береке-бірлік ойламайтын алдампаздар ретінде көзге түседі.

М.Ж. Көпеев 1931-ші жылы жазған бір шығармасында малдан жүрдай болып, қашып-пысып жүрген байларға жантартпағанын ескертпек болады. Конфискацияға ілінгендерді “құдай ұрып, бай біткеннің кері кетті, жинаған дүниесі түбіне жетті. Мал мүліктері дария болып өздерін ғарық қылды”, – дей келіп:

Ей Мәшһүр, туа қастас болдың баймен

Бай көрінсе, қашушең, қолат саймен.

Байдың түбі боларын дәл осындай

Сөйлесіп қойғансын ба бір құдаймен²⁰, –
дейді.

Қорыта айтқанда, М.Ж. Көпеев заманының озық ойлы, алдыңғы қатарлы азаматы болған. Туған халқының мұңын мұңдап,

¹⁸ Сонда.303- б.

¹⁹ Қазақ ССР ҒА архивы. Көпеев қолжазбалары. П. 1173. – 303 б.

²⁰ Қазақ ССР ҒА архивы Көпеев қолжазбалары. П. 1173. – 321 б.

жоғын жоқтаған, сөйтіп, онымен бірге қуанып, бірге қайғырған шын мәніндегі өрелі ақын дәрежесіне көтерілген. Сондай-ақ, атадан балаға мұра болар ауыз әдебиетінің асыл қазыналарын жинақтап көзінің қарашығындай сақтаған. Міне, осынау ұланғайыр мол дүние бүгінгі таңда әлі де болса терең зерттеп, жан-жақты бағасын беретін әділ насихатшысын күтуде.

Жалын. – 1974. – № 3. – 127–129 б.

* * *

С. СҮТЖАНОВ,
филология ғылымының кандидаты

МӘШҲҮР ЖҮСІП ДҮНИЕТАНЫМЫ

Екі ғасыр аралығындағы қазақ сөз өнерінің көрнекті тұлғаларының бірі М.Ж. Көпейұлының шығармашылығы көп қырлы. Соған қарай дүниетанымы да өте күрделі. Оның өлең, әңгімелері мен мақалаларының арқауы – жеке адам болмысы мен қоғам өмірінің байланысы, одан туындайтын алуан түрлі мәселелер.

Нақтылай айтқанда, Мәшһүр Жүсіп ұлттық идеяға құрылған таза ағартушылық бағыт ұстанды. Ұлттық сана-сезімді ояту негізіне құрылған төл туындыларында ол ар тазалығына, имандылыққа үндеді. Оның ұғымында дін адамның рухани дүниесін қалыптастырады, құдайды тану адамшылыққа, әділдікке бастау ісіне көмегін тигізеді. Құдайға сенетіндігін жасырмай: “Мен құдайды бір деп білемін, бар деп білемін, күшті деп білемін. Осы үшеуіне наным-сенімім күшті. Құдай қандай өзі, не нәрсе оны білуге, оны тануға ақыл-ойым, зейін-пікірім жетпейді”, – дейді.

М.Ж. Көпейұлының бұл куәлігі туралы белгілі ғалым Ы.Дүйсенбаев мынадай қорытынды жасайды: “Сөйтіп, “құдай” деген ұғымға үлкен мән беріп, ол адам ойы жетпейтін не шырқау биік, яғни тұңғыш терең деп қарау ертеде ойлы адамдардың тәжірибесінде көп ұшырасып келген. Олар көбінесе құдай деген түсінік арқылы адамгершілік қасиетті, әділдікті, жақсылықты, ізгілікті беруге ұмтылған. Сөз жоқ, бұлардың бәрінің туы негізінде дүниені, өмірді, идеалистік тұрғыдан тану жатыр (Ы. Дүйсенбаев, “Ғасырлар сыры”. А., Жазушы, 1970. 9-бет).

Осы пікірдің түп-төркініне көз жүгіртсек, Мәшһүрдің ойтопшылауы алдыңғы қатарлы ағартушы-демократтардың талғамдарымен сабақтастығын көреміз.

Рас, Мәшһүр Жүсіп тәңірге табынып, құлшылық еткен, бес уақыт намазды қаза жібермеген тақуа, пірөдар адам болған. Ол Бұқара, Самарқанд шаһарларында, дін оқуын тәмамдап, оны толық меңгереді. Оның дүниетанымында діни наным-сенім айырықша орын алады. Сондықтан бірқатар ғалымдар М.Ж. Көпейұлын XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы қоғамдық ой-сананың, діни-мистикалық ағымның өкілі деп танып келді. Ал аталмыш ақынның шығармаларын идеялық-эстетикалық мазмұн-мағынасына қарай қарастырып, тереңірек үңілсек, бұл пікірдің оғаштығына айқын көз жеткізер едік. Әрине бұған бертінге дейін үстемдік құрып келген сыңаржақ идеологияның шешуші ықпал етіп келгені талассыз.

Айтылған пікірдің ақиқатына жету үшін мысал келтірейік. Мәселен, Мәшһүрдің ел аузынан жинаған “Адам һәм оның ғұмыры” атты шығармасының (“Әдеби мұра”, Құрастырушы Ү. Сұбханбердина. А., 1970) қысқаша мазмұны мынадай: “Бұл дүниені, жер мен көкті жаратушы ием адам мен басқа мақұлықтарға белгілі бір ғұмыр бермек болады. Хақ тағала адамға 30 жыл, есекке 50 жыл, итке 40 жыл, ал маймылға 50 жыл ғұмыр белгілейді. Бірақ адамнан басқалары меһнаты көп ұзақ өмір сүргілері келмей, арыз қылады. Құдай басқа мақұлықтардың ғұмыр жасын азайтып, оларды өз сұрауы бойынша адамға береді”. Сөйтіп, адам 30 жыл бақытты дәурен сүріп, жас жігіт болып тұрыпты. Онан соң отыздан асып, елуге шейін қатты жұмыс істеп көп меһнаттар көріпті. Бұл баяғы есектен алған 20 жылы болады. Содан адам елуден асып, 70 жасына шейін оны-мұныларды аңдып, соның үшін кім көрінгенмен ырылдасып, итке ұқсап өмір сүріпті. 70-тен асқан соң ажардан, ақылынан айырылады, әркімге ермек, ойын болады. Сол жастар адамның өз еркімен маймылдан алған жылдары болады”.

Шығарманың мазмұны Шығыс елдеріне белгілі сюжет желісі болғанымен Мәшһүрдің осы уақиғаны таңдап алуы тегін болмаса керек. Егер шығарманың идеялық негізіне көз жүгіртіп, ой жүздіріп қарар болсақ, бәріміз мойынсұнатын тәжірибеден алынған терең де мағыналы философиялық ой-тұжырымның жатқанын сезер едік!

Ал, хикаядағы дінге қатысты жайға келсек, Мәшһүр Жүсіптің Алла тағалаға сыйынып, оны жаратушы ием деп жоғары бағалағандығын көреміз.

Жастайынан құранды жаттап, діни тәлім-тәрбие алған Мәшһүр шарифат ережелерін бұрмалаған қожа-молдаларға қарсы болып, өмір бойы күрес жүргізіп өсті. Құран сөздерін түсінбейтін, әліпті таяқ деп білмейтін дүмше молдалардың іс-әрекеттерін шенеп:

Өсекті қожа менен молда айтады,
Басқадан олар тіпті онды айтады.
Арасын ағайынның балдай тәтті,
Дау-жанжал ұрыспенен молайтады, –

дейді (Қазақстан Республикасы ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры. 1173-папка, 5-б.). Онсыз да жоқшылықтың тауқыметін тартқан ел-жұрттың ішіне іріткі салып, онан сайын бүлдіріп отырған қожа-молданың қылығын бетіне басады. Ол дін өкілдерін құран қағидаларын дұрыс ұстай алмадың, шарттарын жақсылап атқармадың деп жазғырады. Бұл шығармаларды талдау барысында Мәшһүр Жүсіп дінді тәңіріні адамның этикалық-адамгершілік табиғатын шектейтін тылсым күш емес, оған керісінше тазартуға ықпал ететін фактор ретінде толғайды. Дінбұзар дүмшелерге қарсы майдан ашуы да осындай азаматтық кредосы мен шығармашылық ұмтылысына байланысты.

М.Ж. Көпеев, сонымен қатар, дүние мен адамды жаратушы тәңірдің құдіретті күші туралы да жазады. Оның айтуынша, өзінен басқа тіршілік иесі жоқ кезде құдіретті Алла тағала екі түрлі кесектен бірі – еркек қасиетті “Кэфті”, екіншісі – ұрғашы қасиеті бар “Нонды” жаратқан. Осы екі кесектен – бүкіл тіршілік тарағанға ұқсайды.

Рас, құдіреті Алла тағаланың адамзатты екі кесектен жаратқаны жайында құранда жазылмаған. Соған қарағанда, Мәшһүр Жүсіп бұл пікірді ескі араб не парсы жазбаларынан алғанға ұқсайды.

Міне, осындай дінге қатысты ой-тұжырымдары Мәшһүрдің жалпы дүниетанымының, философиялық топшылауларының дұрыстығын айғақтайды. Мәселен, біз осы күнге дейін маркстік идеалистердің “Адам маймылдан жаратылды” (ендеше қазіргі маймылдар адамға неге айналмайды? – С.С.) деген пікірін мақұлдап, соны дәлелдеумен келдік. Ал, ол – жаратылыстың заңы, құдіреттің күші екендігін мойындамадық. М.Ж. Көпеев сияқты ғұлама ойшылдардың ой-пікірлері бұған қайшы келді. Сондықтан да оларға “діншіл”, “панисламист” деген айдар тағылып, асыл мұраларын оқуға тыйым салынды.

Ел-жұртының тұрмыс-тіршілігіне көңілі толмаған, келеңсіз іс қылықтарына күйінген, жаны жадау ақын көңіл көншітер медет іздеді. Бала жастан алған тәлім-тәрбиенің әсерімен Мәшһүр бір ғана

Хақтағалаға табынып, соның ғана мархабатына сенді, жан жарасына содан шипа тапты. Ол дін адалдыққа, қайырымдылыққа тәрбиелейтін бірден-бір құрал деп түсінді. Құдай жолы әділеттіліктің ақ жолы деп түсінген ол ислам дінін уағыздап, халқына осы бағытта жөн сілтеді. Құдайды, пайғамбар жолын дұрыс, бұлжымайтын қағида деп біліп, дін мен ғылымды ұштастыруға талаптанды. Өкінішке қарай, коммунистік партия үстемдік құрып, өз диктатурасын жүргізген дәуірде көбіміз Мәшһүрдің дүниетанымына, философиялық ой-тұжырымдарының байыбына барып, тереңіне сүңги алмадық.

Ал қазіргі кезеңде өткендегі олқылықтардың орнын толтырып, күйініштерді кемітуге мол мүмкіндік туып отыр. Әсіресе тіл, дін мәселесіне ерекше ден қойылып, халықтық тұрғыдан қолдау тауып отырған жағдайда алаштың ардагер азаматтарының ұлттық идеяға негізделген таным-түсінігін зерттеудің мән-маңызы айырықша.

Осы орайда, толғақты бір мәселеге тоқтала кеткен жөн. Ол – қазақ әдебиетіндегі суфизм. Шынында суфизмнің әдебиетіміздің дамуына тигізген әсері қаншалықты, айтулы ақын-жазушылардың қай қайсысында да оның бар-жоғын атап-түстеп беру алдымыздағы асудың бірі. Жас ұрпаққа дұрыс тәрбие беруде дін тағылымының атқаратын орны ерекше. Бұл ретте, Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп секілді ірі тұлғалардың шығармаларындағы дүниетаным эволюциясын тілге тиек етеріміз рас.

Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1999. – № 10. – 41-43 б.

*** * ***

Дихан АБИЛОВ

МАШХУР ЖУСУП КОПЕЕВ

Видный поэт и публицист, непревзойденный знаток казахской этнографии и генеалогии Машхур Жусуп Копеев выступал за просвещение казахского народа, за улучшение его жизни. Просветительство Копеева особенно наглядно проявилось в деятельном участии по распространению среди казахского населения новой методики обучения и нового алфавита (“усули жадит”), созданного на основе староарабской письменности с учетом особенностей казахского

языка. Он сам непосредственно обучал детей и молодежь грамоте, используя для этой цели книги, изданные новым шрифтом.

Природный поэтический дар, великолепное знание истории и культуры родного народа, незаурядные способности аналитического характера давали ему возможность глубже и яснее, чем многим современникам, понимать суть происходящих событий и общественных явлений и оценивать их, соразмеряя со своими просветительскими воззрениями. В этом ему помогало также хорошее знание прошлого и настоящего соседних с Казахстаном восточных стран, чему он был обязан блестящим знанием арабского и персидского языков, которыми овладел в годы учебы в Бухаре.

М.Ж. Копеев родился в 1858 году на территории волости Кызылтау нынешнего Баянаульского района Павлодарской области. Подлинное имя его – Жусуп. Народ назвал его “Машһур Жусуп” (“знаменитый Жусуп”), поскольку он стал широко известен в родных краях благодаря своим публикациям.

До 15 лет Жусуп обучается в медресе хазрета Камара и, изучив основы арабско-мусульманской культуры, в 1872 году едет в другие районы Северного и Центрального Казахстана, чтобы осуществить свою давнюю мечту – собирать произведения казахского устного народного творчества. Он посещает известные всему Казахстану места (Караоткел, Атбасар, Кызылжар), знакомится с жизнью, бытом и фольклором населявших эти края родов и племен Алтай, Куандык, Тока и др. Во время этой поездки он не только собирает фольклор, но и оказывается свидетелем раздоров между родами и племенами, видит, как степные воротилы, ходжи и муллы, пользуясь неграмотностью и бессилием простого люда, обирают его. При этом Жусуп не остается сторонним наблюдателем проявлений несправедливости. В негодовании он берет перо и открыто пишет о виденном, снимая с “аристократов” ореол святости. Уже тогда он показал себя вдумчивым и наблюдательным поэтом, умеющим точно охарактеризовать и передать увиденные события и явления жизни.

В 1872 году Машһур Жусуп поступает в медресе Кокельдаш в г. Бухаре и получает высшее по тем временам мусульманское образование. После окончания медресе он несколько лет работает учителем в родных краях. В 1887–1890 гг. с целью углубления образования и знания восточных языков он совершает путешествие в Среднюю Азию, живет в Туркестане, Ташкенте, Самарканде, Бухаре, где встречается со многими учеными и поэтами, в том числе с академиком В.В. Радловым. Пишет статьи и стихи, которые

печатаются в Казани в типографии бр. Хусаиновых. Хорошо известны были в свое время его книги “Хал-ахуал” (“Наша жизнь”), “Сарыарқа кімдікі” (“Кому принадлежит Сарыарқа”), “Тіршілікте көп жасағаннан көрген бір тамашам” (“Увиденное за долгую жизнь”). Машһур Жусуп пишет также поэмы “Короглы”, “Ер Кокше”, “Ер Саин”, “Шайтанның саудасы” (“Чертов торг”) и др. Основная часть ценного наследия видного поэта-просветителя хранится в Редком фонде Центральной научной библиотеки АН Казахской ССР. Труды М.Ж. Копеева ждут выхода в свет и научного изучения. Ему принадлежат лучшие записи произведений поэтов XVIII-XIX вв, особенно известных классиков Бухара-жырау, Шортанбая, Шоже.

Машхур Жусуп Копеев чутко реагировал на события, происходившие в России и Казахстане в начале XX века. Огромное впечатление производит на него первая русская революция 1905 года. Он пишет стихотворение “Кровавое воскресенье”, посвященное событию 9 января 1905 года в Петербурге. Стихотворение готовилось к печати в журнале “Айқап”. Однако, узнав об этом, местные власти накладывают запрет на стихотворение, наказывают редакцию журнала денежным штрафом в пять тысяч рублей и организуют поиск автора стихотворения. М.Ж. Копеев в том же году перебирается в Ташкент и Коканд под предлогом того, что хочет продолжить образование.

Но и после возвращения из Средней Азии он лишается возможности жить в родных местах. Чувствуя, что местные власти хотят арестовать его, Копеев снова покидает родину. На этот раз он уходит на междуречье Волги и Урала, живет в казахских аулах и русских селениях. В стихотворении “Менің белгісіз сапарым” (“Мое тайное путешествие”) он пишет:

Ранним утром в понедельник я сел на коня,
Через день я прибыл в безопасное местечко.
Когда в груди пылает огонь у меня,
Словно конь, я мчусь на белом листочке.
Вы на жизнь Машһура нынче посмотрите.
Русский для меня стал братом родным,
Живу я у мужика в местечке “Жыланды”.

(Перевод подстрочный).

Поэт возвращается на родину только в 1915 году. Изучение дореволюционной биографии Копеева показывает, что он был недоволен своей эпохой и обществом, в котором жил, ясно осознавая тяжелое положение трудящихся и искренне сочувствуя

им. Ему казалось, что он борец-одиночка в вопросах просвещения масс, в сочувственном отношении к бедноте, в своей правдивости и честности. Вот что он пишет в стихотворении “Жүрек сөзі” (“Мысли сердца”):

Где поэзия, где наука в эти дни?
Тайны свои по ночам я доверял луне.
Польза какая от муллы безграмотного,
Живущего взиманием скотины за чтение молитвы?
Пусть проклят будет богом мулла,
Обучающий детей, валяясь у порога бая.
Скажите – о, люди! – есть ли это тот,
Кто готов страдать за свой народ?
Я много бродил и много повидал,
Никто не смог остановить меня.
Стремясь только правду говорить,
Одиноким на свете стался я.
Богатство мое – язык и уста.
Пока цело мое тело,
Всей душой я служу народу своему!
(Перевод подстрочный).

Копеев не только поэт и собиратель казахского фольклора. Он оставил в наследство также богатые собрания генеалогии казахских родов и племен, имеющей в качестве дополнительного исторического источника немаловажное значение для изучения этногенеза казахского народа. В Казахстане много собраний генеалогии родов и племен. Например, многим известны собрания генеалогических материалов, имеющиеся у жителей Северо-Казахстанской области Бекиша Кусаинова и Шардамбая Нуртазина. Богатое шежере имеется у Бекмагамбета Серкебаева, отца Ермека Серкебаева.

Но генеалогические материалы М.Ж. Копеева отличаются подробностью сведений и событий, связанных с происхождением того или иного рода, с его расслоением и т.п. У него генеалогии обогащаются дополнительными сообщениями и различными сказаниями. Поэтому они очень познавательны и читаются с интересом. Например, излагая родословную знаменитого поэта Бухара, его биографию, Машһур Жусуп Копеев приводит такое сообщение: “В то время люди называли Бухара “гортанным святым”. Он, оказывается, не мог говорить прозой, любая его речь облекалась в поэтическую форму. Из уст его поэзия лилась рекой”.

Как прекрасно характеризует это маленькое сообщение поэтическую натуру Бухара-жырау! Именно такими справочными подробностями ценны записи историй родов, фольклорных и литературных произведений, сделанные М.Ж. Копеевым. На эти качества его записей указывал в свое время С. Муканов, высоко оценивавший творчество поэта-просветителя.

Машхур Жусуп Копеев с радостью встретил Великую Октябрьскую революцию. Несмотря на преклонный возраст, он активно участвует в деятельности культурно-просветительских обществ и организаций. С новой властью рабочих и крестьян он связывает светлое будущее родного народа, видит в ней защитника его интересов. В своих произведениях приветствует те новшества, которые вводила Советская власть в жизнь казахов. Например, о конфискации скота и имущества у крупных баев и феодалов, произведенной в 1928 году, он пишет:

Ей, Машхур, с ходжой и баем ты враждовал,
По о врагам и ложбинам от них убегал.
Ты был уверен, что скот от баев отберут,
В сговоре был с богом, что ли?

Кто это знал?

(Перевод подстрочный)

Машхур Жусуп Копеев никогда не совершал намаз (пятикратное моление) и не соблюдал оразу (пост). Всю жизнь он вел беспощадную борьбу с малограмотными бродячими муллами и ходжами, считая их обманщиками народа. Копеев не только творчеством, но и личным примером призывал народ к просвещению. Яркое подтверждение – судьба его сыновей, которым он дал хорошее по тем временам образование. Например, его средний сын Амен, участник народно-освободительного восстания 1916 года, после установления Советской власти становится активным проводником в жизнь декретов Совета Народных Комиссаров республики о ликвидации безграмотности населения и института калыма. По специальной путевке работает учителем в школе № 4 в г. Ташкенте. В 1924 году погиб от рук классовых врагов, защищая 13-летнюю девочку, которую хотели насильно выдать за калым. Гибель сына, на которого М.Ж. Копеев возлагал большие надежды, потрясла поэта.

Младший сын поэта Фазыл, долгие годы работавший школьным учителем, за заслуги в педагогической деятельности был награжден орденом Ленина. Скончался в 1970 году.

Старший сын Шарапи был грамотным, работал в колхозе. Скончался в 1936 году.

Собранные М.Ж. Копеевым путем личной записи образцы казахского устнопоэтического творчества начались систематизироваться в 1932 году, когда, по просьбе Г. Мусрепова, молодой тогда поэт Дихан Абилев отправил ему по почте два тома записей М.Ж. Копеева. Еще 2 тома были систематизированы страшим сыном Копеева Шарапи, энтузиастами Ашимом Бажиковым, Омаром Имамбаевым, Нурке Жаналиным, Жолмуратом Тулкиулы, которые сдали эти рукописи в литературный фонд Академии наук республики.

Оригинальные произведения М.Ж. Копеева в разное время входили в литературные хрестоматии, учебники и сборники, в том числе – одно стихотворение – в первую антологию казахской поэзии, изданную на русском языке в Москве, другое стихотворение увидело свет в новейшей антологии на русском языке, изданной в Ленинграде.

По решению партийных и советских органов республики открыт музей Машхур Жусуп Копеева на его родине в совхозе “Жанажол” Баянаульского района Павлодарской области. На могиле поэта, на холме “Калым шоқы”, сооружен мавзолей. К сожалению, драгоценное наследие Копеева еще не стало предметом научного изучения. Народ надеется, что ученые – историки и литературоведы республики издадут богатое наследие поэта – образцы фольклора и произведения акынов и жырау XVIII-XIX вв., генеалогические собрания и оригинальные стихотворения, басни и переводы. Надо полагать, что настало время надлежащей оценки всего творчества Машхура Жусупа Копеева.

Простор. – 1985. - № 1. – С. 163-165.
Перевел с казахского *Нази Ахметов.*

Н.Қ. ЖҮСІПОВ

ӨМІР ЖОЛЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ

Тәуелсіздіктің арқасында кейінгі кезде тарихымыздағы қолдан жасалған “ақтаңдақтарды”, яғни белгісіздік атаулыны ашып, тани бастадық. Соның бір көрінісі – белгілі ақын, фольклорист, тарихшы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының мол (біздің есептеуімізше, 25–30 том көлемінде) мұрасының алғашқы екі томдық таңдамалысының шығуы, сонымен бірге баспасөз бетінде ақын туындыларымен ол жинаған ауыз әдебиеті мен фольклор үлгілерінің соңғы 5–6-жылда жиі жарияланып жатқаны. Осы орайда Мәшһүр-Жүсіп өмірбаяны да қазірге дейін үстірт қарастырылып келгенін, ақынның өзінің немесе оның жиені Жолмұрат жазбаларына¹ назар аударылмағанын атап өткіміз келеді. Мәшһүр-Жүсіп аталары кімдер болған десек, шежіре заңы бойынша алдымен әкесін, іле оның баласын келтіру ретімен берсек, мына көрініс шығады: Жанарыс – Қарақожа – Арғын – Құтан – Мейрам – Сүйіндік – Суғыншы – Шуманақ – Құлболды – Күлік – Тілеуімбет – Бесім – Ақжігіт – Сермұхаммед – Көпжасар (Көпей) – Мәшһүр -Жүсіп.

Бұл есеп бойынша, Мәшһүр - Жүсіп Жанарыстан кейінгі 16-ұрпақ болып шығады. Атап айтқанда Орта жүзге енетін Арғын ішінде Сүйіндік руынан тарайтыны анықталады. Мәшһүр-Жүсіптің 1907 жылы жарық көрген “Сарыарқаның кімдікі екендігі” еңбегіне және “әулеттік архивте” сақталған сол кітаптың кеңейтілген варианты – өз қолжазбасына сүйенсек, ақынның сегізінші атасы – Құлболды Сырдарияның ар жағында (Павлодар өңірі көзімен қарасақ, оңтүстік- батыс, яғни қазіргі Өзбекстан жағы) тұрғанын², кейін одан тараған ұрпақтың, мәселен, ақынның бесінші атасы – Бесімнің Ұлытауды, ал төртінші атасы – Ақжігіттің Көкшетауды мекен еткенін анықтаймыз.

Мәшһүр-Жүсіп пен Жолмұрат жазбаларында Көпжасардың Орта Азия, Қазақстан арасында қатынаған сауда керуенінде қызмет еткені, кеш үйленгені, кейін еңбегімен тапқан біраз малын жұт жылы (1861-жылы) қырып алып, Мәшһүрдің 3 жасында (1861жылы) “адамға мал да жолдас емес, ғылым жолдас” екен деген шешімге бойсұнып, баласын медреседе оқыту мақсатында Баянға (ол кезде қала аз

¹ Бұл қолжазбалардың біразы “әулеттік архивте”, сонымен бірге Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының ОҚҚ, - да сақтаулы: 1173 “а” - папка; 1173 “б” - папка.

² Қазақтың бұрын Сыр бойында мекен еткені туралы дерек Шәкәрімде де бар. Мәселен, “Қалқаман – Мамыр” дастанының кіріспесінде: “...Мың жеті жүз жиырма екінші жыл қазақтың Сыр бойында жүргені анық”, – делінген /Шығармалары. – А.:Жазушы, 1988. – 280 б.

болғандықтан да қыр қазақтары Баянды қала деп атап кеткен) көшіп келгені нақты көрсетілген.

Бұл жазбаларда сонымен бірге 1862–1864 жылдар аралығында Көпейдің Баянда сала басталған үйі бітпегендіктен де, уақытша сол арадан 5 шақырым жердегі Қызыл ағашта кедей жатақтармен бірге қыстағаны туралы да дерек бар.

Осы орайда Мәшһүр-Жүсіптің алтыншы атасы – Тілеуімбеттің 14 ұлымен бірге қара қалмақ Қатысыбанмен соғыс кезінде өлгені; ал бесінші атасы, яғни Тілеуімбет ұлы Бесімнің қартайып өліп, оның денесін Ұлытаудың “Бесімнің бес саласы” атанған теріскей бетінде Тілеуқабыл асуының бас жағына қойылғаны; сондай-ақ Бесімұлы Ақжігіт абыздың 49 жасында қайтыс болып, Көкшетау бауырында Шүртік Қарағай – Қыздың қарасуы деген жерге жерленгені туралы деректер де сол жазбаларда орын алған. Ал, Ақжігіт ұлы Сермұхаммедке келсек, оның 70 жастан асып, Қызылтауға, ал Сермұхаммед ұлы Көпжасардың (Көпейдің) 73-ке келіп, Баянда жерленгені де кезең тарихын ашарлық құнды деректер дегіміз келеді.

Мәшһүр-Жүсіп 5 жасында Баяндағы Байжан Смағұлұлының медресесінде Нәжімалдин хазіреттен оқиды. Ол баланың алғырлығын, зеректігін аңғарып, оны “Шар” кітаптан бастап оқытады. Мәшһүр-Жүсіп 8 жасында Қамариддин хазіреттен оқи бастайды. Жас кезінде Бұхарай – Шарифтен оқып, дін ғылымын бітірген, кейін Ақмола облысында дуанбасы Керей Тұрысбектің қасында бірнеше жыл тұрып, одан соң Омбы облыстық ахуны болып жүрген жерінде дуанбасы Мұса Шорманұлы шақыртуымен Баянға келген. Қамариддиннің шығыс мәдениетін, қазақ ауыз әдебиетін кең білуі және насихаттауы – бәрі болашақ ақынға шешуші ықпал еткені анық. Бұрын ауыз әдебиеті мен фольклор үлгілері тек ауызша айтылып, оны қағазға түсіру дәстүрі болмаса, Қамариддин хазірет ала келген: “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Ер Тарғын”, “Төрт жігіттің өлеңі” т.б. жырларды қағазға түсіріп, ауызша жырлап айтуы – Мәшһүр-Жүсіптің 8 жасынан бастап-ақ ауыз әдебиеті мен фольклор үлгілерін қағазға түсіріп, халыққа тарата бастағанын дәлелдейді.

Ол уақыттарда Мұса Шорманұлының Баянаула дуанына қараған халыққа аға сұлтан, дуанбасы болып тұрған күні екен, үйіне әдейілеп әкелі-балалы екеуін шақырып алып, бастан-аяқ тыңдайды. Әкесі, Көпейге: “Мұнан былай бас киіміне үкі тақтырып қойың. Көз-тілге шет болмасын. Бұл бала өз заманында халыққа Мәшһүр болатын бала екен”, – деп лепес қылған екен. Сөйтіп бұрынғы Жүсіп деген атына Мәшһүр деген атының алғаш қосылу тарихы осы сөзден

басталса керек. Ал Мәшекең тақиясына үкіні хазірет әйелі бибі Мариям, қызының бөркіндегі үкісінен бір шоқ алып таққан екен. Содан Мәшекең 3 жыл хазірет үйінде, кейін Мұса Шорманұлы үйінде, кейін тағы да 2–3жыл Баянда тәлім-тәрбие, дәріс алады. Яғни 8 жасынан 15- ке келгенше Қамар хазіреттен оқып, дін, ғылым, араб, парсы, түркі кітаптарын т.б. меңгереді. Ал, 1874 жылы 16 жасында Мәшһүр-Жүсіп Әкімбек дегеннің үйінде 2 жыл тұрып, жалғыз баласы Қабылбекті оқытады. Оның жаз жайлауы – Ақмола облысы “Еркіншілік” ауданына қарасты Ақша көлдің басы.

Алғашқы Мәшекеңнің өлеңі 15 жасында жазылған. 20 мен 25 аралығында Мәшһүр-Жүсіп Сарыарқаның халқын, жерін-суын түгел аралайды, серілік құрады. Әр таптың, әр дуанның аты, атағы бар адамдармен жолығып, пікір алысады: Қарқаралы дуанында заманында халқына қария, үлгі болған, көпті көрген көне, қажыға бірнеше рет барған Жүсіп қажы Бердалы қожамен; Атбасар дуанында Әліке Байдалы, Аққошқар Сайдалы тұқымдарымен және де Атбасарда Мейрам қажы Жанайдар Батыр баласымен т.б. танысып көптеген уақыттарын бірге өткізеді. Мейрам қажыға 23 жасында, яғни 1881-інші жылдары кездесіп, үйір болып танысып, көп уақыттар, жазы-қысы қолында болады (көне қолжазбалар мен кітаптарды ақтарып, әдеби мұра сөздерін көп зерттеген).

Сондай-ақ Мәшекең Ақмола дуанында Қоңырқұлжа төре тұқымдарымен, Жәңгір төремен т.б. танысады. Жәңгір төре де – сөзге шешен, ұғымды, ұқпа құлақ қария, сауатты адам болған. Ақмола дуанына қараған Қама, Жапар елінде атақты Бөгенбай батырдың немересі жүз жасаған Саққұлақ шешенмен, заманында Орта жүзге шежіре атанған қариямен араласып, тарих жағынан, қазақ әдеби мұра сөздерін жазып алып хатқа түсіреді. Ал Көкшетауда Абылай тұқымы көп төрелермен танысады. Сыздық төре Кенесарыұлымен Ташкент қаласында, т.б. жерлерде бірнеше рет кездеседі. Атақты Атығай, Қарауылдан шыққан Ақан серімен жиі кездесіп жүреді: “Ақан сері Құлагер өлген соң бұрынғы серілік мінезді қалдырып, көп бас қосатын ас, жиын-тойға жүрмейтін, бармайтын болып дүние мұхаббатынан мүлде көңілін суытты, – дейді. – Құлагер өлген соң Ақан серінің басынан бақыты тайды. Ақан сері адамзаттың сұңқары, қызыл тілдің ділмәрі, жігіттің құлпы жібегі, сөздің ағытылған тиегі еді. Ақан серінің Ақтоқтыға жазған өлеңі”, – деп бірнеше өлеңдерін жазады. Ақан серінің 40 қызға 40 түрлі айтқан өлеңдерін; Құлагерді мақтап, жоқтап жазған өлеңдерін келтіре отырып, Мәшекең Ақан серіні әйел мақтау өлеңіне жетік, көп ақындардан аузы епті деп мақтайды.

10–15 жасынан бастап-ақ өлең жазып, хат жазарлық болғаннан-ақ Мәшһүр-Жүсіп халық әдебиетін ел аузынан да, қағаз жүзінен де жинаумен айналысады. Арасында өзі де айтысқа түсіп, қаламмен де жазысып айтысып жүреді. Өзі турасында Мәшекең: “Үш жүздің баласы, қазақтан шыққан қария, шешен сөзге ұста, тапқыр, ойшыл, кеудесінің есігі бар, көзі жіті, көңілі қырағы, бір тіл емес, әр тілде білетін оқыған, тоқыған, жүйрік, білгіш адамдармен ойда-қырда, талай жерлерде жолығып, талайынша сөйлестім, – деп айтқан жерлері де жоқ емес. – Ата білген, шежіре болған бұрынғының көне қарияларына көп сөйлестім: Қаракесек ішінде Бердалы қожа, Қанжығалы қария Бөгенбайдан шыққан Сакқұлақ – сондай жұрт аузында шежіре атанған қариялардан естідім...Абулғазы Баһадүр хан шежіресін құрттай бала күнімде оқыдым...Науаны бәрін барып ақтардым. Түрік жұртынан шыққан мір ғалым Шырынзахралдин Әмір Науаның күллісі қолымда. Бала жасымнан Мұса Шорманмен таныстым. Бұхарай – Шәріп пен Хатымкәрдә болып шыққан Қамар хазіреттің мәжілісінде болып өмір кешірдім. Мұны жазғаным мақтан үшін емес, ақтан үшін”, – дейді.

Жасынан ел аузынан, қағаз жүзінен жинаған үлгілі сөздерінің біразын 1880–1885-жылдары Омбы қаласынан шығатын “Дала уалаяты газетінде” бастырады.

1887 жылы 29 жасында Мәшһүр-Жүсіп Бұхар, Ташкент, Түркістан т.б. шаһарларына сапарға шығады. Ол заманда негізгі көлік қатынасы түйе, ат малы болғанын ескерсек, бұл сапарлардың өздері 2–3-жыл уақытты қамтыса керек. Айтылған шаһарлар араб жұрты, Стамбұлдан соңғы Орта Азиядағы мұсылман көпшіліктің мәдениетті жері. Бұрынғы өткен ғасырларда Азия жандарының так құрған жерлері болған себепті, Мәшһүр-Жүсіп бір жыл Бұхарда тұрып оқып, білімін толықтырады. Араб, парсы, шағатай, түркінің т.б. тілдерін, жат тіл, жат сөзді жақсы түсінеді. Өзбек, тәжік, сарт, қызылбас т.б. – бұлардың да тілін, әдет-ғұрпын түсінеді. Абуғали, Сина, Абултарит, Сократ, Хакім сияқты т.б. ғалымдардың жазған ғылыми кітаптарын оқып көреді, тәжірибе алады. Иран ғалымдары мен шайырларының күшті болған шах Сағдидің жазған кітаптарын да оқиды. Абулғазы Баһадүр хан шежіресін, “Мың бір түн”, “Шахнама”, Науаи, Фердоуси, Сайқалы т.б. кітаптарын жатқа білген. Тіпті, Ташкент қаласынан шығатын газеттерге де өлең, мақала, т.б. беріп тұрған.

Келесі жылы Бұхардан қайтып, Түркістандағы атақты Қожа Ахмет Яссауидің басындағы Әмір Темір салдырған көк күмбезін

көреді. Онда да бірсыпыра уақыттар болып, бірнеше ғалымдармен танысады. Одан әрі Сыр өңірін аралайды: Майлықожамен жолығады, жеті атасынан тұқымынан ақындық үзілмеген дуана қожа Көшек, Күдері қожа тұқымдарымен танысады. Одан кейін Шу мен Сырдан өтіп, Ұлытау мен Кішітауды басып, Есіл мен Нұраны жайлап, мекен қылған Алтай, Найман, Қоңырат, Қыпшақ т.б. елдерін аралайды. Осындай екінші сапарына Мәшһүр-Жүсіп 37 жасында, яғни 1895-жылдар шамасында шықса, үшінші сапары 49 жасына (1907) сәйкес келеді.

Мәшһүр-Жүсіптің үш кітабы: “Сарыарқаның кімдікі екендігі”, “Хал-ахуал”, “Тіршілікте көрген бір тамашамыз” атты туындылары 1907 жылы Қазан қаласындағы Құсайыновтар баспаханасынан жарық көреді. Кейіннен ол баспаханадан шыққан 14 қалам иесінің шығармаларын цензура сотқа тартады. Ішінде Мәшекеңнің жоғарыда аталған еңбектері де бар. Сондай-ақ Мәшһүр-Жүсіптің кейбір еңбектері “Айқап” журналына да басылған.

Жоғарыда атап өткеніміздей, ақынның фольклорист, тарихшы, этнограф, философ ретінде өсуіне ықпал еткен ғалымдар, ұстаздар, т.б. төңірегіне келетін болсақ: бір жағында Нәжімалдин хазірет, Қамаридден хазірет т.б. тұрса, екінші жағында – сол кездегі ел зиялылары, ауыз әдебиеті, тарих білгірлері әсері бар. Олар: Мұса Шорманұлы, Мейрам Жанайдарұлы, Бөгенбай ұрпағы Саққұлақ шешен, Күдері қожа, Майлы қожа, Ақан сері, Естай мен Майра ақындар, Сыздық төре Кенесарыұлы, Абылай хан тұқымдары, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы т.б.

Сондай-ақ Мәшекеңнің “Дала уалаяты газетіне” көптеген материалдар ұсынып отырғаны белгілі, яғни ол газеттерді алып та тұрған. Ал ол газеттің 1894 жылғы 29, 30, 31- сандарында басылған Г.Н. Потаниннің “Қазақтардың арасындағы әр түрлі ойлап шығарылған өлең, қысса, ертегілерінің, әдет заңдарының керекті болғаны турасында” деген мақаласын оқымауы, көрмеуі мүмкін емес. Өйткені мақалада сұрау түріндегі берілген ұзақ тізім ішіндегі 13 тақырып Мәшекең жазбасында да кездеседі. Мысал үшін, мақаладағы Ай мен Күннің тұтылуына, жер жаратылысына, жануарлар арасындағы ең мықты аң төңірегінде, өсімдіктер дүниесіне, жезтырнаққа, Едіге мен Тоқтамыс ханға, Алаша ханға, Жиренше шешенге, Ақсақ Темірге, Сүлеймен мен Байғыз құсқа т.б. қатысты сұраулары Мәшһүр-Жүсіптің “Тама Сарыбас мерген ертегісінде”³, “Сүлеймен пайғамбар мен Байғыз”⁴, “Қазақ билері”⁵,

³ Зерде. - 1992.- № 6. – 27-28- б.

“Жиренше шешен”⁶, “Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер”⁷, “Лала гүл және махаббат туралы”⁸, “Ай мен Күндей: “Һәммаға бірдей” демегінің мағынасы”⁹, “Аспан, жер және адам жаратылысы туралы”¹⁰ т.т. атты еңбектері, тек тақырыптық жағынан үндестік тапқан. Мұндағы Г.Н. Потанин мен Мәшһүр-Жүсіп арасындағы үндестік туу себебі бір-бірінен көшіргендіктен емес, қайта ел арасынан фольклор үлгілерін жинағанда әрі алға қойған мақсаттары, талаптарының, әрі жасаған программаларының бір жерден туғандығында деп қарастыру қажет. Себебі Г.Н. Потанин жинаған бірде-бір фольклор үлгілері Мәшекең қолжазбасында жинақталған нұсқалардың ешбіреуіне ұқсас келмейді.

Сондай-ақ халық ауыз әдебиетін жинаушылар үшін қойылатын талаптардың осы “Дала уалаяты газеті” ішіндегі Г.Н. Потанин мақаласы арқылы жариялануы ол кездегі 36 жастағы Мәшекеңнің жинаушылық қызметіне әсер еткені сөзсіз: “Сообщения предпочтительнее иметь на киргизском языке, при этом следует иметь в виду, что передавать их нужно именно в том виде, как они вышли из уст рассказчика, без произвольных сокращений и изменений, с точным воспроизведением собственных имен и всех выражений, как бы последние ни казались устарелыми или некрасивыми”¹¹.

Мәшһүр-Жүсіп және фольклор. – Павлодар, 1999. – 12-19 б.

⁴ Азия. – 1992. - № 3 (шілде). – 5-б.

⁵ Жұлдыз. – 1992. - № 8. – 186-197-б.

⁶ Ақиқат. – 1992. - № 10. – 88-91- б.

⁷ Ақ Орда. – 1993. - № 2. – 77-80- б.

⁸ Зерде. – 1993. - № 7. – 18-б.

⁹ Ақиқат. – 1994. - № 4. – 87-91- б.

¹⁰ Қазақ тарихы. – 1995. - № 2. – 55-61- б.

¹¹ Потанин Г.Н. О необходимости собирания произведений народного творчества у киргизов // “Дала уалаяты газеті” кітабы. Құраст. Ү.Субханбердина. – Алматы: Ғылым, 1989. – 567 б.

Б. МАЙТАНОВ,
профессор

МӘШҺҮР ЖҮСІПТІҢ МЫСАЛ-ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҮЙІН

Өткен екі ғасырдың жүгін бірдей көтерген ақыл-ой, өнер саласындағы алыптардың қатарында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да бар. Талантты қолдан жасау қиын. Білімді жинауға болады. Ол үшін қажыр-қайрат, зерде-жады, алқымы іспес еңбек қажет. Жұмыс тәртібі өз алдына. Мұндай дамыған елдерге тән зиялы салт-машықты ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бірінші жартысында барша қазақ ұстана алған жоқ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ел тарихындағы сондай дара саңлақтардың бірі болып қалды.

Оның бала күнінен табиғи зеректігі мен алғырлығы, Құран сөздерін, жыр-дастандарды, даланың ауызекі тарихын (ДАТ) жатқа соғуы сирек кездесетін дарын еді. Құдай берген ерекше қасиет бала Жүсіптің бағын асырып, атағын алысқа мәшһүр етті. Шорманның Мұсасы, Әкімбек сияқты белгілі адамдар алғыр жастың талантын түлетіп ұшыруға қол ұшын созды, азамат ретінде қайырымдылық көрсетті.

Мәшһүр Жүсіп өзінің ақындық қасиетін де Тәңір сыйлаған өнер деп түсінеді.

– Ойланып қаламыңды қолға аласың,

Сүңгіп жүзіп кетуге толғанасың.

Естіген кейінгіге мирас болып,

Саусағым ақ қағазға жорғаласын (Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Таңдамалы. 1-т. Алматы, 1990. 135-б.).

Немесе: - Жабысты он бесімде өлең маған,

Түстеніп, өлеңші ата қона алмаған (сонда).

Заманынан озық ғұлама ойшыл сөз өнерінің жазылмаған ережедей мән-мағынасы мен зілмауыр азабын және сол дәуірдің менталитетіне сай өлең сөздің әрі ғибрат, әрі шежіре, әрі пәлсафа ретіндегі қызметін әбден жетік түсінеді. Қазақ үшін “ғалымның хаты” – өлең. Ал “жақсының атын” алу үшін от жүректі Мәшһүр өз бетімен “29 жасында, 1886 жылы Бұхарға барып оқиды. Араб, фарсы, Орта Азия әдебиетімен танысады. 1896 жылы Ташкент қаласына барып, тағы біраз оқып қайтады” (Кенжебаев Б. ХХ ғасыр басындағы әдебиет. Алматы, 1993. 60-бет). Білім – ол уақытта әсіресе қадірлі саналғанымен, Мәшһүр Жүсіптің бала оқыту,

айналасын әлем жаңалықтарынан, халық әдебиеті мен мәдениетінің қайнарынан сусындату, билік айту, шешендік өнері және көріпкел әулиелік болмысы жан-жақты дарын иесінің беделін аспанға көтерді.

Мәшһүр-Жүсіп жырлары өмірбаяндық деректермен қабысып отырады. Бастан кешкен жақсы-жаман оқиға, құбылыстардың бәрінен дерлік өзіндік субъектілі көзқарас бедері айқын көрініс табады. Ш.Қ. Сәтбаева бір шоғыр қазақ ақындарымен бірге М.-Ж. Көпейұлын да Шығыстың классикалық әдебиетінен нәр алып “нәзира” дәстүрін қалыптастырған тұлғалардың қатарына жатқызады. Сондықтан Мәшһүр шығармаларындағы оқылмандық пен астарлы ойлау, тұспалдап сөйлеу, кесек ой айту үрдісі осынау іргелі көркемдік-эстетикалық дискурс әсерін толық аңғартады.

Бұл орайда оның мысал жанрындағы ізденістері тапқыр да салмақты тұжырымдамаларымен ерекшеленеді. “Жарты нан хикаясында” ұлттық үлгіден гөрі “Мың бір түндегі” Сүлеймен патшаның жазасына ұшыраған дию мен балықшы әңгімесін еске түсіретін сәттер мол. “Сиқырлы тас” (Қазақ ертегілері. 2-т. Алматы, 1988. 27-31-бет) ертегісінде бай баласының қанағатсыздығы, сандықтан шығатын жыланның шексіз жақсылығы суреттелетін. Ал мұнда керісінше сандықтан босаған жылан өсе келе айдаһарға айналады, өзіне рахым жасаушының өмірін қатерге салады. Бұл жағынан ол “Айдаһар қатын” ертегісімен үндеседі.

Автор көркемдік шарттылық заңдылықтарын еркін пайдаланған.

– Қолыңа алдың ойлап нені? – дейді,

Осынша әуре қылып мені, – дейді.

Ауызға ашылған соң қорек керек,

Жұтамын енді амалсыз сені! – дейді (Аталған кітап, 165-бет).

Құмырадан құтылатын дию бірде жауыздық танытқанмен, келесі жолы қателігін ұғып, уәдесін бұзбайтын. Әрине, диюдың да, айдаһардың да кішкене сандыққа сыйып жатуы, олардың тілге келіп, сөз таластыруы, әсіресе бірден іске көшпей, дау қуалап, тәжікелесуі – өзі де шартты шындық аясындағы әдеттегі көзбен қарағанда расынан өтірігі көп көріністер. Мәселен сұм тажал көмектесуге бет қойған отыз адамға тиіспейді, әлгілер амалсыз жөніне кетеді. Бұлардан кейінгі бес адам тіпті қайран қыла алмасы тағы түсінікті. Осы екі ортада жарты адам пайда болады. Ол қандай кейіпте екенін қиялмен болжайсыз.

– Жарты адам ыңғайланып тұра қалған,

Сөзіне мұның айтқан құлақ салған:

– Айдаһар, айтқаныңның бәрі өтірік,

Нанбаймын мен орынсыз сөзге жалған! (166-бет).

Жарты адамның айлалы лебізі аждаһаны ашуға міндіріп айтқанын дәлелдеу үшін бұрынғы мекені – сандық ішіне қайта түседі. Балықшы да диюды солай жерге отырғызған. Ендігі тұста мінез бен символ кеңістік шарттылығы жағдайында шаң береді.

Мәшһүр Жүсіп осы оқиғаның бәрін екінші деңгейдегі концептуалды емеурінге айналдыра отырып, әрекет-танбалар легінен философиялық мән түйеді. Бұл көркемдік міндетті автор аясымен егіздес күйдегі жарты адам – жарты нан атқарады. Пәленің үлкені – ауыздан байқаусыз шыққан сөз екен. Айдаһар – сол. Алыстағы отыз кісі де, жақындағы бес досың, туысың да лаулаған өртке араша түсе алмауы мүмкін.

– Оразаң отыз күнгі – отыз кісің,

Бес кісі – бес намазың, білемісің.

Жоқ қылып жамандықты жойылтуға,

Бұлармен дәнемеге келмес күшің.

Қысылды, мен болмасам, шыбын жаның,

Дәрменің қалмап еді, құрып әлің.

Танып қой, танымасаң, мен боламын,

Дүниеде қылған қайыр – жарты наның! (167).

Ақынға тән көркемдік ой қанатының топшысы мығым. Бір-екі ауыз нақылмен айтыла салатын ұждандық қағида өлең жолдары, әрекет, шешім, пәлсапа-ғақлиялық идея құдіреті, поэтикалық образ, характерлердің шартты қиял әлеміндегі нанымдылығы нәтижесінде өте зор имандылық тұжырымдаманы өрнектейді. “...Қолына қаламды мұсылман болып алып, көзін де сол мұсылман қалпында жұмған” (У.Қалижанұлы) М.Жүсіп Көпейұлы адамға адамның бауырластық, ортақтастық, мүдделестік сезімдерінің бүтіндігін бәрінен жоғары қояды. Сонымен қатар ақын жеке тұлға үшін қажет сапалар құрамында жан-жақты толымды, тұтас мінез үлгісінің сілемін кестелей біледі. Аңқаулық, көрсеқызарлық, пайдакүнемдік – ақылсыздыққа баланса, ұстамдылық, мінезге байлық, жомарттық исламдық инсаниятта хас бағалы қасиеттер саналады. Ақын-философ барлық жанның қатесіз өмір сүре алмайтынын біледі. Сонда да ағаттықтан сақтандырып, зұлымдықпен күресудің қиындығын, ол үшін жүрек, қайрат, парасат, кісілік сапалардың, яғни Абай айтатын толық адам сипаттарының керектігін Мәшһүр Жүсіп терең астарлы символикалық нұсқа - белгілердің көмегімен

шебер мүсіндейді. “Жарты адам хикаясы” – әдеби, философиялық, эстетикалық тұрғыдан қазақ әдебиетіндегі құнды жәдігер.

Шығыстық, фольклорлық, діни-ағартушылық сарын, терең қабатты тұспалдар жүйесі М.-Ж. Көпейұлының өзге мысалдарынан да мол байқалады. Мәселен “Мәшһүр Жүсіптің тырнамен айтысында” бір адам, бір хайуанның тілдесуінен екі әлемдегі ортақ жағдаяттар, қуаныш пен реніш, күш пен әлсіздік, зорлық пен қорлық неғұрлым шынайы көңіл өрнегінен өтеді. Аққу бола алмаған тырнаны менсінбей тұрып, мойындап, әнтек қылығынан тосылу ұзын мойын баяндайтын әңгімеге қатысты. Екінші кезектегі фабула сілемі бой көтереді. Тоты құс туралы сөз өз өнеріне дандайсып, еркінсу, артық сенімділік әрі соның салдарынан торға түскенде біршама шырғалаң сюжеттік оралым барысында, монтаждық композиция түрінде ашылады.

– Халайық: аمانы бар, жаманы бар,
Көп малдың жүйрігі бар, шабаны бар.

Біреу жылап, біреулер күлген заман,

Жан бола ма таймайтын табаны бар? (171) – дейтін Мәшһүр Жүсіп жауабында болашақ оқиға болмысын ишаралаумен бірге мәңгілік ақиқат формуласының поэтикалық шешімін ұсыну бар. Ол үшін өмір – өткінші, бірқалыпты емес, адам – уақыттың, жағдайдың құлы, жұмыр басты пенделердің барлық жағынан теңесуі мүмкін емес. Тырнаның хикаясынан да күнде сайрап жүрген тоты құстың азат күйінен кенет айрылуы – тіршілік сүрлеуінің ойлы-қырлы, әр алуан бұралаң-бұлтарысын тұспалдай кестеленуі екенін ұғамыз. Әйтсе де ерке де сұлу тоты батылдығы мен тапқырлығының арқасында тұтқыннан құтылып шығады.

– Мен торға түспейін деп аспанға ұштым,

Сізбен емес, баламен ерегістің.

Жер жүзін өрт алыпты, тегіс күйіп,

Көздей жер сау көрінді, келіп түстім.

Көрінген өрт боп маған сор екен сол,

Бір тосу хақтан даяр түр екен сол.

Сау жер болып көрінген титтей ара,

Балалар құрып қойған тор екен сол.

Ілініп қыл мен жіпке қалды аяғым,

Ұмыт боп ойдан шығып сол баяғым.

Далақтап ұшып жүрген бір уыс жүн,

Сендей – жүзік, Мұсадай – жоқ таяғым (173).

Алдында өзін сақтандырған Сүлеймен патшаға қайыратын жауабында Сүлеймен пайғамбардың жүзігі, Мұса пайғамбардың сиқырлы таяғы туралы Құран хикаяларынан келтірілген реминисценциялар тоты құс уәжіне күш қосса, қаламгердің діни-философиялық танымы үшін адасқан жанның, айыбын білсе, күнәсін кешу, ол ретте жеке өміріндегі тәжірибе сабағын ұмытпау тәубесін есте ұстау хақындағы адамгершілік ілімнің роліне екпін түсіру тәрізді логикалық әрі поэтикалық тәсілі – елеулі жүк көтереді. Парасат иесі – қасиетті жүзігі жоғалғанын жадына алған су патшасы Сүлеймен пайғамбар. Ақын өмірдегі барша іс-хикмет жақсылық, жамандық Алланың қалауымен болатынын, сондықтан мұндай тосын оқиға, шырғаландар адам баласына ой мен әрекет кеңістігін ашатын сынақ алаңы екенін діни-философиялық айқын тұғырнамаға айналдырады. “Сәйгелді, сона, бөгелек туралы”, “Шайтанның саудасы” мысалдарында Мәшһүр Жүсіп қазақ жұртының көбелектей сайраншыл, ұшарын жел, қонарын сай білетін жеңіл мінездеріне, Ғайса пайғамбардан қаймықпайтын шайтандай пысықтардың берекесіз тірлігіне назаланып, өз сөзінің жерде қалғанына шамырқанады.

– Көтерме өтірікпен менен алған,
Бар күшін сап олар да сөйлер жалған.
Кім болса бұл заманда сол әкетер,

Қор болып қашан өтірік жерде қалған?! (189)

– дейтін малғұн сөздерімен талай заманалар асып келе жатқан, шындықтың күйген беті сияқты келеңсіз заңдылықтардың өміршеңдігін аңдату әділеттілікпен оны толық жеңеріне күмәнданса да, жігері мұқалмай күресетін Мәшһүр дауысының қайрат-қажыры мен ертеңгі күнге сенімі қайыспас қайсар рух қайнарына кепілдік береді.

Осы тақырып тұрғысынан мынадай ой қорытуға болар еді. Біріншіден, М.-Ж. Көпейұлы туған елін мұсылмандық жол, адамзаттық білім нәрі арқылы болашақтың өріне сүйреуге ұмтылды.

Екіншіден, Мәшһүр Жүсіп жырлары мен өлең, толғауларындағы сияқты мысал туындыларында да адамның кісілік қасиетін, жарық әлемнің шапағатын дәріптейтін діни-ағартушылық, кітаби ақындық дәстүр сілемдері айқын аңғарылды.

Үшіншіден, ақын мысалдарының көркемдік поэтикасынан фольклорлық, шығыстық аңыз, миф үрдістері фабулалық көркем өрнек әрі ұтымды, топтастырушы композициялық пішін, тың логикалық шешімдер тапты.

Төртіншіден, М.-Ж. Көпейұлының баяндау мәтініндегі реминисценциялық құбылыстар автор білімі мен білігі, сана тасқыны ғана емес, ислам имандылығына тән рухани қуаты мол шынайы ұждандық идеяларды айшықтап бейнеледі.

Бесіншіден, Мәшһүр Жүсіп дүние - болмысты қайшылықты, тартыс-даулы, қарама - қарсы дилеммалық феномен ретінде қабылдады. Ізгілік, мейірім шапағат, сана парасатының үстемдігіне жетуді ұлттық өсу мен өзін-өзі айқындаудың басты талабына санады.

Алтыншыдан, символмен астарлап, әр деңгейде ойлаудың көркемдік-эстетикалық жолын жеке субъект пен заман, дара тұлға мен жағдай, адам мен мәңгілік рухани ақиқаттар арасындағы терең тамырластықтың сырын ашуға шебер пайдаланды.

Мәшһүр-Жүсіп есімі – адамдық пен ұждан, ар-иман, ұлттық намыстың, зиялылық пен білім, зерденің, өмір нұрын армансыз сезінудің, тәркі дүние сырын терең түсініп, екі әлемнің пәлсапалық парадигмаларын толық қабылдау, жалғанның жасанды қылықтарына өкінбеудің асыл үлгісі.

Абай. – 2002. – № 1. – 51-53 б.

Д. ӘБІЛЕВ

МӘШҲҮР ЖҮСІП (ЕСТЕЛІК)

1931 жылдың декабрь айының аяқ шені. Редакциямыз Баянның шағын қаласында, бес-алты бөлмелі “Қарала әйнекті үй” аталған Сорокин деген бай казак-орыстың еңселі үйі. Редакцияда не бары үш-ақ адамбыз: Ғалым, мен, үшіншіміз Семей педтехникумының бұрынғы оқушысы Рахыш Хайруллин.

Мені Жосалыдағы мектеп-интернат директорлігінен газет қызметіне шақырып алып жүрген осы Ғалым Малдыбаев пен Мағзұм Әбдірахманов.

Ғалым таңертең почтаға соғатын әдетімен бүгін де жұмыс басталғанын келді. Екі құлағы ұшатын қызыл сұңқардың қанатындай артына қайыра киген қызыл плюш тысты түлкі тымағының қарын шала-пұла сілкіп, бүрмелі қара тонының түймесін дереу ағытып, костюмінің төс қалтасынан бір ашық хатты алып, түрегеп тұрған күйі оқи бастады.

“Ғалым! Сен қызмет істеп жатқан Баянаула ауданында Машһүр Жүсіп қайтыс болыпты. Ел іші “Мәшекең сөзі тәбәрік” – деп, таратып әкетіп жүрмесін. Сен сол Мәшекеңнің қолжазбаларын тез алып маған жібер! Кітап етіп басып шығаруға әзірлейік. Ғабит Мүсрепов”. Орындығына отырып Ғабит жайын айтты: “Астанада кітап баспасының бас редакторы, үлкен жазушы. Оның мұнысы үлкен қамқорлық, үлкен адамгершілік”, – деп кідірді де, өткен күзде Баянда, Сағынай ұстаның үйінде Мәшһүрге сәлем беріп, бір кеш бойы әңгімесін тыңдағанын, жарықтықтың нағыз шежіре, нағыз ғұлама, нағыз аққөңіл әулие адам екенін айтты. Аз өмірімде, – деді Ғалым, – Қазақстанның мен қызмет етпеген, мен болмаған облыс-аудандары кемде-кем. Солардың бір де бірінде Мәшекеңдей адамды кездестірген емеспін. Жарықтық өзі сонда (Сағынайдыкінде) айтып отырған жетпіс үшінде қайтыс болыпты. Соны естігенде мынадай бір-екі шумақ өлең жазғанмын.

Ұмытқан жоқ Мәшекемді
Ақ сақалды, тақиялы,
Заманында жазды өлеңді.
Өлең қалды, өлім алды.
Мекендеген Баян тауды
Мәшһүр аты мәңгі қалды.
Ақын да адам, ажал алды.

Бірақ... өлмес сөзі қалды, – деді Ғалым. Риза болдық. Ал, Ғалым сәл ойланып қалды да, тез шешті.

– Мен, – деді ол – қазір-ақ жүріп кетер едім, бірақ... Мәшекең айналасы мені ауданның “белсенділерінің” бірі көреді ғой. Мәшекең еңбектерін маған сеніп бере қоймас. Осыған сен бар, Дихан! Саған берер. Әбдірахман деген атыңды өзгертіп Дихан қойған Мәшекеңнің балалары саған сенер. Берер.

– Ойланайын.

Түскі демалыста үйіме келіп, шәй ішіп отырғанымда әкем – Әбекеңе айттым. Әбекең көп сөздің адамы емес, кесіп айтатын. “Жаз!”, – деді. Қағаз, қаламымды алып дайындалып едім:

– Жаз! – деді тағы да, – Шәрапи деп жаз. Екеуміздің сарабалдығымыз үшін Мәшекеңнің сөздері жұрт қолында кетіп жүрмесін. Бер! Жоғарғы жер кітап етіп шығаратын көрінеді. Бер!

Айтқанын жаздым. Оқып бердім. Арабша баспа сөзді жақсы танитын, қиссаларды жақсы оқитын Әбекең жазу жағына мүлде жоқ-ты. Әбіл деп қана қол қоя алатын еді. “Әбіл” деп хат аяғына (арабша) қол қойды. “1931 жыл декабрь”.

Ертеңінде таңертең аудан аткомының кашаваға ұқсастау шанасына жеккен бурыл атпен “Я, сәт!” – деп, жүз елу шақырым жердегі Мәшекең қыстауына Қалым шоқы биігінен беттеп жүріп бердім. Айтқандайын, мен шанаға мініп, божыны енді ғана қаға бергенімде Ғалым келіп:

– Шәрапи арабша сауатты ғана адам деп естимін. Арабша шығаратын болсаңдар ғана...” дер. Арабша шығарамыз де! Қазанға жіберіп, бастырамыз де!

– Олай ете алар ма екенбіз? Өтірікші болармын. Шәрапи аға – әкемнің досы, құрдасы, сырласы. Бұл кісі мені “Сен Әбілдің баласы емессің, менің баламсың”, – дейтін әзілдеп. Ол кісіге өтірікші бо...

– Жоқ, Дихан, рас! Солай етуге тырысармыз, Ғабитке соны айтармыз. Ең бастысы – қалайда Мәшекеңнің шығармаларын қолжазба күйінде жұрт қолында кетірмеу... Қолға алу. Астанаға – Ғабитке жіберу, “Революцияның пайдасына шешілетін іс болса өтірік айтуға да болады” – деп кім айтқанын білесің ғой?!

Мен ұтылдым, ішімнен құптамағанымды тісімнен шығармай жүріп кеттім.

Жасыбай асуынан асып, ақ қар-көк мұз көлінің үстімен басып бурылды жүрдек айдап кетіп барам. Ақ даланың алшаң төсінде, сапарымның ертесінде де, кешінде де бишігім өрімді, жүрісім өнімді, өзім көңілді. Жалғызсырау дегенді білмеймін... Қысқасы, осындай сәттілікпен арада үш қонып, төртінші күні Болдейдегі кайын атам Бәйділданың үйінен аттанып, Қалым шоқы биігі түбіндегі жалғыз қораға – Мәшекең үйіне күн бата жеттім.

Жалғыз үйдің аты жалғыз үй ғой. Оның үстіне Мәшекең о дүниеге кеткелі бұл үй іші – басы Шәрапи ағаның өзі болып, Мәшекең жоқтығына бүкіл әлем көшіп кеткендей қоңылтаксиды-ау деймін. Мен атты “дыр-р” деп тоқтатқанда қақпадан Шәрапи аға шыға келді. Қасқыр ішіктің жағасын артқа қарай сілке-мілке қайырып жіберіп, шанадан қарғып түсіп, “Шәрапи аға!” деп құшақтай алдым. Шәрапи ағаны Мәшекең қайтыс болғалы көріп тұрғаным осы. Сондықтан да жанағы “құшағымда” көңіл айтуым да бар еді. Шәрапи аға да солай сезген болар.

Үйге кірдік. Зейнеп шешей орталық бөлмеде екен. Зейнеп ана маңдайымнан иіскеп, одан оң қолының алақанымен маңдайымнан сипап, қасына отырғызды.

– Молда атамнан айрылғамыз, Дихан қарағым! – деп қамығып, көзіне жас алды.

Дастарқан жайылды. Әндетіп сары самаурын келді. Бой жылынды, ой жылынды. Менің келу сапарым жайын Шәрапи аға

сонда ғана сұрады. Мен жәйлап қана нанымды үнмен келген жұмыс жайымды айттым.

– Тапқан екен ол жазушыларың, молда атам қазынасын талапайлататын адамды? – деді. Зейнеп шешей де күйеуінің мұнысына риза болды. Дастарқан жиылысымен:– Мұнда, жүр, молда атам бөлмесіне жүр, Дихан айналайын! – деп Шәрапи аға мені төргі бөлмеге ертіп кірді. Әйнекке қарсы қабырғада тұрған қоңыр күрең екі шкафты көрсетіп: –Молда атам кітаптары, жазбалары осы екеуінде, – деді.

Шкафты ашқанша, Мәшекең мұраларын көргенше алып ұшқан дегбірсіздігіме өзіме іштей зекіп қалдым. Қабырға пешке іргесін тигізе жиналған қалың төсек; оның бас жағында үлкен-үлкен екі көк жастық. Еденде – ақ киіз, алаша. Әлгі екі шкафтан төмен есік жағын ала ілулі бет орамал, дәрет орамал. Әйнекке жақын төртбұрыштағы жұмыс үстелінің үстінде кәдімгі тақиясы. Бөлменің нақ ортасында дөңгелек үстел үстінде қағаз, қауырсын қалам, жәй қалам, сия сауыт, қарындаш. Төсегінің бас жағында, кең бұрышта оқалы шапаны мен ұзын ақ көйлегі ілулі... Өне бір шағын айнаның жанында бірі былғары, бірі ағаш – екі шамадан. Жиһанкез Мәшекеңнің бұл екі шамаданы қашанда “жолсерігі” болатын. Біреуінде – шәй-қанты, жеңіл киімдері, орамал, сабыны, насыбайлық темекісі, былғары шамаданында – кітаптар, жол жазбалары, қағаз, қалам, қарындаш болатын. Ал, босаға жақта – жез шәйнек, жез леген, орамал.

– Молда атам бөлмесі! Әуелден осылай. Сол күйінде, бәрі сол күйі орын-орнында, – дейді Шәрапи аға. “Сүйтпегенде” деп Зейнеп шешей құптайды. Бұл көріністерді нағыз музейлік сипат дерсің.

Мен әкемнің хатын беруге осындай бір жәйлі шақ күткен едім. Соның реті келген шығар-ақ деп:

– Шәрапи аға, – деп төс қалтама қолымды салып Әбекеңнің хатын алдым да Шәкеңе ұсындым. Шәрапи аға арабша мол сауатты, зерделі адам еді. Жаңағы мен ұсынған хат сөзін әйелі Зейнептің де естігенін жөн көрген болар: “Дауыстап оқы” деп маған берді.

“Шәрапи! Екеуміздің “сауатсыз салғырттығымыз” үшін Мәшекеңнің мұра сөздері жұрт қолында кетіп жүрмесін. Бер! Жоғарғы жер кітап етіп шығаратын көрінеді. Бер! Әбіл”.

“Сауатсыздар” Әбіл екеуміздей сауатсыз болса, шүкірлік дер едім, – деп күлді Шәкең.

Зейнеп апай:

– Адал достың көңілінде көлеңке болмайды дейтін еді ғой, молда атам. Әбекең сол ғой, жаңағы сөздерін айтам, – деп аз кідірді де. – Жаздыгүні, туу сонау бес көш жердегі Тамды мен Қарақоғадан

молда атам көзі тірісінде бата қыла келгендердің ішінде Әбекең тіпті жан жақындығын көрсетіп еді, Сізге, Төлеубай жанның ағасы! – деп күйеуіне жарқын қарады.

– Ия! Оның рас. Өйткені ол Әбіл ғой... – деді Шәкең.

Оқырман қауым, сіздер: “Мәшекең ноябрьде қайтыс болды. Өткен жазда тірі еді ғой. Тірі кісіге бата істеуші ме еді?” – дерсіздер. Оларың да жөн. Бірақ, сіздер олай дегендеріңізбен Мәшекең өзіне тірісінде бата істеткені шын. “Өзім тіріде, көзім тіріде істесін маған бата істейтіндер!” – деп жар салдырды да, өзі жайлауға көшпей, қыстауының оңтүстік жағындағы көкорайға екі киіз үй тіктіріп, жаз бойы бата істетіп, өзі ойлаған нұсқада қабірін қаздырып, зиратын салдырған. Мәшекенді теңдессіз құрметтейін бүкіл Айдабол – Шідерті елі ауыл-ауыл, рет-ретімен туу сонау 150-200 шақырым жердегі жайлауларынан Мәшекеңе бата істеуге осында – Қалым шоқыға ағылып келіп жатты. Саба-саба қымыз, шәй-қант, құрт, ірімшік, бауырсақтарымен келіп, қойларын, тайларын тірі әкеп, құран оқытып қайтатын. Төрде ұзын ақ көйлегі сыртынан оқалы шапан жамылып, үкілі тақиясы басында, арқар мүйізінен жасаған күміс шақшасы қасында, дәл жетпіс үш жасында әңгіме шертіп, жұртты ынтықтыра тыңдатып, кейде күлдіріп, өзі де бүкіл денесімен сылқ-сылқ күліп рақаттанатын, жарықтық!

Бір бата оқырында мен де болғамын. Жосалыдағы интернаттан (директорын) жайлаудағы (Бораншоқыдағы) өзіміздің ауылға бара жатқанымда Мәшекеңе сәлем бере кетейін деп әдейі соғып едім. Жаңағы “Бата оқыршылардың” бір тобы келіп жатыр екен. “Бата оқыр” дастарқан басында:

– Мәшһүрге тие берсін! Ал ішіндер, жеңдер! Аллау әкпір! – деп батасын өзі істеп, жайған алақанын бетіне тигізбей, иегі тұсынан төмен түсіріп батасын бітіреді екен. Бұл жолы да сүйітті, жарықтық! –Неге таңданасындар! Мәшһүр өлмейді деп білесіндер ме? Тумаған адам ғана өлмейді. Туу – өлу деген мағына. Туған адам бәрі өледі. Бірақ... біреу ерте, біреу кеш. Өлім жолы иненің жасуындай, барлық адам өтеді сол тесіктен, – деді.

Терезесінің алдынан көрініп жататын көкдөңнің үстінен қаздырып жатқан бейітіне барып қайтпақ болды да:

– Қасыма сен ғана ер! – деп, соңғы жылдардағы жол серігі, әрі күтушісі Шатабекті алып, дөңге қарай беттеді. Мен, барғым, көргім келетін көңілімді көзіммен білдіріп, Шәрапи ағаға қарап едім, ол кісі: “Жүр”, – деді. Біз барғанда Мәшекең болашақ мавзолей-зиратының астыңғы қабатынан лайықталатын бөлме (өзі жататын) орнын қазып жатқандардың қасында тұр екен.

– Қазыңдар! Терең қазыңдар. Мәшһүр қашып шығып кете алмайтындай етіп терең қазыңдар! – деп сылқ-сылқ күледі де, – және кең қазыңдар. Он-он бес адам сиятындай кең болсын. Кірпіштері берік қалансын, – деді. – Тірлігінде... ұры-қарылардың, озбыр, қиянатшыл, аю мінез әкімдердің қара халыққа жасаған қиянатын қызыл тілмен қылыштаған Мәшһүрдің шатағы аз боп па? Тірімде тістері батпаған сол сойқандар мен көз жұмғансын өш алуға үстімнен арыз жаудырып, мұңкір-нәңкірге тергеттірмей қоймас. Сонда менің мұндағы дұрыстығымды қорғауға бірнеше періштелер келер... Кең қазыңдар, – деп Мәшекең сылқ-сылқ күлді. Қазушылар да күлді.

Бізден бұрын барған бірсыпыра адамдар бар екен. Солардың ішінен қаз мойын, ұзын сирақ Тәш:

– Мәшеке! Ұлылығыңызға құлдық! Тірісінде көрін қаздырып қойған адам еш заманда, ешқайда жоқ. Мәшһүрдің мынасы не сұмдық? – деп отырды әне күні біреу...

– Кім?

– Дәуітбай “білгіш”.

– Сұмдық көрде емес, төрде төре боп отырғандарда, қиянатта, зорлық-зомбылықта, алдау-арбауда, кісі хақысын жалмауда, өсек-өтірік, жала-пәледе... Менің “көрім” шар етіп дүниеге келген сағатымда лайықталған. Соны енді өз көзіммен көруге қаздырсам несі сұмдық? Өлгенде жататын орнымды көзімнің тірісінде әзірлетіп қойып жатырмын. Өлгенде көрде емес, төрде... мына төргі бөлме төрінде, төрт бағаналы алып нар кірауат тәрізді ағаш “төсекте” шалқамнан жатпақпын. Өмір бойғы армандарының біріне жетпеген Мәшһүрдің о дүниеге кетерінде жеткен бұл арманын күндегендер күншілдік көгенінде қылғынсын. Аллау әкпар! – деді Мәшекең.

Ешкім ештеме дей алмады. Бұлар есімдегілер. Ал қазір, Шәрапи ағамен отырысымызда мен:

– Мәшекеңнің қалай қайтыс болғаны халыққа аңыз боп кетті. Бірақ, мен өз аузыңыздан естігім келеді, Шәрапи аға! – деп өтіндім.

– Халық өсіріп те, өшіріп те айтып жүрген жоқ. Расы сол. Сол күн таңертеңгі шәйді осы бөлмеде, осы үстелде іштік. Молда атам күндегісіндей нақыл сөздерін, ақыл сөздерін айтып отырды да:

– Сен ана шкафты аш та “Месқараны” әкелші! – деді. Әкеп бердім. Қолына ала беріп:

– Жүректің қазынасын қазған Мәшһүр, өксітпей, шашпай-төкпей жазған Мәшһүр, – деп жіберді. Сөйдеді де, бітімі құран бітімдес, қалыңдығы құраннан екі есе қалың жаңағы “Қарамес” қолжазба кітабының екі-үш жерден беттерін ашты, көз жүгіртті.

Көзінде де, жүзінде де ыстық сыйластық, ыстық қимастық бар. Енді орнына апарып қой, – деді. Айтқанын істедім. Қайтып кеп орныма отыра бергенімде: – Есінде болсын, Шәрапи... Менен кейін менің сөздерімді елеп-ескеріп кітап қып шығарамыз деушілер болса, араб қарыптарымен теріліп шығарылатын болсын! Аллау әкпар! – деді. Көңіліме ештеме алғам жоқ.

Зейнеп үстел үстіндегілерді жинап, үстін сүртіп бола бергенде босаға жақта тұрған шәйнек пен шіләпшынға көз жүгіртті де: “Мен таһрат алайын, сен анда бара тұр, қарағым”, – деді молда атам. Зейнеп шығып кетті. Мен қолына су құйып тұрдым. Іш дәрет алды. Жуынды, сүртінді. Төсегіне кеп отырды да:

– Мен енді дем алам. Сен бара бер. Шаруанды істе. Малыңа кара! Біраз уақыттан кейін кел! Ұйықтап кетсем оятпа! – деп күлді. Бәрін айтқанынша істедім. Бір кезде... Айтқан уақытында есікті ақырын ашып кірсем, төсегінде шалқасынан ұйықтап жатыр. Үлкен ақ орамалын кеудесіне көлденең салыпты. Қасына жақындап “Молда ата!” деймін. Үн жоқ. Бетіне үңілдім. Құлағым төсеп тынысын тыңдадым. Тірлік белгі жоқ. Мәңгі ұйқыға кетіпті. Молда атамның ақтық демінің бітуінің шыны осылай... Халық та осы шындықты ғажап көреді, – деді Шәрапи аға.

– Рас, ғажап! Танданасың. Бірақ, таңдану бар жерде толғану болуы да заңды. Олай болса, толғану, топшылау, болжау барын да ұмытпалық, Жаз бойы бата істеттіріп, бейітін қаздырып, мавзолейін салдырып, қыс басында бір сәтте қайтыс болды. Жақсының өлімі де жақсы деген осы да, басқаны былай қойғанда жұтаң жыл бастала бергенде, халық қасіретін көрмей-ақ кетейін о дүниеге дегендей өмірмен қоштасқанын айтсаңшы жарықтықтың...

Жегіп келген жалғыз керігім, жол серігім, сапар сенімім бурыл атты отқа қойып келгім кеп отырғанымды Шәрапи аға айтқызбай сезіп:

– Жүр! Атыңды отқа қой, – деп май ағаш жағып, жарық қып, қораға алып шықты мені. Шөп мая үйген қораның оң жақ төрінде Мәшекеңнің жұрт білетін ақмаңдай, жирен жал, күрең аты тұр екен. Басын оттықтан алып, жарықпен барған бізге қараған сәтін “Хош келдің! Амансың ба, жас жігіт!” – деп маған арнап амандасқаны тәрізді көрдім. Және бізге қарап көзін мөлдіретіп: Ием қайда? Мәшекем қайда? Неге қорада мұнша тұрып қалдым! Жүруші ек қой саяхаттап ел аралап? – деп тұрған тәрізді. Бұл күрең атты, бұл елде білмейтін адам аз. Өйткені, Мәшекең жиһанкез соңғы жеті-сегіз жылда осы күреңді ғана жектіріп жүріп тұратын.

Мәшекең Баянға барарында да, қайтарында да Мойылдыдағы біздің ауылға соқпай кетпейтін. Сонда тек қана біздің үйге түсетін. Сонда осы Күрең біздің қораның “сыйлы қонағы” болатын. Мені де танитын. Қасына барып маңдайынан сипап, тамағының астынан қақтым.

– Мұнда кірейік – деді Шәрапи аға атқорадан сол жақтағы бөлме есігін нұсқап. Мұнда Мәшекең жаңағы Күреңді жектіріп, өзі ғана мінетін трашпенке арбасы мен темір табан, кашава шанасы тұр. Арба үстінде қамыт, доға жатыр. Соларды көрсетіп:

– Молда атамның әр қайда сапар серігі төрт түліктен жаңағы күрең, жансыздан жаңағы трашпенке, шана, солардың сауыт-саймандары – қамыт, доға, божыға дейін мұра көремін. Сақтамақпын. Бірақ, кім білсін... Жыл жұтандап барады, – деп сәл күрсінгендей болды да: – “Иншаалла” деп айтайын, ешкім тие қоймас бұларға, аса бір дүлей біреу болмаса, – деді.

Үйге кіргенсін осы әңгімені Зейнеп апай жалғастырды.

– Не бір милиция, не бір әскер, не бір белсенді... бір де бірі молда атамның Күрең тұлпарын ылауға да мінген емес. Арбасына не шанасына да отырған емес. Сәлем беріп, атамның дастарқанынан дәм татып, қоштасып, өз жөндеріне жүріп кететін, – деді.

Ия, бұл, бүкіл ел білетін шындық болатын.

– Совет үкіметі орнағалы молда атамды бір-ақ адам ренжітті ғой. Сіз айтыңызшы, Қонақ жанның ағасы, – деді Зейнеп шешей Шәрапи ағаға. – Қалай еді... Әлгі...

Жиырмасыншы жылдардың бас кезінде бір жылы жазда үлкен қалалардан оқудан демалысқа келген сақа студенттердің көпшілігі-ақ Мәшекеңе сәлем бере келеді, немесе Мәшекең түскен үйге барып дастарқандас болып әңгімесін тыңдайды. Нелер ғажап хикаяларды, тарихи оқиғаларды, елдік, ерлік шежірелерді шертеді Мәшекең. Сондай керемет оқиғаларды тыңдап сусындаушы оқығандардың бірі Мәшекеңнің бір әңгіме-хикаясын “ел аузынан жидым” деп Семейде шығатын “Таң” журналына бастырады. Мәшекең бұған қатты ренжиді. Келесі жылы тағы да демалысқа келіп, Мәшекең отырған үйге келгендерінде:

Мәшһүрдің былтырдағы тірі кезі,

Сөзімді ұрлап жүрген қайсың өзі? – депті.

– Ол әлгі Шоқақ қой... Шоқақтап жүріп жалаңаш табанына “ұлтан” таппақ боп от басып алған. Өскемен жаққа кетті. Түбі Бәсентиін, Қаржау күшік.

– Күшігінің ішінде ұры ит боп ержеткен біреуі екен. Бәсе... Бәсе... – деп Мәшекең сылқ-сылқ күледі де, есіле де тесіле сөйлеп кетеді.

– Құдайға да жақсы керек. Жаңағыдай “Адамның итін” керек қылатын құдай бар ма? Құдайға ұры керек емес, жігіттің нұры керек! Анау кешегі Шоқан сияқты, Бүркітбайдың Мұстафасы сияқты. Сұлтанмахмұт сияқты халықтың жүрек жұлдыздары керек. Солардың ізбасары болар ма деген үмітім бар еді Ызабай Жұматайында. О да құдайға керектің бірі бопты. Ылаж не?

Жұматай Ызабаев Семейде, педтехникумда оқитын. 1925 жылы Семейде шыққан “Таң” журналының бірінші нөміріндегі арнау өлеңінде:

“Таң” үстіне таң боламын атам да,
Ел ағарту ұраным да, батам да.
Соқыр, саңырау сорлы елімді оятып,
Күнде айғайлап дабыл қағып жатам да! –

деген Жұматай арманы Мәшекеңе қатты ұнаған екен. Мұның алдында осы Жұматай “Көгентүп” деген пьеса жазған Семей театрында ойналған. “Көгентүп” Ақбеттау болысы әкімінің жер үшін, жерін ықтиярларымен бере қоймаған қырық үйлі Мамыттың қырық жігітін көгендеп тастаған сұмдық оқиғасы туралы болатын. Сондағы көгенделген “қырықтың” бірі – Жұматайдың өз әкесі – Ызабай. Мәшекең даналығы 24 жастағы Жұматайдың талабына, талантына, асыл арманына риза болатын. “Көкжиектен көріне бастаған бұл жас жұлдыз өрлей түссе екен, биіктеп жарқырай түссе екен!” дейтін. Мәшекең мол үміт күткен сол Жұматай 1926 жылы қайтыс боп кетті. Қандай өкінішті...

Шәрапи аға әңгімесін тыңдай бергім келеді. Айта түссе екен! – деймін. Бірақ Зейнеп апай: “Дихан шаршап келді ғой алыс жолдан. Мұнда келгелі де дем алған жоқ. Ертең де күн бар ғой... Солай емес пе, Төлеубай жанның ағасы”, – деді. Бірін-бірі қас-қабақтан ұғатын үлкендер менің жатып тынығуымды ұйғарды. Және отырып қалдық. Ол былай болды.

Мен білетін бұрынғы Шәрапи аға сөзуар емес болатын. Әңгімешілдігін де білмеймін. Әсіресе әкесі Мәшекең туралы ештеме айтпайтын. “Жұрт өзі білетін Мәшһүрді мен несіне айтам. Мақтанып отыр дер”, – дейтін болар. Әйтеуір солай болатын. Ал, бүгін, “екінші Шәрапи ағаны” көріп таң қалып отырмын. Жатық үнімен жәйлі шертеді. Әкесі (Мәшекеңнің) өмірінің кейбір сәттерін еске түсіріп,

ыстық сезім толқынында көк теңізде жайсаң жүзген кеме тәрізді. Тындай бергім келеді, айта түссе екен деймін. Байқаймын, Зейнеп шешей де тап осы мен тәрізді күйде отыр. Мен алаңсыз тыңдаудамын. Өйткені Шәрапи аға ертең таңертең Мәшекең кітап дүниелерінен қолжазбаларын қарауыма рұхсат-уәде жасады. Екі айту бұл кісіде болған емес. Қаратады. Ал, оған бір кірісіп кеткенсін басқа ештемеге алаң болмауым керек. Сондықтан да осы кеште Шәрапи аға әңгімелерін-естеліктерін өте ұқыпты тыңдап алуым керек.

– Молда атам кіндігінен ағайынды үшеуміз ғой, – деп бастады Шәрапи аға, – үлкені мен, ортаншысы – Әмен, кішісі – Фазыл. Өмір бойы желдей есіп, дариядай тасып, теңіздей толқып-толысып отыратын Молда атамның Тәшкентте істеп жүрген Әменнің қайтыс болған хабарын естігендегі күйзелісі, күйініші бүкіл ел-жұрт көңілін күйзелтті. “Ақжол” деген газетте, айналып кетейін, Жүсіпбек Аймауытовтың көңіл айтуы азырақ тоқтау-сабыр ойлатқандай болды. Бірақ, Молда атам:

Қан түсті алпыс үште аяғыма,

Оқ тиіп шетте жүрген Саяғыма, – деп аһ ұрды. Отырып қалды.

Бір балам бар өзімнен асып туған! – дейтін баласы Әменнің қазасы молда атам жанын қатты күйзелтті. Келесі жылы жазында Түркістан арқылы Тәшкентке барып, Әменнің зиратына белгі орнатпақ, дұға оқымақ болып, қасына Бәзілдің Рахымын, Айманның Шериазданын алып, көкбришкеге қос түйе жектіріп жүріп кеткен еді. Қарқаралыдан әрі жүріске жарамайтынын сезіп елге қайта оралды.

Құдайға адалы, бір әке, бір шешеден туғанымызбен Әменнің жаратылысы Фазыл екеумізден мүлде басқа еді.

– Мен де білем, Әмен ағаны, – дедім.

– Қалай?

– Он бесінші жыл шығар деймін, Қызылтау елінде бала оқытады екен. Үйлеріне келіп Қызылтауға қайтып бара жатқан жолында біздікіне түсіп, ат шалдырып, шәй ішті, ет жеді (өзіне арнап асқан); сол отырысында (төргі бөлмемізде) қалтасынан қағаз алып “Хазіретке” деген өлең шығарып, біздің Әбекеңе оқыды. Содан есімде қалғаны:

Молдалар!

Құдай болса, әділ төрем

Халыққа – жәннат, сендерге – дозақ берем, –
дегені ғана.

Ақ сұр бетінде білінер-білінбес қорасан дағы бар, отты жүз, күрең көз, өте ширақ, өжет мінезімен еркін отырады екен. Жаңағы “Хазіретке” деген өлеңін біздің Әбекеңе беріп кетті.

– Молда атама да сын шығарған ортаншым еді ғой ол, – деді Зейнеп шешей. Әменді “Ортаншым” дейді екен. Жұрт аузынан естуім бар болса да, мына кісі де соны айтар ма екен? – деп – Не сын, не деген екен Әмен аға? – дедім.

Зейнеп шешей іркілместен, ойланбастан:

Қолыма хат жазғалы алдым қалам,
Құбылып толқын боп тұр күллі ғалам,
Өкенің ең жақсы жездедей деп,
Соны айтқан бұрыңғыда әулие адам!–

деген екен, – деді.

– Бұны неге айтқан?

1916 жыл патшаның қазақтан майданға жігіттер алу туралы жарлығы дала жүрегін дір еткізді. “Кім үшін соғысқа барамыз? Не үшін соғысамыз? Неге текке қырыламыз?”– деп Баянауланың он болыс елінің еті тірі, жаужүрек азаматтары ұрандасып Алабас тауына көтерілді. Көтерілісті Башардан батыр басқарды. Әмен сол көтерілістің жанған өрттей жалынды ерлерінің бірі болды.

– Шіркін-ай, арамызда Мәшекең болса, батасын берсе қандай күдіретті ғаскер болар едік! – дегенді сондағы екінің бірі айтатын бопты.

– Жөн сөз?

– Сөз ғана емес, тілек!

– Арамызда бір күн ғана болып, батасын беріп кетсе жетіп жатыр ғой, – десіпті жігіттер. Әмен де осындай ойда болыпты. Ал Мәшекеңші? Мәшекең, бұл көтерілісті мағыналы деп те, мағынасыз деп те таразылайды Мағыналысы – патшаның жиһангерлік соғысы үшін әділетсіз жарлығына қарсы көтерілмей отыру едік болар еді. Ал мағынасызы не? Патшаның сан алуан соғыс құралдары сайлы, қару -жарақты да қаһарлы әскерлеріне қарсы соғысар қазақта сойыл-шоқпардан басқа, қоян ататын бірлі-жарым мылтықтан басқа не бар? Соғысса – босқа қырылу... Міне Мәшекең, осындай екі алуан ой толқуында болады. Ал, сыртында “Дала уалаяты” газетінде басылған 1905 жылғы “Қанды жексенбі” өлеңі, “Сарыарқа кімдікі?” толғаныстары туралы патша жандармдары Мәшһүрді тұтқындап, соттатып жібермек болғанда, Мәшекең лажсыздықтан “жиһанкездігін” қайтадан бастап, төрт-бес жыл бойы Орта Азия жақта қашып жүрген. Сол тұста:

Бұл Мәшһүр Бұхар барған, Қоқан барған,
Ойы бар барсам деген одан да әрман.
Түлеген аққу құстың қанатындай,
Жерінде жүрген-тұрған сөзі қалған-ды,—

шығарған еді. Ал мына көтеріліс тұсында патша әкімдерінің қанды көзі Мәшһүрде болатыны сөзсіз. Сондықтан Мәшекең 16-жылғы Баянауылдағы көтеріліске “Бейтарап” қалыс адам бейнесінде отыруын мақұл көреді.

— Молда атам қайтыс болғалы ұзақ отырысымыздың бірі осы шығар. Солай емес пе, Зейнеп! — деді Шәрапи аға бәйбішесіне. — Осымен бүгінгі түнгі әңгімені доғарайық! Дихан, сен мына молда атамның төсегіне жат! Мына шешен төсек жайып береді қазір, — деді Шәрапи аға, Зейнеп шешей үрке, шошына қарап:

— Молда атамның төсегіне?..

— Ия! Молда атамның..

Зейнеп шешей күйеуінің байламына көнгендей болды да.

— Олай болса... онда... Дихан қалқам, сен бөтен адам емессің, өзімізсің ғой, қораға шығып, дәрет алып кел! Молда атам төсегіне сөйтіп, дәрет етіп кеп жат, айналайын!

Зейнеп шешенің айтқандарын орындап кеп жатқаныммен ұйқым келе қойсашы? Мәшһүр төсегіне жату кімнің сыбағасына тие берер?! Мәшекеңді бала күнімнен өзім талай көрген сәттерім, өзім тыңдаған әңгімелерім, ел аузындағы аңыздар — бәр-бәрісі есіме түсіп, көз алдыма келіп, алтын қырлы, алуан сырлы ғажап бір өмір кешіп жатырмын.

Таңертең дастарқан басында, шәй үстінде Шәрапи ағаға:

— Әуелі Мәшекең зиратына-мавзолейіне барып, жатқан жәйін көріп келсем, — деп едім: “Мұның білгендік!” — деді Шәрапи аға.

Зират бұл үйдің онтүстігіндегі дөң үстінде болатын. Ауыз үйренген сөз болғансын зират дейміз ғой, әйтпесе, үсті екі бөлмелі кірпіш үй, асты Мәшекеңнің денесі жатқан кең сарай — Мавзолей! Ауыз бөлмеде — қазандық. Самаурын, шәйнек, шелек, ожау, тәрелке-қасықтарға дейін, төр бөлмеде — дөңгелек стол, кітап, жәйма төсеніш. Босаға жақ бұрышта насыбай үккіш, шоқпар, үстел үстінде мүйізді қара шақша жатыр.

— Бұлардың бәрі Молда атамның өз айтуынша осылай қойылды, — деді Шәрапи аға.

— Дене?.. — дедім үнім әрең шығып.

– Дене..у. Тап төр бөлменің асты есінде шығар, былтыр жазда Молда атама бір “бата оқыр” үстіне келген едің ғой. Сонда Молда атам бәрімізді өзі бастап келіп, өзі қаздырып жатқан астыңғы қабаттағы “болашақ мәңгілік мекен-жайым бұл” деп көрсетіп, сылқ-сылқ күлген еді ғой... Есінде ме?

– Ия! Есімде.

Шәрапи аға енді кідірмей еденнің астыңғы бөлмеге кірер-шығар қақпақ есігін ашып астыңғы бөлмеге – Мәшкеңе бастады. Бөлменің батыс іргесін ала бір жарым метрге жуық биік нар ағаш төсек үстінде – үстіне ақ жабылған Мәшкең, қайран жарықтық, Мәшкең жақсы бір түс көріп ұйықтап жатқанға ұқсайды. Пішіні, кескін-келбеті тірі күніндегісіндей сымбатты. Жүзіне көп үңіліп, едәуір тұрып қалған екем.

– Жүр, Дихан, енді үстіне шығайық! – деді Шәрапи аға. – Маған құран оқимын дегендер мұнда оқымасын, үстіңгі бөлмеге шығып, стол басында оқысын, – деп еді Молда атам. Үстіге шығайық!

Үстіңгі бөлмеге шықтық. Үстел басына отырып Шәрапи аға құран оқыды. “Жәйлі жатыңыз, жарықтық! Біз сізді сағынайық, сіз бізді сағынбаңыз!” – деп бетімді сипап дұға еттім.

– Жаңағың Молда атамның сөзі ғой, Дихан? – деді Шәкең.

– Ия! Айдапкелдің әкесі Әбіш қажы қайтыс болғанда айтыпты ғой. Үлкендердің айтып отырғандарынан есімде қапты... Сол ғибратын әлгінде осында келе жатқанымызда өзіне айтсам деп ойлап едім...

– Өмірлі бол, Дихан, айналайын, – деді Шәрапи аға.

Шәрапи аға үстіңгі екі бөлмедегі заттарды қарап, реттеп, еденін сыпырып-сиыруға кіріскенде мен сып етіп астыңғы бөлмеге қайта түсіп, Мәшкеңнің нарының аяқ жағында тұрып, тіземді бүгіп:

– Қасиетті Мәшке! Шығармаларыңызды қарауға, астанаға жіберуге рұқсат етіңіз! – дедім де тұрып қалдым. Әлден уақытта “рұқсат” деген үн келгендей болды құлағыма. Әрине, өлген адам қайдан үн қатсын, ол менің көңіл жаңғырығымның қауесеті ғой...

* * *

Уәдеге берік Шәрапи аға таңертеңгі шәй дастарқан жиналысымен, солтүстік (әйнекке қарсы) қабырға жақта тұрған күрең сырлы шкафты ашып:

– Бері кел, Дихан! – деп Шәрапи аға саптағы әскердей самсап тұрған кітаптарды, қолжазбаларды нұсқады да, – міне, Молда атам! – деді.

“Молда атамның шығармалары, кітаптары демей, “Міне, Молда атам” дегенде менің көз алдыма, шығармаларынан бұрын тірісіндегі сүйікті Мәшекең, ұлы Мәшекең елестеді.

Шәкең Мәшекеңнің қолжазбаларын шкафтан біртіндеп алып, “бісмілла!” деп дөңгелек үстел үстіне әкеп қойды. Мен де естірте “бісмілланы!” айтып, қолжазбаның біреуін қолыма алып қарай бастадым. Қауырсын қаламмен де, жәй қаламмен де тасқа басқандай айқын жазылған Мәшекең шығармалары: “Мені оқы! Мені оқы! Ғаламаттары менде”, – деп алып ұшып, саф алтындай салмақты жарқырайды. Неден бастасам екен? Қай шығармасы қайсында екені Шәрапи ағаға мәлім ғой. Ең алдымен. “Мәшһүр” деп қалай аталды екен? Әлде сол жөніндегі өлеңінен бастасам қайтеді, – деп едім.

– Ол өлеңі “Месқарада”, – деді Шәкең.

“Месқараны ”бермеймін дегені есімде. Сонда... Қалай болды? – дегенімді білдірер нышанмен Шәрапи ағаға қарап едім, Шәрапи аға шкафтан “Месқараны” әкеп алдыма қойды да:

– Алып кетуіңе жоқ. Қара, оқы. Жазып ал, керек етсең жаңағы айтқаныңды, – деді.

“Мәшһүр атты қалай алғандығы туралы” өлеңін “Қараместен” таптым. Бас көтермей оқып отырмын. Бес жасында Бұзаутас деген жердегі мектепке барыпты, алты-жеті жасында Баян қаласында Нәжмиден деген хазіреттен оқып жүргенінде “Ер Тарғын”, “Қозы Көрпеш” хикаяларын көшіріп жазып алып жатқа айтыпты.

Сөйле деп ұмтылып тұр біздің өңеш,
Тілім тағы тақылдақ, көмескі емес.
Көпейдің бір баласы қақсап тұр деп,
Сол күнде-ақ жұрт аузында болдым кеңес.

Күні еді аға сұлтан сол күнде енді,
Баянтау қаласына Мұса келді.
Алдына көремін деп алдырғанда.
Тынбастан, жазған Мәшһүр қақсай берді.

Парасат нұрыменен әбдән білді,
Қаққай, – деп құдай мұнан көз бен тілді.
Мынау Мәшһүр болатын бала екен деп,
Ер назары тиюмен нәпіс қылды.

Ей, софы, бұл баланды жақсы бақ, – деп.
Не болсын бұдан артық тіл мен жақ, – деп,
Аяумен мейірі түсіп, бұлай айтты:

Балаңа бұдан былай үкі тақ, – деп.

Дуанбасы, дуалы ауыз Мұса бұлай деп бағалағансын Нәжмиден хазіреттің бибісі, жарықтық, “қызының басындағы бір тал шоғын, қолымен бибі Мәриям өзі тақты”. Сүйтіп, сегіз бен он жетінің арасында “Аш-Шәһариат жұрт аузында Мәшһүр болғанын” толғапты Мәшекең. Төрт жүз жолдан астам осы өлеңін қайта-қайта оқумен, кейбір шумақтарын жазып алумен болдым ол күні.

Сүйтіп, Мәшһүр атты қалай алғандығы туралы толғанысын оқып, біліп, тәтті ұйықтап шыққан түнімнің таңы атысымен көңілді оянып, төсекте жатқанымда, патша үкіметінің жергілікті аждаһа әкімдері Мәшһүр Жүсіпті “Қамау” тізіміне алғызған “Сарыарқа кімдікі?” – деген тебіренісі ойыма келді. Сонда патша әкімдеріне тұтқын болмас үшін Мәшекең ел ішінен жылысып, тайып береді. Жас жігіт шағында бірнеше жыл медресесінде оқып ғұламалық білім алған, ғалым болған, одан кейін екінші рет барып бірнеше жыл аралаған Бұхара, Тәшкент, Самарқанд жаққа үшінші рет барады. Бұл жолы “Қашқын” тәрізді тағдыр тәлкегімен 1907 жылы барып, төрт жыл жүріп жиһанкез боп елге оралады. Алайда, атамекенінде – Баянаулада, өз елінде, өз үйінде отыра алмай, енді Еділ, Жайық жағын кезіп кетеді. Бала күнінен (Баян қаласында) орысшаны жақсы білген Мәшһүр сол жылы “Белгісіз сапарым” деген өлеңінде:

Мәшһүрдың қараңыздар қызығына,
Бұл күнде жүрісінің бұзығына.
Орысты туған бауыр есептедім,
Жыланды келіп қондым мұжығына, –

деуінде: адамды дініне, ұлтына қарамай, адалдығына, адамшылығына қарай бағалайтынын көреміз.

Ал, Мәшһүр Жүсіпті осындай “Қуғынға”, “Қашқындыққа” душар еткен “Сарыарқа кімдікі?” екен. Олай болса, мұны оқымай жаным қалай жәй таппақ? Мәшекеңнің көп толқынды қолжазбалары ішінен “Сарыарқа кімдікіні?” тауып алып, Мәшекең сөздерінің жүрек өртіне жалаңаш жүрегіммен сүңгіп, жүзіп бердім.

Бабалар заманынан сай сайлап, мал айдап, сайраңдап, ел жәйлап келе жатқан қазақ елінің ата қонысы, алтын мекені Сарыарқаны патша өкіметі отарлап, өрісіне өрт, жүрегіне дерт салып отырған озбыр қиянатын ащы шындықпен әшкерелеп, халықтың ауыр хал-қасіретін тебірене жыр еткен бұл толғауында. Сүйтіп,

бүгініне қандай қатты қайғырса, болашағының күйзелісін көрегендікпен тебіреніпті.

Есіктен кіре алмайтын қарашекпен,
Орынды қақ жарып кеп алды төрден.

Айрылды біздің қазақ Есілінен,
Өзінің болған емес кесірінен.
Жер-мүлкі шаруаның қызықты еді-ау,
Қойнында құшақтаған жесірінен.

Қазақ даласын әр қазақта, тап осылай шыбын жанымен, қасық қанымен тең көретініне ешбір шүбә бар ма? Әрине, жоқ? Жыл сайын жат бұйрықтар зәресін алып, “қазақтан баса-көктеп жер алуды” әдет еткен келімсек-крестьян патшаның жіберген отаршылдары. Жер-суын солар басып алғансын:

Адасып осы күні қазақ қалды,
Бұрынғы ата-баба рәсімінен.
Жылқыға керек жерге егін салды.
Жер жыртып, мұжық салған кесірінен.
Жайлауға баратын жер тарылғансын,
Айрылды мал да, жан да несібінен.

Осынша қиянатқа төзбей, елінің, жерінің ар-намысын, еркіндігін жоқтаушы нешелер Шәһбаздар зынданда жатыр нахақтан, “ұлықтың қылған зорлық кесімімен” дейді.

Түңілді естіген жұрт мұнан таза,
Дәрмен жоқ білмегенге, білгенге аза.
Манифест бар деушілер тұтқын болып,
Кесілді еш себепсіз оған жаза, – деп күйіне күйзеледі де:
Құдайдың берері жоқ жатқан жанға,
Болмайды үйде отырып ойындағы, – екенін уағыздайды.
Ұйқыңнан оян! Елдігіңді ұмытпа! Жеріңе-суыңа өзің ие болуға талаптан! – дейді екен Мәшекең.

Бұлайша ашықтан-ашық ұрандап күреске шақырып отырған ақын патша үкіметінің, оның жергілікті әкімдерінің қас дұшпаны саналмай тұра ма! “Қамау” тізіміне алынды, “қашқындық” жасап Орта Азияда жүруі, Еділ-Жайық жағына жылыстауы “самұрықтың” қанды тырнағынан сақтану ылажы екен ғой Мәшһүрдің.

Патша үкіметінің “алты бақан алауыз” қазақты өзді-өзімен ұстастырып, шағыстырып, шабыстырып, аздырып-тоздырып қор еткенін, ел билеуге, әкімдікке таластырып қойған алаяқтық саясатын әшкерелейді.

Құранды қор, молданы боздай қылып,
Кірісті сөндіруге Ислам нұрын...
... Орысша тіл білгенді жұлдыз қылып,
Жоқ қылды шәриғаттың хұрмет сырын.

Мешітті “ас үй” қылды молда сасып,
Көргенсін шеневникті құты қашып.
Кітапты тиеп алып шанасына,
Астына сол к...нің алды басып...
Ол ол ма!

Көп болды көз жасына қалған жандар,
Зерлі шекпен, медалға жұртты сатып.

Осылай да осылай, елдің еңсесін басып, жаншып езумен, ақыл-ойын, ой-арманын есінен тандырумен отаршыл патша үкіметі дәуірлей бергенін Мәшекең жалтақсыз, ашықтан-ашық айқын айшықтайды екен “Сарыарқа кімдікін- де”.

Осынша қорлық-зорлықтан құтылу шарасын істеу ойларына кірместен “өнері – ұрлық, қорлық, зорлық, партия, барымта” боп алған өзінің қазақ халқына ренжиді. “Ес қайда? Елдігің қайда?” деп налиды, қынжылады, күйінеді. Асыл қазына, алтын мұраның бірінен соң бірін оқи бердім, оқи бердім. Және адалымды айтайын: бар құштарым поэзиясында болды да, шежірелеріне, аудармаларына, алысқан хаттарына онша зер салмадым. Жұрт қолында тарап кетсе кететіні өлеңдері, хикаялары болар деген шектеулі оймен шеңберленген тәрізді болдым.

Мен мұнда келгелі, Мәшекең шығармаларына кіріскелі екі жетіден асып барады. Шәрапи аға да, Зейнеп апа да менің Мәшекең қазынасын қалтқысыз қадағалап қарауыма, танысуыма, салалап, сараптауыма күндіз-түні бірдей құрақ ұшады.

– Атыңа алаң болма. Молда атамның Құласымен бірдей отқа қоям, суарам, жұмысыңды істей бер! – деп Шәрапи аға, бірінші күні айтқан. Мәшекеңнің Құласымен менің жегіп келген Бурылым бірін-бірі құлын күнінен білетіндей, бірге өскендей үйір-үйір боп алыпты.

Неше бір күн-түн Мәшекеңнің жыр теңізіне жүзумен уақыттың қалай өтіп жатқанымен ісім болмапты. Сөйтіп, қайтарымнан бір күн бұрын Шәрапи ағаға Мәшекең поэзиясынан екі

папка – екі том қолжазбасын алуға реттеп, қарындашпен беттеп қойғанымды айттым.

– Рұхсат етсеңіз міне, осы кенеге жазбаны алайын, – дедім.

– Рұхсат. Ал! “Қараместі” бермеймін дегенім деген. Басқасына таршылық етпеймін, – деді де аз кідіріп – он бес күн бойы аударара қарап, ақтара оқыдың. Молда атам аруағы риза шығар саған, Дихан айналайын! Илаһи тек ниетің қабыл болсын! Осы еңбегің жансын. Шкаф ішінде сарылып-сарғайып тұра бермей, кітап боп басылып шықса жарыққа, Молда атамның өзіндей көрінер еді халыққа, рахметін айтар болар еді тарих та, – деді, дуалы ауыз дана Мәшһүрдің зерделі ұлы Шәрапи аға.

Сөз бітті. Жаңағы екі том қолжазбаны үлкен сары портфеліме Шәрапи аға өзі “Бісмілла!” деп өз қолымен салып бергелі жатқанда, Зейнеп шешей:

– Бере тұршы! – деп біреуін сұрап алды да, бетін ашып, екі-үш рет бетін тигізіп, ернін күбірлетіп: – Жолың болсын, Молда атам сөздері – деді. – “Айтқаның келсін!” – деді Шәрапи аға.

Артыма қарай-қарай кетіп барам. Қасиетті шаңырақтың қақпасы алдында көздерімен де, көңілдерімен де қимастықпен ұзатып сап тұрған сол екі ғазиз жандардың сол бір бейнесі қазірде де көз алдымда.

Сөйтіп мен Мәшекең мұрасынан сәтті оралдым Баянға. Сондағы осы сапарым жәйін Ғабит Мүсірепов туралы “Өнеге” деген естелік әңгімемде (“Жалын” баспасы 1988 жылы басып шығарған “Ой толғауы” кітабымның 99-101-беттері) жазғамын.

Мәшһүр Жүсіп поэзиясының бірінші томы (Сондағы мен тапсырған) Қазақстанның “Ғылым” баспасынан басылып шықты. Ал осы томды баспаға әзірлеген, алғы сөзін жазған Сәрсенбі Дәуітов ініміз бұдан алпыс жыл бұрын Мәшекең қолжазбасын ғылым орнына тапсырған мен екенімді аузына да алмапты.

* * *

– Мәшһүр Жүсіптің зиратын бұзып тастады...

– Не дейсің? Есің дұрыс па? Не айтып, отырсың? Пенде атаулы бейітті бұзушы ма еді? – дедім Баянауладан келіп отырған қонағым Құлсамет Әбдіқадіровқа.

– Наныңыз, Ди-аға! Менің есім дұрыс, бұзушылардың есі дұрыс емес болар. Өткен жылы трактормен бұзды... милиция...

– Аудандық партия, совет басшылары қайда? Олар біле ме ол сұмдықты?

– Білгенде қандай. Істетіп отырған солардың өздері.

Мына сұмдық жанымды қайда қоярға жер таптырмай, жүрегім жарылғандай, тынысым тарылғандай, есімнен айрылғандай сұлк отырып қалдым.

– Бұ не сұмдық? Бұ не? Бұ не?...

– Құдай-ай, не дейді? Неткен сұмдық еді, – деп дастарқан әзірлеп жүрген Мертайым еңіреп отыра кетті.

Мәшекең өмірінің соңғы жылдарында оны кіші баласы Фазыл мұғалімнен мектепте сабақ оқыған Мертай Мәшекеңді де, қаздырған зиратын да көрген болатын. “Мен де барам” дер еді, шиеттей жас төрт перзентіміздің жөні не болмақ?

Ертеңінде поездға билет алып, жүрмекші боп отырғанымда ең қымбатты досым Жұмағали Сайын ақын:

– Поезды қой. Машинаңмен бар. Билетіңді тапсыр кассасына! – деді.

Досымның кеңесін орынды көрдім, билетті тапсырдым. Осыдан бір жұма бұрын ғана “Победа” алғанмын, әлі майы да кеппеген. Василий деген шоферім бар. Баянаулаға жүріп кеттік.

Бұл сапарым “Мәшекеңнің зиратын бұздырып тастапты” дегенді естігеннен кейін ренішті көңілмен бара жатқанымды бір сәт ұмытқандаймын. Өткені бұдан 12–13-жыл бұрын:

Он жыл болды-ау ойласам,
Бармағалы Баянға.
Жүрсем, күлсем ойнасам,
Еске түспей қояр ма? – деп едім.

Қазір ол он жылға және он екі жыл қосылып, жиырма екі жыл бармаған туған жерімді көруге ынтығым, сағынышым, ұятым үшеуі бірдей үшеулеп, Іледен аспай жатып Баянаулаға алып ұшып келем. Сегізінші күні қоналқаға Баянға жеттік. Алтын күн қызыларай қақпасынан ұясына ене берген шақта немере ағамыз Серғазы Әлімберовтың үйіне түстік. Ағай қайтыс болған. Дәмен жеңгей баяғы жайдары жүзімен қуана қарсы алды. Мағаз (немере інім) жас баладай арсалаңдайды. Мәкіш, Зәкіш бүлдіршіндер маңдайынан сүйгізіп еркелейді.

– Жиырма екі жыл бойы бір келмей сағындырдың ғой, айналайын... Оның не? – деді Дәмен жеңгей.

– Кешіріңіз, ол “білместігімді” Дәм... жеңге!

Мен жалғыз емеспін. Қасымда інім Хайролла мен Керекуде газетте істейтін ақын Әбдікәрім Ахметов бар. Кешкі отырысымыз

өте көңілді өтті. Әңгіме ырғалды, ән шырқалды. Түн ортасы ауғанда ғана жаттық. Сол түнгі ұйқымның тәттісі-ай! Бесіктегі сәби күнімде ғана тап осылай ерке ұйықтаған шығармын. Ояна келіп сағатқа қарасам, 9 бопты. Атып тұрып, тез киіндім. Шайға қарамадым.

Райком кеңсесі бұрынғысынша Оске атаманның көк төбел үйінде екен. Кең кабинет төрінде Арқа қазақтарына ғана тән сұңғақ бойлы, бидай өңді, ат жақты, жалтақсыз да жалғансыз жарқырай қарайтын қос шырақты, сымбатты да сырлы мінезді, кескінді Макин Кенжебай орнынан тұрып, қарсы жүріп кеп, кабинетінің орта шенінде қарсы алып, шырайлы амандасты.

– Хош келдіңіз, Ди-аға! Туған Баянаулаңызға жиырма жылдан бері бір келмегеніңізге өкпелі еді бұл ел, бұл Баянаула, – деді.

– Оның жөн. Ол кінәма кешірім сұрайын! Бірақ, өзім келмегенмен көзім келіп, жүрегім – Баян! Баянаула! – деп соқпаған сәт болған емес, кешегі майдан оты ішінде де, оқ астында жүргенімде де солай...

Бұдан кейін Макин:

– Жиырма жыл келмей жүріп келген сапарыңыз екен, Ди-аға! Жүріс жәйіңіз? – деп сұрады.

– Алматыда ешбір мекемеден, тіпті өзіміздің Жазушылар одағынан да тапсырма алғам жоқ, жүрегімнің бұйрығымен келдім. Сол бұйрық орындалса арманым хасыл, – дедім.

Макин бетіме “Қызық екен, оныңыз?” дегендей сүреңсіз күлімсірегендей болды да, суына қалды. Сұраулы жүзбен кадала қарады.

– Өзіңізге мәлім, тарихи таланттар Баянаулада көп шыққан ғой Бұхар бабадан бастап. Сол тарихи мұраларды көрсем. Әсіресе Мәшһүрдың, Жаяу Мұсаның, Сұлтанмахмұттың ... – дедім.

– Оныңыз жөн! Жөн! – деді де түсіне қойды Макин. – Әсіресе Мәшһүр Жүсіп зираты шығар? – деді.

– Ия. Сіз өзіңіз милиция жіберіп, трактормен қираттырыпсыз. Сол рас па? – дедім манадан саябырлау отырған жан күйінішім жалыны бұрқ етіп. Ол тілі күрмелгендей бірден үндей қоймады.

– Рас қой, қираттырғаныңыз? – дедім ызалана өршеленіп. “Рас”, немесе рас емес деп бірден қайдан айта алсын. Себебіне септестік өрмектей сөйледі.

– Павлодардағы партактивте, обкомплenumында кейбір белсенділер обкомге де, бізге де ауыр мін, ащы сын тағып шатақ шығарды. Партияның үгіт-насихатынан Мәшһүр Жүсіптің діни әруағы беделді болып барады. Мәшһүрді әулие тұтады. Ел адамдары басына зиратына барып түнейтін, баласы жоқтар бала тілейтін

көрінеді. Аурулар сырқатын ұшықтайтын, дуалайтын болған. Облыстық, аудандық партия хатшылары не қарап отыр? – деп өртеніп сөйлеп қызыл өңештенді. Одан кейін “С.Қ” газеті бетінде тап жаңағылар тектес мақала басылып шыға келді. Содан соң обкомның бірінші хатшысы мені дереу шақыртып алып:

– Қазір ауданыңа қайт та, ана Мәшһүр Жүсіптің зиратын құрттыр! Құрт! Немесе партбилетіңді сал мына столдың үстіне. Қазір! Қазір! – деді. Ылаж не... Содан соң...

– Содан соң... Қираттырдым! Деңіз. Солай ма?

– Ия. Екі милиция бір-екі трактор... – деді тілі қырқылғандай, тоқтап... сілейіп, түсі қашып, албасты басып, отырып қалды Макин. Мына сұмдықты Макиннің өз аузынан естігенімде өзіме өзім әрең ие болдым. “Адам емес екенсің ғой” деп орнымнан атып тұрып, “Тфу!” – деп еденіне түкірдім де шығып кеттім. Түскен үйімізге қайттым. Өңім бұзылып кеткен болу керек! Дәмен жеңгей:

– Өңің бұзылып... Мұның не, айналайын! – деді Дәмен жеңгей.

– Рас екен! Қираттырған Макин екен. Өзі айтты! – дедім.

– Аруақ атар. Мәшекең жарықтықтың аруағы атпай қоймас ол пәлені! Қайнамасқа қаным, жәйбарақаттыққа жаным шыдамады. Жеңгейдің дайындап отырған шәйынан бірер шынаяқ шәй іштім бе, ішпедім бе білмеймін.

– Жүреміз! – деп орнымнан тұрдым да сол бетіммен жүріп кеттік.

Қасымдағы Әбдікәрім ақын мен Хайролламынның да көңіл күйлері күйреңкі. Мойылды бұлақты басып, Айман бұлақтан асып Баяннан жүз елу шақырым жердегі “Қалым Шоқы” Ескелді қайдасың!?” – деп Мәшекең мавзолейіне қарай күрең “Победамен” заулап кетіп барамыз. Зұлымдықты-сұмдықты жаулап кетіп барамыз, күйретілген тарихи қасиетті мавзолейді даулап кетіп барамыз... Ақыры жапандағы жалғыз биік Қалым Шоқы көрінді мен мұңдалап. Есігінің алды көлденең жатқан көлдей көк тұз Ескелді – сор. Жыр мен шежіре мекен жәйі етуге Мәшекең жаны қалаған, құтты мекен санаған, жалғандағы жәннатына балаған жалғыз биік, қайран Қалым Шоқы, айнадай жалтыр сор қайран Ескелді! Кеше тірісінде өз көзімен салдырған дөң үстінде ескірмейтін тарих боп, еңсесі биік жарық боп анадайдан “Мен мұнда!” – лап көрінетін Мәшһүр Жүсіптің мавзолейі қайда?.. Жоқ.

Сәулетті үстіңгі екі бөлменің кірпіштері қиратылған, шашылған, іргесі жатыр жер мен жер боп, трактор табандарына жаншылған. Ана жылы (1932) өз көзіммен көрген астыңғы “бөлмеде” төрдегі “Нар төсекте” – тарихи көрмеде, тірісіндегідей өңі-түсімен, екі қолын кеудесінен төменірек салып, оқалы да үкілі

тақиясымен, шыңда отырған қыранның қанатындай толықша мұртымен, пайғамбар дұғалығындай қасиетті сақалымен мәңгілікке ұйықтап жатқан Мәшекең қайда?.. Жоқ. Бұ не сұмдық?

Жел гулеп жүрегінді тырнайды. Қоясындар ма осылай сорлаттырып? – деп Қалым Шоқы биігі тірілерден қайырым сұрайды. Жоқтау жырымен құстар шулайды. Ескелді сорының ернеуіне іркіліп кірпігіне қатқан көз жасы тәрізді жансыз көк мұз мөлдіреді. Сиқыр дүние, сұм өмір, сорлы өмір, осы ма еді естіртпегің мен көрсетпегің маған?

– Бұныңыз не? Тым... – деді Әбдікәрім.

– Әбдікәрім, қарағым-ау, тіпті қай заманда да жауласқан екі елдің қан-қырғын соғыстарында да өлген адамның зиратына ешкім соқтыққан емес қой. Ал, мынау не сұмдық? Тіпті, кешегі өзіміз қатынасқан қан-қырғында да фашистер ешбір зиратты қиратқан емес. Ал, мынау не? Не сұмдық?

Екібастұз бен Қарағанды көмір алыптарының қарым-қатынас жүргіншілері, жолаушылары бұл зиратқа соқпай, түнемей өтпейтін бұрынғы әдетін әлі тоқтатпапты. Қиратылған мавзолей орнының айналасы солардың жаққан оттарының орындары, отын қалдықтары, күл. Асқан еттердің сүйектері.

Уа, қасиетті баба Мәшеке! Мына сұмдықты жасаушыға әруағың кешірмесін! Ал, мына халды көзіммен көріп тұрған мына мен – Дихан Әбілев жаным тіріде кешірмеймін, бұл сұмдықты кешіргенше, оллаһи, тірі болып жер басып жүрмейін! Куә бол бұл антыма, қасиетті Қалым Шоқы биігі, куә бол, ел қонысы Ескелді! Куә бол, Баянаула аспаны, кең дала! – Бұл менің жүрек күйінішім мен Антым! – дедім сол жерде. Кіндік қаным тамған Баянауылымнан, Мойылды бұлақтан кешірім сұрадым да, Бұхар жырау, Жаяу Мұса, Сұлтанмахмұт зираттарына зиарат еттім. Бұл “Үш алыптың” бастары да өте жүдеу екен. Ескерусіз, елеусіз қалыпты. Алматыға қайтып келісімен “Тарихи ескерткіштер туралы” деген тебіренісімді жаздым да “Қазақ әдебиеті” газетіне бердім. Бас редактор Сырбай Мәуленов қолма қол оқып шығып, басып шығарды. Бұл 1956 жылы болатын.

Осы мақала басылып шыққан “Қазақ әдебиеті” газетін (1956-жыл, 16-март, № 11) Мәшһүр Жүсіп тірілгендей көрген халық бірінен бірі сүйінші сұрап қуанып, бірінен бірі газетті сұрап алып, қолдарынан түсірмей оқиды.

Қарағанды мен Екібастұздың қарт шахтерлері “Қазақ әдебиетінің” жаңағы нөмірін күндіз қалталарына, түнде жастықтарының астына салып оқиды. Мәшекеңнің ұлы сөздерін,

хикаяларын естеріне түсіреді. Өзінен басқа ешкімде жоқ мінезін де, бейнесін де, отырыс-тұрысын да көз алдарына келтіреді.

Мәшекеңнің кіші баласы Фазылдың әйелі жүз километр жердегі “Жаңа жол” колхозы орталығы Бөлденеден салт атпен Баянға келіп, атының басын аудандық партия комитеті кеңсесіне бір - ақ тірейді де, Макин кабинетіне кіріп барып, қойны-қонышынан жаңағы мақала басылған “Қ.Ә”-ті газеті даналарын суырып-суырып алып, Макин хатшыға:

– Оқы! Сен не істедің, Молда атам зиратын? Дихан не жазып отыр? – дейді алқынып.

Макин селк етіп, шошына қарап:

– Сіз кімсіз? – дейді.

– Өзің зиратын қираттырған Молда атамның, Мәшһүрдің келінімін.

Екібастұздың қарт шахтерлері Қасым Қашағанов, Мұқаш Бәлімбаев, Шайхы Қазықанов, Қарағандының Мейрам, Жабайлары “Әу!” десіп ұйымдасып, бірлесіп, екі айдай дайындалып, жаздың үш айында Мәшекеңнің зират-мавзолейін әуелгісіндей етіп күйген кірпіштен қалап, есік-терезелерін салып, сыртын сылап жатқан сәтінде жолсапармен жазушы Әбу Сәрсенбаев барыпты.

Мәшекең туралы бұл естелік әңгімемде көрнекті акын Ғалым Малдыбаевтың Мәшекең туралы адамгершілігін айтпай кетуге хақым жоқ. 1961-жылы Мәшекең туралы маған жазған мына хаты:

“Дихан! Сенің еңбегің Мәшһүр Жүсіп Көпей ұлына көбірек сіңгенін жақсы білемін. Сонау ауыр жылдарда Мәшекеңнің томдаған өлеңдерін Академия Науқаға жеткізген сен едің. Міне, сол Мәшекеңнің жалғыз (менімше солай) суреті! Мен мұны және акын Майраның суретін Жазушылар одағына бергелі отыз жылға жуықтады. Бірақ олар жарыққа шығарған жоқ. Өткен жаз өзімнің Мәшекеңмен 1931-жылы күз кездескенімді жазып, осы фотосын көрсетіп “Қазақ әдебиеті” газетіне жіберген едім. Бірақта, олар әлі күнге дейін жарыққа шығармады. Ия, сенің Мәшекең туралы жазғаның менің есімде бар. Оның қасиетіне қол тигізгендерді қатты сынағаныңды да білемін. Ол өте дұрыс еді. Кім өлмейді?

Сол Мәшекеңнің суретін, міне, саған тағы да жіберіп отырмын. Реті келсе, үлкейтіп, портретін марқұмның кітабының арасына қойсаң да, бір ескерткіш болар еді деген сенім бар менде.

Мәшекеңді құрметтеген Ғалым Малдыбаев. 15декабрь 1961 жыл”.

Жұлдыз. – 1992. – № 12. – 116-129 б.

*Сәрсенбі ДӘУІТҰЛЫ,
филология ғылымдарының докторы, профессор*

МӘШҺҮР АҚЫН (1858 – 1931)

Халқымыздың атақты ақыны, ғұлама оқымыстысы Мәшһүр Жүсіптің көп қырлы талант екені елге мәлім. Қаршадайынан оқыған, оқып қана қоймай, көңіліне мол дүние тоқыған білімдар. Ақынның “Мифраж”, “Хаятбақшы”, “Қорқып”, “Түлшат–Шеризат” деп аталатын қисса, дастандарын, публицистикалық, этнографиялық еңбектерін, халық ауыз әдебиетін жинаудағы қыруар жұмысын атасақ та жеткілікті.

Бұл жөнінде академик М.О. Әуезов былай деп тұжырымдайды: “Ал, өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек Мәшһүрде мол екенін және естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілуі шарт” [1].

Ал, академик-жазушы С.Мұқанов М.Көпеевтің творчестволық жолын жан-жақты зерттей келіп, өз ойын былайша түйіндеген еді: “XVIII ғасырда жасаған ақындардың ішінен жыры мол сақталған – Бұқар жырау. Бұқардың жырларын сақтап, тарих алдында ерекше еңбек сіңірген адам – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Бұқардың жырларын жазып алған Мәшһүр Жүсіп: “Бұқарекең сөйлеген уақытында сөзі мұндай жүз есе, мың есе шығар”. Бізге келіп жеткен тамыры ғана”, – дейді. “Мес” жинағына қарасаң көңілің тояттайды, оқысаң көзің қуанады. Сиясы әсем көшірілген қолжазба Мәшһүр махаббатына лық толы. Ол көне қолжазбаның әрбір сөзіне дейін жеткізуге, қазақ тілінің алтын қорын шашпай-төкпей сақтауға тырысқан” [2]. Осыған ұқсас пікірді ғылым докторы Ы.Дүйсенбаев та айтқан. Ол: “М.Ж. Көпеев Бұқарға тиісті деген өлең-толғауларды ел ішіндегі кәрі құлақ қариялардың аузынан жазып алып, ертеректе қағаз бетіне түсірген, екіншіден, ол өзінің шамасы келгенше қарт жыраудың мұрасын толығырақ және келіп жеткен қалпында сақтауға тырысқан, үшіншіден, өзі де Бұқардың өмірі және шығармашылығымен жете таныс болғандықтан кейбір жыр-толғауларының түсіндірмелер берумен бірге, басқа да қызықты мәліметтер келтіріп отырған”, [3]– десе, бұл ойды біз де мақұлдаймыз.

Халыққа аты белгілі сол Мәшһүр Жүсіп 1858 жылы өзінің айтуынша (қазақша қой жылы, арабша ережеп айында, жұма күні, бесін кезінде) Қызылтауда, Найзатас деген жерде дүниеге келеді. Нәресте туған соң ата-баба салтымен азан шақырып, аты Жүсіп болсын деп қояды. Бұл жөнінде ақын кейіннен “Өмірбаян” атты өлеңінде:

Жасымда қойылған ат адам Жүсіп,
Жұрт кеткен сүйгенінен Мәшһүр-Жүсіп.
Қолыма қағаз, қалам алған шақта,
Кетемін қара сөзге желдей есіп [4], –

деп баяндаған. Ал, оның Мәшһүр Жүсіп дейтін атқа ие болуы жайында да қызық мәлімет бар. Ақын жоғарыда аталған жырында тағы да былай дейді:

Бес жаста “бісміллә” айтып жаздым хатта,
Бұл дүние жастай маған тиді қатты.
Сегізден тоғызға аяқ басқан күнде,
Мұса еді қосақтаған “Мәшһүр” атты [5].

Сөйтіп, ол өзі айтқандай, тоғызға енді толған шағында қалың топтың алдында бірде-бір мүдірместен мақамына келтіре отырып, “Төрт жігіттің өлеңі”, “Ер Тарғын”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” лиро-эпос дастандарын жатқа толғайды. Жиылған қауым дән риза болып, “баланың аты – Мәшһүр болсын, тіл-көзден аулақ болуы үшін басына үкі тағып қойыңдар” [6], – дейді.

Қара өлең, жар-жар, ауजार, сыңсу, батырлар жыры, лиро-эпос жыры, шешендік сөздің неше алуан түрін жастайынан жаттап өскен Мәшһүр өзі де он бес жасынан бастап өлең шығара бастапты. Ақынға сөз берсек, ол:

Жабысты маған өлең он бес жаста,
Жұрт айтты: “Не қыласың”, – деді баста.
Дегенмен қоя алмадым үйренген соң,
Мінім жоқ қылған жұртқа мұнан басқа.
Шүкірлік, бергеніңе құдай патша,
Он бесте шабыттандым жүйрік атша [7].
Бір күндер ұйықтап жатқан мезгілімде,
Кеудеме өлең толды сызған хатша, –

деп толғайды. Біз уақытысында “Жалайырдың жел жетпес жүйрігі” атанған Бақтыбай мен Сыр бойының ақыны Бұдабайдың түс көріп, түсінде көген емес, өлең алып ақын боп оянғанын жақсы білеміз” [8]. Ал, М.Көпеевтің қалай ақын болғандығы жайлы әңгімесі оның өзінің алдындағы өнерпаздарға ұқсастығымен бірге, айырмашылығының да бар екендігін анық танытады. Ол жай “Кеудеме өлең толды

сызған хатша” деген жолдарда жатыр. Одан бұл кезде жазу-сызудың қазақ өлкесіне кең қанат жая бастағанын, Мәшһүр Жүсіптің де сауаттылықты жоғары бағалап, оған құрметпен қарағанын аңғарасың.

Бірақ оның осы тұстағы өлеңдерінің тақырыбы күнделікті тұрмыстық жағдайды суреттеуден әрі асқан жоқ. Ол өзі араласып жүрген айт пен той, әртүрлі адам мінезі, жүріс-тұрыс ерекшелігі, көшу, қону, жаз бен қыс, ас, қыз ұзату сияқты нәрселер еді. Бұл өлеңдерінде кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесіне терең бойлап, психологиялық талдау жасау жоқтың қасы, бір сөзбен айтқанда, бұл – оның шәкірттік, үйрену кезеңі еді.

М.Көпеев, өзі айтқандай, он бес жастан кейінгі өмірінің бәрін дерлік өлеңмен сөйлеген. Ақын дүние танымын, адамдармен қарым-қатынасын, нені сүйіп, нені жек көретінін, кімнен үйреніп, кімнен жиренетінін де өрнектеген. Біз оның мұндай туындыларынан эстетикалық ләззат алып қана қоймай, сол кездегі адамдардың өмірге деген көзқарасын, психологиясын, тұрмысын жан-жақты танытқандай боламыз.

Ақын той мен топта, ел мол жиылған аста бай мен болыстан, би мен бектен ығыспаған, олардың қателіктері мен кемшіліктерін тіке айтып, жуанға істеген “жақсылығын”, жіңішкеге көрсеткен қорлығын бетіне басып отырған. Осы ақ ниеті үшін артынан опық жеген кездері де аз емес екен. Оны өзі “Ғибрат наме” атты өлеңінде айқын байқатады:

Япырым-ай, кессем бе екен мен тілімді,

Үйрендім қайдан өнер, көп білімді.

Өткіздім қасірет пен қапалықта,

Қызықты ойнап-күлер мезгілімді [9].

Расында да ол бала болып ойнамаған, бес жасынан бастап оқуға зейін қояды, ержетіп бозбалалық шаққа жеткен соң да ала қағаздан бас алмаған. Ақын шарқ ұрып ізденудің нәтижесінде білімге де, парасатқа да ерте жетіпті. Күннің шуағын бірінші болып қарсы алып, батып бара жатқан шапағын да өзі шығарып салатын заңғар таудың құзар басы сияқты, алдымен не көрсе де білімді жан көрмек. Ақылды, білімді адам өмірдің соққан бар дауылына төтеп бермек. Мәшһүр Жүсіпті де осындай жан деп білеміз. Оның жанының нәзіктігін, көңілінің жомарттығын, “өзім не болсам да мейлі – өзгенің жаны жараланбасын, басқаның басына бақытсыздық, күңгірттік келмесін” деп іштей ақ тілеумен жүретінін айтып жеткізу мүмкін емес.

Мәшһүр жырлары оқушысын еңбекке, адалдыққа, мейірімділікке үндеумен қымбат.

XX ғасырдың бас кезінде ұлы Абайдың соңын ала шыққан Мәшһүр Жүсіп Көпеев сол Абайдың сара жолын арман-мұрат тұтып, соның соқпағымен “тас қияға өрлегендердің” бірі еді. Ақын өзі ғана ұстазынан тәлім-тәрбие алып қоймай, өзге жұрттың да сол жолмен ілгері басуын тіледі. Ол бұл тілегін күндіз-түні өлең жазып, халықтың ішкі жан дүниесін тербетіп, олардың өнер-білімге, отырықшылыққа шақыру арқылы жүзеге асырды. Ақынның түпкі арманы – халықты жаппай сауаттандыру еді. Алайда ол мұндай игілікті іс тек сөзбен ғана аспайтынын, ол үшін қолда билік болуымен қатар, мол қаражаттың қажет екендігін кейін сезінді. Амалсыз ішкі мұң-шерін тағы да өлеңмен шертті:

Бұлттай жауатұғын менің өзім,
Көкірегім – қан, жаспен толған көзім.
Жаңбырдың рахымет тамшысындай,
Ғаламға дастан қылып айтқан сөзім [10].

Кезінде ақынның көкірегінен шыққан сөзді түсінетін, оған еміренетін жанның аз болғанына қынжыласың. Әйтпесе ол “жауатұғын бұлттай” түнермес еді ғой. Ақын ойлары заңғар. Ол ауыл үйдің әңгімесін айтып отырған жоқ, адамға, қоғам өміріне қатысты мәселені толғайды. Көкірегі толған шуақты жұртшылыққа шашқысы келеді, “Қырымнан қияға қарап” алысты шолғысы бар. Ақынның арғы жағы жұлдыздай жарқырап тұрған соң (жанының тазалығын айтамыз), оған барлық әлем шуақты да сәулетті, барлық адам адал да абзал.

Ол көпшіліктің берекесін алатын, жарастығын бұзатын озбырларға үнемі қарсы тұрып келіпті. Бұл турасында профессор Б.Кенжебаев: “Мәшһүр шығармаларының көпшілігінде заман жайын айтады, қазақтың жаман мінездерін, қазақ арасындағы феодализм қалдығын, би-болыстарды, патша үкіметінің чиновниктерін сынайды”, [11] ”– десе, ғалым жіті байқап, дұрыс бағалаған деп білеміз.

М.Көпеевтің өмір сүрген тұсы – бір рудың малын екінші бір рудың елі барымталап, шетке шыққан жылқы -сиырын айдап алып, сіңіріп кете беретін, әлсіздің күні қараң, күштінің сөзі жүріп тұрған феодалдық қоғамның нағыз қаны тамып тұрған кезі еді. Кедей-кембағал, жетім-жесірді “ашса алақанында, жұмса жұдырығында” ұстап, шырқыратып езіп-қанағанына байлар мәз. Байыған сайын оларға кең дүние тарылып, қусырылып бара жатқан сияқты көрінеді. Ашыққан қорқау қасқырдай жан-жақтан анталап, жер таласын, жесір дауын күшейтіп, бірін-бірі тірідей жеп қоятындай өшігеді. Бай мен

шонжарлар жан-жағына жұтып жіберердей алара қарайды. Қысы-жазы ауыл маңы айғай-шу, бос дүрмек. Оқу іздеп, өнер қуып жүрген бірде-бір жастарды көре алмаған ақын халыққа қарап:

Қазағым, өнер іздеп, ұрлық-зорлық,
Қыласың бір-біріңе неге озбырлық,
Болғаннан алты ауызды ынтымақсыз,
Басына келген жоқ па талай қорлық /12/,—дейді.

Ақын сөз өнерін өте жоғары бағалаған. Ол адамзат баласының бір-бірімен табыспайтын, жақындаспайтын кезі болмайды, олар бір-бірінің ішкі жан сырын сөйлесу арқылы түсінеді, ұғысады дей келіп:

Кем емес – кейбір сөзім жанған шоқтан,
Әр кімге ауыр тиер атқан оқтан.

Ұшқан құс, жүгірген аң-жануарлар,
Атанды бәрі хайуан – тілі жоқтан, –
деп түйіндейді. Бұл жерде ол адамның “ұшқан құс, жүгірген аңнан” артықтығы – ақылында дегенді білдіріп отыр.

М.Көпеев өз өлеңдерінде әркім өз еңбегімен күн көрсін дегенді үндейді, сонымен бірге біреудің есебінен күн көретін арамтамақтардың кімдер екендігін де айта кетуді ұмытпайды.

Ақын адам өміріндегі ең бір қымбат дүние достық екенін, досы мол жанның бақытты екенін жан-жақты айта келіп:

Бұл сөзімнің балы бар уы аралас,
Ойлаймысың бір іске деп жарамас.

Келіп пе едің жалғанға киім киіп,

Тумап па едің анадан тыр жалаңаш [13], – деп бір тоқтайды. Яғни, бізді қоршаған табиғат бір қалыпты тұрып қалмай, үнемі даму, өсу үстінде болатынын осылай нақты қағидалармен толық түсіндіреді.

Мәшһүр Жүсіптің бөліп айтуға тұрарлық айырықша бір ерекшелігі – өлеңдерін жазып шығарған. Ол әрбір жырын қағаз бетіне түсіріп, рет-ретімен тәртіппен, шашау шығармай ықтияттап жинап отырған. Оның алғашқы өлеңдері “Дала уалаяты” газетінде 1889 жылдан бастап көріне бастады. Ақын 1889 және 1890 жылдар аралығында бірнеше мақаламен қоса, бес өлең жариялады. Олар мыналар: “Әңгіме”, “Бәрі қысқа, еркін дүниеге келеді екен”, “Кедейлікке үш қырсық оралады”, “Күн шықпай ерте тұрып”, “Білмейді ел өнерлісін, аулақ болар”. Бұл өлеңдердің бәрінің сарыны ортақ, ой арнасы біреу – ол жастарды еңбекке, өнер-білімге, егін салуға, сауда істеуге шақырады. Ал, ел ішінде бос тентіреп кәсіпсіз жүрген кейбір желбуаз бозбаланы сынап мінейді:

Өзінің малын күтіп баға алмайды,
Бір тиын қолдан кетсе таба алмайды.

Бір саңлау оймен іздеп табары жоқ,
Біреудің айтқан тілін тағы алмайды [14/].

Осылай дей отырып, еңбек етпейтін, сыбай-сылтаң жүрісті жандарды ұрыспай, сөкпей, тілдемей, жай ғана сыпайы сөзбен ұялтып, қызартады. Оларға “мынадай бол, мынадай істе” деп те ақыл айтпайды. Тек қана еңбек ет, еңбек адам баласының – анасы дегенді меңзейді. Ақын бұл ойын қолына домбыра ұстап тоймен топта емес, баспа бетінде айтты. М.Көпеевті өзі көзімен көрген, оның барлық еңбегімен таныс-біліс болған сол кездегі орыс оқымыстысы Белослюдов төмендегідей ой айтады: “М.Көпеев халықтың мұңын жырлай бастайды. Мәшһүр Жүсіп өлеңді жазып шығарды, мұның өзі қазақ әдебиетінің тарихында халықтық сипаттағы жаңа бағыттың дамуына зор түрткі жасады. Бұрын өлең көпшілік алдында ауызша айтылатын, ал ақын атану үшін біреумен айтысқа түсетін, жаршы міндетті түрде суырып салма ақын болуы шарт еді. Енді Көпеев өлеңдері оқырмандарға жазбаша түрде ұсынылды, ақын деген сөз тек ақын-жырауларға қатысты ғана емес, өлең жазуға қабілетті талант иелеріне де қолданыла бастады”[15].

Мәшһүр Жүсіпті 1874 жылы он алты жасында өз ауылының ауқатты адамы Әкімбек деген кісі келіп әкесінен сұрап алады. Бұл байдың Қалибек деген жалғыз баласы бар еді. Арманы перзентін оқыту болатын. Оның молданың алдынан енді ғана босанған Мәшһүрді ата-анасынан “аттай қалап, атандай сұрануы” кілті осы еді. Бұл жайында ақын:

Әкімбек он алтымда алып кетті,
Жалғызы Қалибекке ұстаз етті.
Басында Ақшакөлдің жаз жайлауда,
Әкемді мол жылқымен бір жөнелтті [16],–

деп шындықты бүкпесіз айтады.

М.Көпеевтің өз шәкірттеріне берген аса маңызды тәрбиесі – ғылым жайында еді. Оқыған адамның көзінің алды жарық дүние де, қара танымаған кісіге бар нәрсе бұлдырап тұрады. Білімі таяз адам дірілдеп-қалтырап әркімге бір жалтақтағыш келеді. Білікті кісі құйған қорғасындай салмақты болады. Сондықтан терең де парасатты білім әрбір адамға ауадай қажет. Ғылым – пенденің ішін анау-мынау лас қылықтан тазартатын түңілік сияқты. Түңілік арқылы үйге күндіз Күннің, түнде Айдың сәулесі түсіп тұратын болса, сапалы білім де адам жанын баспалдақтай биіктете беретіні анық дегендерді айта келіп, ақын ғылым жөнінде ойын былайша қорытады: “Әркім өз жанын тірілтуді керек қылса, ғұмырын сарп қылған пенденің жаны тіріліп сыйлы болады. Ғылым-білімге ғұмырын сарп қылмаған

пенденің жаны өлік жан есепті. Өзі өліп жатқан өлікті кім керек қылады” [17].

Мәшһүр Жүсіп балаларды оқыта жүріп, жазу-сызуын бір сәт тоқтатпайды. Күндіз сабақ беріп, қалжырап шаршағанына қарамай, түнде май шамның жарығымен өлең жазады екен. Кейбір түнде өзі сүйіп оқитын шығыс ақындары: Науаи, Фирдауси, Сағди, Хафиз шығармаларына сарыла үңіліп, білімін үздіксіз көтеріп отырған. Адамға қазына дәулет жолдас болмайды, ғылым мәңгі өмірсерік. Өнерді үйрену үшін де алдымен білім керек. Білімсіз бірде-бір ісің ілгері баспайды. Ақын осылай толғамды ойларын ортаға сала отырып, өзі де көп оқыған, ізденген, өзгелерді осыған үндеген.

Ақынның үй ішін бір сөзбен мұғалімдер семьясы десе де болғандай. Өзі көп жылдар бойы бала оқытты. Жәдитті қатты қолдап қуаттаған. Бұл сол кездің жаңа бағыттағы оқу үлгісі еді. Ол осы оқу үлгісін жәй ғана жақтап қоймай, нақты іс-әрекет еткен. Атап айтқанда, балаларды жәдитше оқытқан, осы үлгідегі кітаптарды ел арасына кеңінен таратуға мол күш салған.

Ақынның Әмен деген ортаншы баласы арнайы жолдамамен Ташкент қаласындағы № 4 мектепте сабақ береді. Ол бір оқушы қыздың әке-шешесі он үш жасар баласын малға сатып ұзатпақшы боп жатқанда, ара түсемін деп 1921 жылы азғынданған жандардың қолынан қаза табады. Бұл оқиғаны “Ақ жол” газетіндегі қазанамадан көрген ақын:

Қан түсті алпыс үште аяғыма,

Оқ тиді түзде жүрген саяғыма,—

деп құлындағы дауысы шығып шырылдаған көрінеді. Мәшһүрдің тұлабойы тұңғышы Шәрәпи де әжептеуір сауат алады. Өзі алдыңғы қатардағы колхозшы болса керек. Оның бұл баласы 1936 жылы өз ажалынан қайтты. Кенже ұлы Пазыл да көп жылдай мұғалімдік қызмет атқарды. Партия мен үкімет Отан алдындағы еңбегін бағалап, Ленин орденімен наградтаған. Ол 1970 жылы қайтыс болды.

Әрине, М.Көпеев дінге сенген жоқ еді, ол ата-бабасының ескі салтына бағынбаған жан еді деп әсте де айта алмаймыз. Ол ескіше ең көп оқыған адам. Сөйте тұра, ол ескі наным-сенімге қарсы шығып отырады. Мәшһүр шайтанды молдаларша ұғынбайды. Оны дербес малғұн, жұрт көзіне көрінбей жүріп азғырушы деп қарамайды. Ақынға сөз берсек, ол: “Ағаштың бойында гүрілдеп ағып жатқан өзен – адамның денесіндегі қан. Әй, жігіттер, естерінде болсын, оны “шайтан” – дейді. Ол бір кесек нәрсе емес, денеңе арам қан боп кіріп, жүрегіңе барып, жүрегінді толқытып, өзіңді бұзады. “Шайтан”

деген өзіңнің ойың. Ой иесі “шайтан” жүрегіңе неше түрлі ой салады...

Олай болса, көп жеуімен екі нәрсе көбейеді. Бірі – қарын, бірі – көңіл. Бұл екеуі бойыңда толық тұрғанда басқан-тұрғаныңның бәрі – өз басыңа у болғаннан басқа пайдасы жоқ. Құнанбайұлы Ыбырай марқұм айтты ғой:

Өмір дүние дегенің ағып жатқан су екен,
Жүрген-тұрған жұмысың ойлап тұрсаң у екен, –
деп. Оның және бір сөзі мынадай:

Адам бір боқ көтерген боқтың қабы,
Өлсең сасық боласың боқтан тағы.
Менімен сен тең бе деп мақтанасың,
Білімсіздік белгісі ол баяғы.

Соңғы ел білімдарлары бұл. Адамды адам санына кіргізбей жүрген қарындағы бір қап “жұмбақ” екенін білді де ішіп-жемекті аз қылды. Ол екеуі аз болған соң ұйқы бөлінді, сергек болды. Содан соң жүректі барып ұйытқытып бұзатын дәнеме табылмады. Сонан соң бұл адамнан нәпсі-дәме бәрі атымен жоқ болып, көңілі күш-қуат алып, Періште сипатта болды. Аз жеуді, аз ұйықтауды, аз сөйлеуді мұрат тұтты”, [18]– дейді. Сөйтіп, ол Абай сияқты ғұлама адамды осылай жоғары бағалаған. Бұл жөнінде Ө.Тәжібаев: “Мәшһүр Жүсіп Көпеев дегенді білмейтін қазақ зиялыларында жан жоқ. Әрі ақын, әрі ақылгөй жан, ұлы Абайға ілесе шықты да осы данышпан ұстаздық ағартушылық жолын берік ұстанды. Ақындығын да өзіне мұрат етті”, [19] – деп терең толғап айтыпты.

Ақын қолына түскен бір шежірені оқып отырып былай деп жазады: “түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би” дегендей анық қазақтың өз ортасында сөйлесіп жүрген танымал сөзден шежіре алып жазған біреуі де жоқ. М.Көпеев – өмірге көзқарасында, әлеуметтік болмыстарды түйіп-бақылауда мол-мол қайшылықтары бар жан. Ол кейде өзі өмір сүрген тұстың қалтарыс-қатпары көп көлеңкелі жақтарын барынша батыл сынайды, патша чиновниктерінің, би-болыстардың “алсам-жесемнен” басқаны білмейтін озбырлығын қатты шенеп айтады. Сөйте тұра, “мархабат патшамыздан теңдік тиіп, көз жасын нашарлардың тәңірім иіп”, [20] – деп бір сәт патшаға деген тілеулестігін де, оған деген сенімін де, білдіргендей болады. Осының артынша 1905 жылғы үлкен халық көтерілісі жайлы тебірене толғап, патшаның 17 қазандағы манифесі көз бояйтын жалған бұйрық екенін ешнәрседен тайсалмай айтқан да М.Көпеев еді.

1907 жылы Қазан қаласындағы Құсайыновтар баспаханасынан Мәшһүр Жүсіптің “Хал-ахуал”, “Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз”, “Сарыарқаның кімдікі екендігі” деп аталатын үш кітабы бірдей шықты. Бір айта кететін жай, “Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз” атты жинақ “Хал-ахуал” кітабының толықтырылып басылған түрі десе де болғандай.

Ақынның осы кітаптарын қадағалап оқыған адам оның сол кездегі Ресейдің саяси хал-жағдайымен белгілі бір дәрежеде таныс екеніне көзі жетеді. Оның бұл өлеңдерінде 1905 жылы халық көтерілісінің де әсері бар екені көрініп тұр. Бұл шығармаларда қожа-молдалардың жағымсыз іс-әрекетін сынайтын жерлері де аз емес. Осы кітаптардың ішінде патшаның отаршылдық саясатына қарсы айтылған пікір де кездеседі. Мәшһүр Жүсіп Ресеймен қосылудың прогрессивті жақтарымен бірге, қиындығы да аз болған жоқ деп айтыпты. Біз осы үш жинақта жырлаған тұрмыс-тірлігін, іс-әрекетін, психологиясын біршама суреттеп беруімен де құнды дер едік.

Мәшһүр Жүсіп Бұхара, Ташкент, Түркістанға үш рет сапар шегеді. Бірінші рет 1887 жылы, 29 жасында барады. Бұл жолы Бұхарада оқып, білімін көтереді. Арабша, парсыша шыққан кітаптарды қадағалап зерттейді. Ол осы сапары жөнінде:

Мәшһүрден келе жатыр өнер қайнап,
Бұлбұлдай қапастағы тұрған сайрап.
Самарқанд, Бұхар, Ташкент – бәрін кезген
Жасында бір кем отыз тәңірім айдап, [21]–
десе, екінші рет барғаны турасында:

Жалғанды жалғыз кезген басым еді,
Бір асыл қолға түспес тасым еді.
Зыбарат шығыс бапқа бұл барғаным.
Жылым қой, отыз жеті жасым еді, [22]–
деп анықтама береді.

М.Көпеевтің өз айтуынша ол 1895 жылы араға сегіз жыл уақыт салып қайта барыпты. Ақынның бұл екі сапары да оның білімін көтеру мақсатынан туғандығы көрінеді.

Ал, енді Бұхара, Ташкентке 1907 жылы үшінші рет баруының жөн-жосығына келсек, ол алдындағы екі сапардан басқашарақ. Оның себебі: ақынның осы жылы жарық көрген үш кітабында кедей-кембағалдың мүддесін көп толғағандығынан да болса керек. Бұл жөнінде нақты мәліметті Ә.Қоңыратбаев береді. Ол: “Мәшһүр Жүсіптің жоғарғы үш кітабының заңға ілігіп таратылмауы, оны басып шығарған Қазандағы Құсайыновтарға 12 мың сом ауыр айып

салынуы, ақынның қамалушылар тізіміне ұшырап ел ішінде бұғып жүруі осыдан”, [23] – деп тұжырымдайды.

Ақын Бұхараға, Ташкент жақта төрт жыл жүріп оралған соң да жағдайының жөнді болмайтынын түсініп, бұл жолы Еділ, Жайық жағалауын аралайды. Бірте-бірте Жыланды бойындағы мұжықтарға да барады. Ол “Менің белгісіз сапарым” деп аталатын толғауында:

Мәшһүрдің қараңыздар қызығына,

Бұл күнде жүрісінің “бұзығына”.

Орысты туған бауыр есептедім,

Жыланды келіп қондым мұжығына [24],–

деп орыстың кедей шаруа-мұжықтарымен достасқанын, сырттай таныс-біліс болып қана қоймай, олармен жақын араласқанын да айтады.

1940 жылы шыққан “Қазақ әдебиеті хрестоматиясында” М.Көпеевтің “Шайтанның саудасы” еңсе, осы жылы Мәскеуден жарық көрген “Дала әні” атты қазақ поэзиясының антологиясында бір өлеңі басылды. Сондай-ақ, “XX ғасырдағы қазақ әдебиеті” (1983ж.) атты кітапқа бірнеше өлеңдері енді (құрастырушылар Т. Әбдірахманов, Қ.Жармағамбетов), М.Мағауиннің құрастыруымен 1978 жылы “Советский писатель” баспасынан шыққан “Поэты Казахстана” деген кітапта “Шайтанның саудасы” тағы да басылды. Ол 1889–1894 жылдар аралығында “Дала уалаяты” газетінде бірнеше проблемалық материалдар, “Айқап” журналының 1912 жылғы екі санында көлемді мақала жарияланды.

Ақын бұл шығармаларында да көпшілік қауымды еңбекке, оқу-білімге, адалдыққа үндейді. Әсіресе қолыңнан келгенше кісіге жақсылық істе, кедей-кембағалдың қажетін өтеу – адамдық борышың. Ал, халық үмітін ақтарлық игілікті ісің болмаса, кісі санатына қалай қосылмақсың? – деген пікір қорытады.

Ол адалдық, адамдық жайындағы толғамды ойларын өлең, мақала, аңыздың айналасында ғана айтпай, көптеген дастан да жазған. Біз сондай туындыларының ішінен “Гүлшат пен Шеризат” атты көлемді дүниесін тандап, іріктеп кітапқа енгізіп отырмыз. Сюжеті шығыстан алынған бұл дастанда жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, жарық пен қара түнек қоса қабат көрінеді. Ақыры адалдық жеңеді. Дастанның бас кейіпкері Шеризат не бір қорлықты көрсе де, бәріне төзеді. Оның бойында адамға деген сенім бар еді, сол сенім оған барлық қиындықты жеңгізеді. Сөзің – шын, ісің – әділ, көкірегің мөлдір болса, дұшпаның қанша қысастық қылмағанмен, жеңе алмайды деген ой айтады автор.

Мәшһүр қазақтың көптеген білікті адамдарымен кездескен. Соның бірі – атақты балуан Қажымұқан. Ол онымен 1925 жылы таныс-біліс болып, екеуі Баянауылда бірнеше күн бірге жүріпті. Бірі ақын, бірі балуан - өнер адамдары іштей түсінісіп, қыл өтпес дос болып, қимай-қимай ажырасыпты. Сондай-ақ Атбасар дуанының тұрғыны Мейрам Жанайдарұлымен де [25] сырлас-дос болыпты. Бұл кісі өз заманының оқымысты адамы екен. Арабша, парсыша, орысша сөйлей де, жаза да біліпті. Айырықша қасиеті – ауыз әдебиетін көп жинапты. Сонымен бірге “Мың бір түннің” бір тарауын өлеңмен жырлап, 1895 жылы “Дала уалаяты” газетінің 41-49 нөмерлерінде жариялапты. Мейрам жырлаған бұл дастан Ү.Сұбханбердина құрастырған “Қисса-дастандар” (1986ж. 28-327-бб.) атты кітапқа енді.

Мейрам қара сөзбен емес, тақпақтап, мақалдап-мәтелдеп сөйлейді екен. Оның бізге жеткен мұрасы жоқтың қасы. Ол адамға Мәшһүр Жүсіп Көпеев мінездеме бере келіп: “Ақылды адамда күлкі де жоқ, ашу да жоқ, кемдік көріп, тарығып сасу да жоқ”, [26] –деп бағалапты.

Жолмұрат Жүсіпұлы [27] өз қолжазбасында Мәшһүр Жүсіптің атақты Бөгембай батырдың немересі Саққұлақпен де тығыз қарым-қатынаста болғанын, ол адамнан ақынның халқымыздың әдеби мұрасын көшіріп алғандығын да айтады.

М.Көпеев Ақан серімен бірнеше рет кездескенін, онымен сырласып, пікір алысқанын айта келіп, былайша тебірене сөз етеді: “Ақан серінің Құлагері өлген соң бұрынғы серілік мінезді қалдырып, көп бас қосатын ас, жиын-тойға жүрмейтін, бармайтын болып, дүние махаббатынан мүлде көңілін суытты. Ақан сері адамзаттың сұңқары, қызыл тілдің ділмәрі еді жігіттің құлпы жібегі еді” [28].

Мәшһүр Жүсіп ел ішін көп шарлап, ақсақалды қарт, ақ самайлы әжелердің аузынан халық ауыз әдебиетін жинайды. Сол мақсатпен кейде баратын ауылына жете алмай далаға қонса, кейде таудың ішіндегі бұлақтың басына түнейді.

Ақын мал соңында салпақтап күндіз-түні еңбек етіп жүрген кедей шаруаның ауыр азабын, жетім мен жесірдің көз жасын өлеңге қосты. Сол қиындық бейне бір өз басынан өтіп жатқандай сезінді:

Жыр қайда, осы күнде ғылым қайда,
Түн сайын шертуші едім сырымды Айға [29].

Немесе:

Дүние үшін жанның бәрі қайғы жеген,
Мін тағып бір-біріне әлденеден.
Жан бар ма айтшы, елім, еміреніп,

Егіліп өз халқы үшін еңіреген, [30]

– деген жолдардан өз қара басының ғана қамын ойлап қоймайтынын, өзгенің де өзегіндегі өксіген өкінішін бар жанымен сезіне алатындығын көреміз.

Кейде қара қылды қақ жаратын туралығымен де М.Көпеевтің ел ішінің пысықтарына жақпай қалатын кездері болыпты. Сол себепті бірде момын шаруалармен көңілі өсіп жүрсе, бірде өзін жүдеп-жадап жалғыз қалғандай сезінеді. Ондайда ол қасқайып тұрып жырлап кететін:

Кейде мен көп сөйледім аузым бақпай,

Бетімді жіберген соң ешкім қақпай.

Туысқа тура жолды айтамын деп,

Жалғанда жалғыз қалдым жанға жақпай[31].

Біздіңше, жақыныма ғана жақпадым деп ақын сыпайы айтып отыр. Көпті кінәлап, көпке топырақ шашқысы келмегендіктен де ел басқарып отырғандарға тікелей қарсылығын білдірмегенге ұқсайды. Бұл оның қара басын қорғаштауы емес, қайта дос-туысыма бір кесірім тиіп кетер-ау деген сақтығы ма дейміз.

М.Көпеевтің есімі көзінің тірісінде-ақ көп жерге тарап кеткен еді. Оның да бірнеше себептері бар. Біріншіден, ол бұл кезде бірнеше кітаптары шығып, елге танылған-ды, екіншіден, көне мұраны жатпай-тұрмай хатқа түсіруімен де белгілі болған. Енді бір айырықша қасиеті – соншалық ғылым-біліммен молдалық құрмауы еді. Мәшһүр Жүсіптің осындай жақсы істеріне қанық зиялы қауым оның еңбегін айырықша бағалап, өз өлеңдерінде атын құрметпен атап отырған. Мысалы, Нартай Бекежанов:

Ақмолла, Ұзақ ақын, Мәшһүр Жүсіп,

Заманға жатушы еді үлгі пішіп.

Солардың ағып жатқан теңізінен,

Біз пақыр сөйлеп жүрміз қанып ішіп [32],–

деп өзінің алдындағы өрен жүйріктерге ізет-құрметпен қарайтынын байқатады. Бұл арада Мәшһүрдің қыруар еңбегіне сүйсіне қараумен бірге, Н. Бекежановтың кішілігі мен кісілігіне қызығасыз.

Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларын ақтарып отырып ҚР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қорындағы 850-папкадағы аты-жөні белгісіз біреудің мынадай бір естелігіне көзіміз түсті: “Ақын жеті күн ауырды. Дәл жеті күн ауырып жатқанда бір айтқан сөзі: “Ажал жүр жағалап қоймаймын деп, Шәрәпиден жүр бермеймін”,– деп мырс етіп күледі (Шәрәпиден үлкен баласы – С.Д.). Өзі тірісінде айтушы еді, “жетпіс үшке жеткенше балталасаң да өлмеймін. Жетпіс үштен ары қарай

сүйресен де аспаймын”, – деп. “Азырақ-азырақ тынышсызданып жатқан кісідей болып, жан тәсілім етті де, пысылдап ұйықтаған кісідей болды. 1931 қой жылы жұмаға қарай таңға жақын аяулы ақын, зерделі жинаушы, жақсы азамат жарық дүниемен біржола қоштасты”, – делініпті.

Мәшһүр Жүсіп бүкіл түркі халқын тегіс сүйген бұл “батыр да, қайсар ел” деп дәріптеген, түркі тілі араб тілінен кейінгі ғажайып үнді, мазмұнды тіл екендігін дәлелдеп айтқан. Әсіресе, Қожа Ахмет Иассауиді түркі елінің ғұламасы атаған, бұл кісі тоқсан тоғыз мың машайығын шақырып: “Сіздер баршаң бір жерде отырып, бас-басыңызға бір ауыздан сөз айтыңдар кейінгі заманға естелік болсын”, – дегенде, “Қай ретті қылып сөйлейміз” деп Сұлтан хазіреттің өзінен сұрағанда: “Мақал деп айтылатұғын сөз болсын...” Ең алдыңғысының айтқан сөзі екен: “хазірет баршамызға бас-басыңа бір-бір сөз айт деп шақырды. Жалғызың дәнеме айтпайсың, өзің білме, білгеннің тілін алма деген осы екен-ау”, – дейді. Сонда солардың ең аяқ соңында қалғаны айтқан екен: “Сендердің қасыңда құйысқанға қыстырылған тезек сықылды болып жүріп мен не айтамын”, – деген екен. Орта буынды біреуі дәнеме айтпаған соң: “Кел, мұның қол-аяғын байлап, тіпті ештеме айтпаса суға тастап жіберелік деп бас салғанда: “Құдайға шүкір, көп қорқытады, терең батырады деген осы екен-ау”, – депті. Қазақ ішінде “мақал” деп айтылып жүрген сөз тоқсан тоғыз мың машайықтан қалған екен десіп келеді”, – десе, Мәшһүр Жүсіп мақал-мәтелдің бір үлгісі Қожа Ахмет Иассауиден бастау алған шығар деген ойға қалдық.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы халық қадірлеген үлкен тұлға.

Әдебиет:

1. Әуезов М.Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы, 1961–358б.
2. Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы, 1974. –110-б.
3. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. Алматы, 1970.– 17б.
4. ҚР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры. 1173-папка. 20-б.
5. Сонда. 35-б.
6. Сонда. 69-б.
7. Сонда. 20-б.
8. М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қоры. 239- папка. 43-б.
9. Көпеев М.Ж. Хал-ахуал. Қазан, 1907.– 2-б.
10. Сонда. 4-б.
11. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті.– Алматы, 1976.– 63-б.
12. Көпеев М.Ж. Сарыарқа кімдікі екендігі. Қазан, 1907. –11-б.
13. Сонда. Қазан, 1907. –30-б.
14. Дала уалаятының газеті.– 1889.– № 9.
15. Мырзахметов М. Абай жүрген ізбенен. Алматы, 1985.–143-б.
16. ҚР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры. 1173-папка. 25-б.
17. Сонда. 216-б.
18. Сонда. 230-б.
19. Тәжібаев Ә. Пионер.– 1986.– № 4.
20. Сонда. 3-б.
21. ҚР Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры. 1773-папка. 43-б.
22. Сонда. 47-б.
23. Кітапта: Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы, 1961.–245-б.
24. ҚР Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры. 1773-папка. 46-б.
25. Сонда. 1773-папка. 43-б.
26. Сонда. 44-б.
27. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің туған жиені, ақынмен бірге жүріп шығармасын хатқа түсірген.
28. ҚР Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры. 1773-папка. 49-б.
29. Сонда. 9-б.
30. Сонда. 22-б.
31. Сонда. 49-б.
32. Бекежанов Н. Өсиет. Алматы, 1982.– 14-б.

III бөлім

Мәшһүр Жүсіп тағылымы

***Дүниенің базарында арзан нарқым,
Нарқым арзан болса да, қымбат даңқым.
Тіршілікте ағайынға қадырім жоқ
Өткен соң әттеген-ай дерсің, халқым,***

Мәшһүр Жүсіп

ҰРПАҒЫ МӘШЕКЕҢЕ ЖЕТЕ ТУҒАН...

Елдің өткен-кеткен тарихын, әдет-ғұрпын, халықтың мінез ерекшеліктерін, тұрмыс-салтын көрсету – Мәшекең атқарған жұмыстың көп бөлігі. Қазақ фольклорын жинақтауының үлкен бір себебін халық дүниетанымының бір көзі деп білген. Рас, бұл салада Потанин, Радлов, Диваев секілді ғалымдар өте көп еңбек сіңірді. Бірақ, олардан Мәшекеңнің артықшылығы – алдыңғылары кімнен жазып алғанын көрсетпейді. Ал Мәшһүр атамыз “мен пәленбайдан жазып алдым. Ол түгенбайдан естіген” дегенді ешқашан ұмытпайды. Сол себепті оның жазғандары аңыздан гөрі ақиқатқа жақын. Әрі со кездегі адамдардың сөйлеу стилін сақтап отырған. Халық поэзиясы үлгілерін, мақал-мәтелдерді, ақындар айтысының тың үлгілерін өз қолжазбасында белгілі бір тәртіппен, реттілікпен берген. Хандар, билер, батырлар туралы тарихи әңгімесі өте көп. Біздің заманымызға Бұхар жырау, Шортанбай, Шөже, Көтеш сынды ақын-жазушылардың өлең-толғаулары Мәшһүр Жүсіп арқылы жетті. “Ер Көкше” мен “Сайын батыр” да солай.

Бұл кісінің жазбаған, зерттемеген саласы жоқ, Астрономия, биология, медицина, этнография, т.б. жөнінде жазды. Жалпы Мәшекең қолжазбасында қазақ халқының тарихына қатысты деректер мол. Осыларға қарап, жалпы, оның фольклористік концепциясы демократиялық-ағартушылық көзқарастарынан туындағанын тануға болады.

Ендігі біздің алдымыздағы үлкен мақсат – Мәшһүр Жүсіп жинаған фольклор мұраларын мұрағаттардан жинау, жүйелеу. Баспа бетінде жариялап, түрлі көшірме варианттарын салыстырып, жалпы қазақ фольклористикасына не қосқанын дәлелдеп шығу жұмысы тұр.

Мәшекең жазбаларына қарасақ, ол тарихи фольклор мен көркем қиял фольклорының ара-жігін ажырата білген. Сол себепті де Мәшекең жазбаларындағы шежіренің жөні бөлек. Ол кісі жинаған жеке-жеке тарихи оқиғалардың артықшылығы – онда шежірелік-жылнамалық сипат басым. Мәшекеңнің жүйелеген шежіресі – әрі дерек, әрі тарих.

Мәшекең Орта жүздің шежіресіне жүйрік. Ал, біреу Ұлы жүздің, біреу Кіші жүздің шежіресіне жетік. Бұларды сол себептен, біреуден кем, біреуден артық деуге болмайды. Негізі, ғылыми нұсқаға келгенде Мәшекең өтірік жазбаған. Және де білмегенін

білмеймін деп айта білген. Мысалы, “мен Жанарыстан арғысын білмеймін” дейді. Шежіреге жоба жүрмейді. Айтушы қателесуі мүмкін, Мәшекең ештеңе қоспаған.

“Сарыарқаның кімдікі екендігі” кітабына өзек болған тарихи деталь – бұл өңірді қазақтардың Мәшекеңнің өз ата-бабалары қаншама уақыттан бері жайлағанын, ол ата-бабаның жайлаған өрісі қайда екенін шежірелік-жылнамалық сипатпен дәлелдейді. Адамның тегін анықтау, руын, ортасын анықтау, туу, өсу, өну, тамырлану, таралу жылнамасын тізбелеп, реттеп жазу – Мәшекең еңбегінің деніне тән. 14 бірдей атасы жатқан жер, қаны төгілген жер “Сарыарқаның кімдікі екендігін” дәлелдемей ме?!

Бір мың жеті жүзінші жылдардың беделінде Сыр бойын жайлап жүрген қазақ Арқа тұсқа қоныс аударған. Содан Тарбағатай, Баянауыл, Шыңғыстау, Қарқаралы, Көкшетау, Арғаната, Ұлытау атырабының, Есіл, Нұра, Торғай, Балқаш бойларын, яғни сардала, салқар Сарыарқаны тек қазақ ұлысы жайлаған. Қазақтың мал-жаны со кездерде әсіресе, өсіп-өніп, тұрақтанып, Мәшекеңнің ата-бабасының мекені болған.

Бұхар жырау, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Қаныш Сәтбаев, Жаяу Мұса, Әлкей Марғұлан, Олжас Сүлейменовтер, міне, осындай асылдар өнген топырақты, өңірді, переселендерге бермеу керектігін, қазақтың жері өзіне бұйыру керек екендігін, әрі тарихи-шежірелік, әрі азаматтық тұрғыда айтқан адам – Мәшекең... Мәшекең сондай әділ болған. Руға, жүзге бөлмеген. Жұрты жақсы көрген. Ол – сол себепті де үш жүздің Мәшһүрі.

**ӘДЕБИЕТ ПЕН ӨНЕР МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША 30–40-шы
ЖЫЛДАР КЕЗЕҢІ МЕН 50-ші ЖЫЛДАР БАСЫНДА
ҚАБЫЛДАНҒАН ҚАУЛЫЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ ЖӨНІНДЕГІ
ҚАЗАҚСТАН КОМПАРТИЯСЫ ОРТАЛЫҚ КОМИТЕТІ
КОМИССИЯСЫНЫҢ ҚОРЫТЫНДЫСЫ**

Комиссия 30–40-жылдар мен 50-ші жылдар басындағы архивтік материалдарды, жарияланымдарды, түрлі пікірталастарда сөйленген сөздердің текстерін зерттеді. Оларды мұқият талдау негізінде мынадай қорытынды жасалды: Қазақстан КП (б) Орталық Комитетінің және Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің әдебиет пен өнер мәселелері бойынша совет қоғам тарихының зерттеліп отырған кезеңінде қабылданған документтерінде халықтың мәдени мұрасына, революцияға дейінгі кезең секілді советтік кезеңнің де бірқатар ақындары мен жазушыларының творчествосына баға беруде өрескел қателіктер мен бұрмалауларға жол берілді... Бұл документтерде XVIII, XIX ғасырлардағы және XX ғасырдың басындағы қазақтың ауызша поэзиясының ірі өкілдері Бұқар жырау, Базар жырау, Дулат, Мұрат, Шортанбай, Шәңгерей Бөкеев, Ғұмар Қарашев, Нарманбет Орманбетов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мәшһүр Жүсіп Көпеев творчестволық мұралары зілді де дәлелсіз түрде теріске шығарылды. Олардың шығармалары феодалдық-реакциялық, буржуазиялық-ұлтшылдық және діншіл шығармалар деп танылды... Осынау айтылған жайларды негізге ала отырып, таяу жылдарда жоғарыда аталған авторлардың творчестволық мұрасы мен халықтың ауызша творчествосының шығармаларын қоғам дамуының диалектикасы, қоғамдық-саяси ойдың қазіргі жағдайы ескерілген тұрғыдағы түсініктемелермен қоса басып шығару ұсынылады.

Ана тілі–200.–18 Семей таңы. – 1989. – № 239.

МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ КӨПТЕГЕН ЖЫЛ КӨМУСІЗ ЖАТҚАНЫ РАС ПА?

Ел ішінде көрнекті ақын, публицист, этнограф, ұлы ойшыл Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің әулиелігі мен көрегендігі жайлы да көптеген аңыз әңгімелер айтылады. Оның шарапаты айналасындағы жарлы-жақыбайға ғана емес, күллі қазаққа сеп болғанын тарих іздерінен білеміз. Жаны қиналған жанның Мәшһүр өлеңдері мен оның нұрлы қасиетінен жылынғанын, сол бір шапағаты мол адамның бойынан тарайтын кие арқылы жанға дауа тапқанын көреміз. Бәлкім, сол бір жанның сәулелі жолдарынан ба екен, ел ішінде әулиенің соңғы сәттері жайлы да әртүрлі әңгімелер айтылады. Бізге мәлім дерек, ғұламаның өзінің соңғы уақыты таяғанын біліп, қайтқанда жататын арнайы орын дайындатқаны. Одан кейін: «Мен өлгеннен кейін менің көрімді ашық қоясыңдар. Өйткені менің шапағатым әлі талай жандарға тиетін болады, талайлар ауруына ем табады, шипа алады. Мені тек жиырма бір жылдан соң ғана жабыңдар. Сол уақытта оған бір арам қолдар араласады. Оған дейін денеме түк болмайды. Тек жиырма бір жылдан (нақты емес. – Ш.Қ.) кейін ғана сол жақ аяқтарымның башпайларынан бастап шіри бастайды, өйткені жас күнімде бір мысықты, сол аяғыммен теуіп жібергенім бар-ды» деген екен, деседі көпшілік. Әрине, мұны құп көрмей, шошына өсек таратқандар да, «мұсылман тарихында болмаған сұмдық» дескендер де болыпты. Алайда аңызға бергісіз бұл ақиқат жайлы кейінгі жылдары көп зерттелді, әртүрлі мәліметтер айтылды. Ұрпақтарының да пікірлері, зерттеу еңбектері жария болды. Оның денесінің неше жыл бүлінбей, сол қалпында жатқанын кейбір зерттеушілер Мәшһүрдің ғалымдығымен байланыстырады. Өйткені кейінгі зерттеушілер ғалымның жатқан жерінің де аса бір ерекше жер екендігін айтысады.

Әулие денесі тиер топырақтың құнарын, барлық күн сәулесінің қаншалықты көлемде түсетінін де алдын ала бағамдағандай. Мұнымен қоса, бізге мәлім бір анық – жоғарыдағы аңыздың ақиқат екендігі. Сондай-ақ ұлы ойшыл өзінің өлер сәтін болжап, сол сәтке үлкен дайындық жұмыстарын да жүргізген көрінеді. Ол осы кезден бастап денесін шірітпейтін арнайы дәрілік шөптер іше бастаған деседі. Біздің қазақта мұндай арқалы, әулие адамдар аз болмаған. Сондықтан да болар, халықтан кие кетпегені. Сондықтан да болар, олардың артынан әртүрлі пікірлердің, аңыздар мен ақиқаттардың айтылатыны. Мұның бәрі әрине, біздің аңғал қазақ үшін кешірімді. Сондықтан да біз бүгін оқырманға қазақтың ұлы перзентінің кейбір қасиеттері жайлы, ол кісінің өзге де ұлылармен байланысы төңірегінде біраз мәліметтерді ұсынбақпыз. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармашылығы, әулиелігі жайлы қалам тербеп жүрген зерттеушілердің бірі, баянауылдық Әсет Пазыловтың жазған естелігінде оның әр қыры жан-жақты ашылыпты. Мәселен, ол естелікте Шәкәрім мен Мәшһүрдің байланысы жайлы бір мәлімет былай беріледі: Біреуміздің ажалымыз – Алладан, біреуміздің ажалымыз – адамнан болады. Бір жылы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы мен Шәкәрім қажы бір дастарқанның басында кездеседі. Қысқа да болса біраз әңгімелеседі. Кетерінде әулие: «Аумалы-төкпелі заман келе жатыр, біреуміздің ажалымыз Алладан, біреуміздің ажалымыз адамнан болар» депті. Сонда Шәкәрім: «Пешенемізге жазылғанды көрерміз» десе керек. Арада біраз уақыт өткен соң Мәшһүр сапарға шығуын тоқтатады. Ал Шәкәрім болса көп ұзамай ОГП-нің «жан алғыштарының» қолынан қаза табады.

«Ақындардың әулиесі – Абай» дейтін көрінеді Мәшһүр-Жүсіп. «Мәшһүр-Жүсіптің білмейтіні жоқ екен» деп тамсанып отырған ұлы Әбдірахманға Абай: «Шәкәрім мен Мәшһүр-Жүсіп – құрдас. Екеуі де дін жолында жүрген жандар. Мен де ақынмын, Мәшһүр де ақын. Дегенмен ол ақын болғанмен, құдайға жақын. Сондықтан да Мәшһүр адамзаттың әулиесі ғой» десе керек. Ал «ой, ол – нағыз ақын» деп алдында айтысып отырған адамды мақтайтын шәкірттеріне ашуланған Мәшһүр-Жүсіп: «Ананы да, мынаны да ақын дейсіңдер. Мен білетін ақындардың әулиесі – Құнанбайұлы Абай. Ол сияқты өлең шығарған ешқайсысы жоқ» деп отыратын көрінеді. Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» кітабында: ...Абай сәлем беріп кіріп келген Мәшһүр-Жүсіпке отырар-отырмастан: «Мәшһүр болсаң айт, Құдай қайда?» деп сұрайды. Сонда Мәшһүр-Жүсіп Көпеев: «Құдай жүректе!» – деп, оң қолымен кеудесін ұрса керек...

«Мен ол кісінің алдына барып өзім тізерлеп тұрып жеңілер едім» деген екен Қажымұқан Қара күш иесі Қажымұқанмен әулиенің қатынасы туралы да халық арасында аңыз бар. «Көпшіліктің сұрауы бойынша Қажекең қолына домбыра алып қоңыр даусымен: «Атандым Қажымұқан бала жастан. Ішінде империяның болдым асқан. Кешегі Омскінің қаласында, Құлаттым қырық балуанды бір шалмастан»,— деп шырқайтын көрінеді. Сондай бір басқосуда Алтай өңірінен келген бір ақын, Қажымұқанның жұрт алдында беделін түсіруді жөн көріп: «Мәшһүр деген әулие шығыпты ғой, бір өзінің бойында бірнеше өнер бар деп естідім. Сонымен күреске шықсаң, жеңіліп тынарысың»,— деп қарқылдап күлсе керек. Сонда Қажымұқан: «Мен ол кісінің алдына барып, тізерлеп тұрып, өзім жеңілер едім. Әулиеге тіл тигізбей жайыңа жүр»,— деп ашуланып, кетіп қалыпты. Күш атасы Қажымұқанның өзі Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлымен бірнеше рет кездесіп, әр кездескен сайын бата сұрайды екен.

Мәшһүр әлемі тереңінен зерттеуді қажет ететін телегей теңіз. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өзінің көпшілікке тигізер шапағаты бар екенін сезген және оны үнемі өзі де баса айтып отырған. Оны ақынның: «Дүниенің базарында арзан нарқым, Нарқым арзан болса да, қымбат даңқым. Тіршілікте ағайынға қадірім жоқ. Өткен соң, әттеген-ай дерсің, халқым, — деген өлеңдерінен де көруге болады. Әулие сондай-ақ, «Өлген адамның ешкімге қиянаты жоқ. Кімде-кім маған қиянат жасаса, 7 жыл жүйкесі тозып, 7 жылдан кейін жұлыны үзіледі» деген екен. Халық арасында ғалымның «Жылап жатсаң да, жақсылықты айт. Жамандықты айтсаң, періште әмин десе, қайран қазақ сорың қайнар» дегені, әлі күнге өсиеттей қабылданып келеді. Орны ойсырап тұрған дариямыздың артында қалған әр еңбегі, естелігі кейінгіге үлгі-өнеге. Таусылмас сабақ. Ғұламаның өзі қайтқаннан кейін де, оның зиратына көптеген жамандық жасалғанын, үш рет қиратылғанынан да көпшілік хабардар. Алайда қазақ ұлт үшін туған ұлы перзентін уақыт өте келе, қайта дәріптеп, ұлықтай бастады. Баянауылда ұлы ақынға арналған мавзолей ашылды.

ҚАЗАҚ // 2007. – №110-111 (24686), 28 сәуір.

ҚАЗЫНА

Отанымыз тәуелсіздігін алғалы бері бұрын тарихта есімі біржақты аталып, мұрасы мұрағатта шаң басып жатқан қайраткерлердің ел, ұлт мәселесін көтерген рухани құндылықтары қайта жарыққа шығып жатыр. Бұл маңызды іске еліміздің халық ісіне сергек қарайтын озық ойлы ғалымдары шама-шарқынша өз үлестерін қосуда. Солардың ішінде “атадан ұл туса игі, ата жолын қуса игі” деп Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (1858 – 1931) ұрпағының ыждаһатты еңбегін ерекше атап өтуге тұрарлық. Заманның қыспағына мойынсұнып, алақанын жайып қарап отырмай, ұлтының ой-санасы қалғып кетпесін деп қалтқысыз еңбек еткен сол зиялы тұлғаның немересі, белгілі ғалым, белді азамат Қуандық Фазылұлы өзінің бес баласын мәшһүртану ғылымына жұмылдырып бабаларының сусын қандырап көп томдығының 7 томын халыққа ұсынды.

Жуырда осы құнды мұраны танып-біліп қана қоймай, кейінгі ұрпаққа сәулелі тұсын жеткізу мақсатында Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ғалымдары Мәшһүр Жүсіп мұрасына арнап дөңгелек үстел өткізді.

Бұл алқалы басқосуға академик Рымғали Нұрғали, филология ғылымдарының докторы, профессорлар Діқан Қамзабекұлы, Мәуен Хамзин, Рахымжан Тұрысбек, Серік Негимов, Құныпия Алпысбаев, Дандай Ысқақұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Зиябек Қабылдинов қатысып, өз байламдары мен пайымдарын ортаға салды.

Д.Қамзабекұлы: – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – азаматтық тарихымызда ерекше орны бар тұлға. Оның мұрасы зерттеушілердің айтуына қарағанда, шамамен 30 томды құрайды екен. Өкінішке қарай, осы еңбек халыққа там-тұмдап қана жетті. Бұлай болуының бірнеше себебі бар. Біріншіден, Мәшһүр мұралары халық мүддесіне, яғни ой-санасын оятуға, тілін әспеттеп, ділін құрметтеуге сай жазылғандықтан әсіре идеология одан ат-тонын ала қашты. Діншілдік сарын, ұлтшылдық бағыт іздеп әуре болды. Екіншіден, Мәшһүр мұрасы ескі қаріппен жазылғандықтан, ғалымдардың өзі оны жеткілікті дәрежеде оқи алмады. Үшіншіден, бойымыздағы ертең де күн бар ғой деген самарқаулық Мәшһүр мұрасын тануды кейіндете берді. Тіпті Мәшһүр Жүсіптің аты атаусыз қалды. Үлкен қалаларымыздың бірде-бірінде көше, не білім орны болмады.

Р.Нұрғали: – Көшені айтасың, тоталитарлық жүйе кезінде қазақ халқының жаны, малы ғана қырғынға ұшыраған жоқ, тілі, ділі қуғындалды. Белгілі қаламгерлердің тұтас буыны сотталды, атылды. Көзі қарақты адамдар, мұсылманша сауатты кісілер абақтыға жабылды. Араб қарпімен басылған кітап атаулы өртелді. Қолжазба мұраларды от жалмады. Осындай тозақта аман қалған байлық Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өзі “Мес” деп атаған қолжазба дүниелері еді. Рас, әркім ол байлықтан үзіп-жүзіп пайдаланып жүрді.

Д.Қамзабекұлы: – 1998 жылы Астанадағы “Қазақ” деп аталған көшені Мәшһүр-Жүсіптің атына беру жөнінде әкімдікке, мәслихатқа ұсыныс жасадық. Бірақ ол қабылданбай қалды.

Р.Нұрғали: – Қазір қолымызға жүйеленген, ғылыми түсініктері бар Мәшһүр Жүсіп мұрасының жеті томы тиіп отыр. Бұл материалдар – тарихымызға, фольклорымызға, әдебиетімізге жаңаша қарауға мүмкіндік беретін қымбат қазына, мәнді мәтін.

Осы күрделі еңбекті ұйымдастырып отырған С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры Ерлан Арын мен профессор Қуандық Мәшһүр Жүсіптің қажырлы қайратын атап айтқым келеді. Басылым жалғасын табуы керек.

М.Хамзин: – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының таным мен тағылымға толы дүниелерін оқып шыққанда, бірнеше жайтқа айырықша тоқталу қажет сияқты. Біріншіден, ол ұлттың болмыс-бітімін, кескін-келбетін, ғажайып тарихын қағазға түсіріп кетті. Бұлар хронологиялық тізбелеумен емес, асқан зерттеушілік, зияткерлік тұрғыдан жүйеленген. Мәшекең мұрасы бізді тың ойларға жетелейді. Басқа елдерде толстойтану, шекспиртану, балзактану ілімі сияқты бізде де мәшһүртану ілімі қалыптасып келеді. Екіншіден, Мәшекеңнің қаламынан туған бүкіл дүниелерінде шежірелік сипат басым. Ол дін, имандылық, дүние жаратылысы, жақсылық пен жамандық, адамның қоғамдағы орны, өмір сүрудегі негізгі мақсат-мұраты, тарих қойнауына кеткен алапат оқиғалардың шығу себебі – осының бәрі бұл айтқанымызға дәлел.

Д.Қамзабекұлы: – Осындай артына мол мұра қалдырған тұлғаның кітаптары 1 мың ғана таралыммен шығып жатқаны өкінішті-ақ. Әрине, Қуандық Фазылұлы жетекшілік жасайтын ғалымдарға Павлодар университеті көп көмек көрсетіп отыр. Тіпті Алматыдағы “Алаш” баспасы (директоры Д.Әшімханұлы) үш томын 2 мың таралыммен жариялады. Қазақстанда 8 мыңнан аса кітапхана бар. Сонда бұл кітап оның қайсысына жетеді? Жалпы, Қуандық Жүсіп өз бабасына емес, бүкіл ұлтқа қызмет етіп жатыр. Білім және ғылым министрлігі биыл ғалымды “Үздік оқытушы” деп танып,

грант берді. Әйтсе де ерінбей дәріс оқитын, жалықпай ескі қолжазбалар негізінде көп томдық әзірлеп жүрген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әлі де болса ұрпағына мемлекет тарапынан қолдау керек. Бұл олар үшін емес, ұлттың рухани құндылығы үшін қажет деп білеміз.

Р.Тұрысбек: – Танымал тұлға, ақын-аудармашы, тарихшы-ғалым, ұстаз-этнограф М.Ж.Көпейұлының көптомдыққа жоспарланған еңбектерінің алғашқы кітаптарынан әдеби мұра мен оны зерттеу ісіне қатысты іргелі ізденістер, ерен еңбек пен жүйелілік сипаттар, ұлт мұратын ұлықтау мен руханиятқа адалдық танылады. Әрбір туындының тақырып табиғаты, жанрлық-құрылымдық һәм көркемдік ерекшеліктері де сақталып, жазылуы мен жариялануы, нұскалық белгілеріне де зор маңыз беріледі. Біздіңше, басты байқалар ерекшеліктердің бірі –М.Ж.Көпейұлының төл туындылары мен халық мұрасы, шежірелік сипаттағы шығармалар дәстүр мен сабақтастықты, жанр мен жауапкершілікті, көркемдік мұраттарды назарда ұстаған.

С.Негимов: – Мәшекеңнің шығармашылық еңбегінің ішінде би-шешендер мұрасын мұқият жинауы, әрі хатқа түсіруі ерекше орын алады. Қазақстанның соттық-құқықтық мәдениеті тарихындағы санаткерлер Майқы би, Асан қайғы, Жиренше шешен, Төле би, Әйтеке би, Қаздауысты Қазыбек би, Байдалы шешен, Мөңке би, Тайкелтір би, Жәуке шешен, Бөлтірік би, Досбол шешен, Ақтайлақ би, Қараменде би, Жанғұтты шешен, Торыайғыр би, Саққұлақ би, Бапан би, Шоң би, Шорман би және т.с.с. рухани жаратылыс-болмысы бөлекше, ар білімімен мұздай қаруланған алаш ардақтыларының билік-кесімдері, шешендік толғамдары, сара пікір-тұжырымдары 6 томға топтастырылған. Осынау ұлы би-шешендердің мұрасында мәдени-дүниетанымдық, тарихи-тәжірибелік, ділдік-тілдік һәм рухани құндылықтар жеткілікті.

Р.Тұрысбек: – XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінде азаттық-ұлттық сипат басым болғанын ескерсек, М.Ж.Көпейұлының халық қазынасына қамқорлығы, мәдени-рухани мұраға жанашырлығы, оның келешекке жету жолындағы жанкешті әрекеттері кім-кімді де бейтарап қалдырмайды. Айталық, көптомдықтың – 4-5-6 кітаптарына енген халық әдебиеті үлгілерінде (аңыз-әңгімелер, ертегілер, тұрмыс-салт жырлары, ақындар айтысы, өлең-дастандар, мақал-мәтелдер, шешендік өрнектер, т.т), жекелеген кітаптарында өмір мұраты, адам факторы, уақыт-тұрмыс сырлары кеңінен көрініс береді. Қоғамдық-әлеуметтік ахуал, дүбірлі дәуір дидары, мәдени-рухани мәселелер де уақыт шындықтары тұрғысынан сөз болады.

Сондай-ақ, халық әдебиеті мен шығыстық қисса-дастандар үлгісіндегі – “Гүлшат – Шеризат“, “Баяннама“, “Ғибратнама“, “Шайтанның саудасы“ сынды поэмалары, аңыз-хикаят, мысал өлең-айтыстары, мақал-мәтелдерге қатысты көзқарастары қоғам, кезең көріністерін, өмір-уақыт шындықтарын шеберлік пен шешендік сипаттарына сай көрсетеді.

“Ақындар айтысын“ — “Қысқа қақтығыс үлгілері“, “Қалыпты айтыс үлгілері“ ретінде қарап, оны тақырып табиғатына, мазмұн мұраттарына, ой-сөз жүйесіне, тіл мүмкіндіктеріне ерекше мән беріледі. Талант табиғаты мен қуатына, өнер мен өнерпаздық сипаттарына, сөз сыры мен ой тереңдігіне, мазмұн байлығына көп көңіл бөлінеді. Халық өмірін арқау еткен, адам мұраты мен оның еңбегіне адалдық танытқан, ұлттық өрнектерге толы – “Наурыз тілегі“, “Анама хат“, “Шежіре өлең“, “Түркістан сапары“, “Бұхара сапары“, “Төрт асыл, бес береке“, “Ақыл туралы“, т.т. өлеңдерінде өмір – дүние дидары, уақыт-тұрмыс сырлары ілім-білім, тәлім-тәрбие, өнеге, өсиет сипатында сөз етіледі.

Асылы, М.Ж.Көпейұлының көп томдық кітаптары мәдени мұрамызды байытып, рухани көкжиегімізді кеңейте түсетін алтын бастау, арналы ағыстарымыздың бірі болып табылады.

Қ.Алпысбаев: – С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің демеушілігімен шығып, жоғары оқу орындары мен ғалымдарға тегін таратылып жатқан Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің көп томдық шығармалар жинағының бүгінге дейін басылған жеті томының өзі-ақ өткен дәуірлерде жасалған ұлттық мәдени мұрамызды ел игілігіне айналдыру, жаңа ұрпаққа жеткізу тұрғысынан қыруар еңбек жұмсалғандығын көрсетіп тұр деуге болады. Қолжазба қорында жеке әулеттік мұрағаттарда сақталған әртүрлі нұсқаларды ғылыми тұрғыдан саралап, салыстыра отырып сұрыптап жүйеге түсіру көп уақыт жұмсауды, тер төге жалықпай еңбектенуді қажет етеді. Бұл орайда ақын, шежіреші, ескі мұраны жинауда ерекше үлгі боларлық білімпаз ата кітабын құрастыруда оның ұрпақтарының әулет болып жұмыла қызмет атқаруының өзі тағылым болатын мағыналы іс, баба рухын асқақтатудағы өнегелі көрініс деп білеміз.

Ал жинақтың әр томындағы материалдың мазмұны, көп нұсқалылығы бұрын баспа бетін көрген әдеби мұрамыздың ауқымын кеңейте түседі, тың мәліметтермен толықтырады. Айталық, осы көптомдықта жинақталған діни аңыздар, ертегілер, шешендік сөздер, би-шешендер туралы мәліметтер, ақындық айтыстар бұрын

басылмаған, оқырман қолына тимеген жәдігерлер деуге болады. Мұндай мысалдарды жеті томның қай-қайсынан да кездестіреміз.

С.Негимов: – Шығыс-Батыс өркениеттің араб-парсы, түркі тілдерін және Құран Кәрім философиясын жетік, мінсіз меңгерген Мәшһүр Жүсіп – ғұлама-хакім де. Оның көркемдік ойлау жүйесі де тегеуірінді, қуатты. Мысалы, Абайдың ақындық даналығына қатысты мына бір ой-пікірінде ойшылдық, тереңдік, керемет сыр бар. “Құнанбайұлы Ыбырай марқұм айтты ғой: “Өмір, дүние дегенің... деп. Соңғы ел білімдарлары – бұл. Адамды адам санатына кіргізбей жүрген қарындағы бір қап “жұмбақ“ екенін білді де, ішіп-жемекті аз қылды. Ол екеуі аз болған соң, ұйқы бөлінді, сергек болды. Содан соң күлкі кеміді. Денедегі арам қан азайды. Арам қан азайған соң жүректі барып ұйтқытып бұзатын дәнеме табылмады. Сонан соң бұл адамнан нәпсі-дәме бәрі атымен жоқ болып, көңілі күш-қуат алып, періште сипатта болды”.

Иә болмаса саз өнерінің барша ғажайып құпиясын былайша саралап түйіндейді: “Тіл – ой маржаны. Арман – сөздің қаймағы, нәр — тұзы. Қиял – өмірдің гүлі, әдеміліктің мәйегі”.

Д.Ысқақұлы: – Ерлан Арын С.Торайғыров атындағы мемлекеттік университетке ректор болып келгелі бері осында бірсыпыра жұмыстар атқарылды. Аз уақыт ішінде өзін ұлтжанды азамат ретінде танытты. Осы университет қазақ халқының мәдениетін жандандыру, рухани игіліктерді игеру саласында қыруар жұмыстар атқарды. Елімізде ”Мәдени мұра“ бағдарламасы қолға алына бастағалы бері Е.Арынның тікелей басшылығымен ерте кездерде өмір сүрген қазақ ақын-жазушыларының елу томдық шығармалар жинақтары жарық көріп, облыс мектептерінің кітапханаларына тегін таратылуда. Соңғы уақыттарда білім ордасының ғалымдары қазақ тарихына қатысты жазылған шетелдік ғалымдардың еңбектерін де шығара бастады. Қазір бұлардың саны оннан асып кетті.

Ерекше атап өтерлік жұмыс – М.Ж.Көпеевтің көп томдық шығармалар жинағын шығару дер едік. Бұрын тасқа басылмаған, басылса жұрт қолына тимеді. Көбіне араб қарпінде жазылып, қолжазба күйінде сақталып келген жазбаларды кітап етіп шығарудың өзі қиынның қиыны екені мәлім. Осындай қиын жұмыстарды М.Ж.Көпеевтің немересі Қуандық Жүсіпов бастаған ғалымдар абыроймен атқара бастады. Соның айғағы – осы жеті том. Алда әлі біраз том боларлық қолжазбалар сараптаудан өтіп, баспаға дайындалуда.

С.Негимов: – Көп томдыққа қоса мен мына бір мәселені де қозғай кетсем деймін. Мәшһүр Жүсіптің бір жарым ғасырлық мүшел тойы қарсаңында өзі жырға қосқанындай “салтанатты”, “сәуленген” Сарыарқасында, яғни Баянауыл жеріндегі Ескелдідегі мавзолей-кесенесін жаңа тұрпатты архитектуралық үлгіде сәулеттендіріп көркейту, тарихи монументальді ескерткіш орнату, жарық пен су мәселесін шешу, Мәшһүр атаның қонысын жаңғырту, бір жағы Екібастұзға дейін, бір жағы Баянауыл ауданының орталығына шейін асфальт жол төсеу, Мәшһүрдің “Жаңа жолдағы” музейіне мемлекеттік қамқорлық жасау, Республикалық дәрежедегі тіркеуге алу қажет-ақ. Сондай-ақ Мәшһүр Жүсіптің кіндік қаны тамған әулиелі Қызылтауға, Баянауыл елді мекеніндегі әкесі Көпейдің жұртына ескерткіш тақталар, белгілер қою ләзім. Павлодар педагогика институтына Мәшһүр Жүсіп есімін беруді ойластырған жөн сияқты. Сонда ғана түркі жұрттарына ортақ дарынды перзентке лайық шынайы құрмет болар еді.

З.Қабылдинов: – Атам қазақ тарихи тұлғаны өмірде де, өмірден өткен соң да сыйлай білген. Біз бүгін сөз етіп отырған Мәшекең – сондай тұлға. Мәшһүр Жүсіптің танылуы мен еңбектерінің таралуы бір ғана Баянауылмен шектелмейді. Өз басым 80-жылдардың басында этнографиялық экспедицияда жүргенде Омбы қазақтарының қолынан талай қолжазбаларын, суретін көріп едім. Ғалымдар осы жағын да кеңірек зерттесе құба-құп. Мәшһүр Жүсіп әдебиетшілер үшін ғана емес, тарихшылар үшін де көп мұра, көп дерек қалдырды. Өкінішке қарай, біз оны әлі игере алмай жатырмыз. Біздіңше, ”Жаңа жолдағы” Мәшһүр Жүсіп кесенесі Баянауыл – Екібастұз аймағындағы үлкен мәдени-рухани орталық болып қалыптасуы керек. Мәшһүр кесенесінің шырақшылары елді ислам нұрына бөлеп, діни білім беріп отырса, артық болмас еді. Сондай-ақ не Павлодар қаласында, не Астана қаласында Мәшһүр Жүсіп мұражай-үйі ашылуы керек деп есептеймін.

25.04.2006.

«МӘШҲҮР ШЫҢЫ» ПОЭМАСЫ ОҚЫРМАНДАРҒА ЖОЛ ТАРТТЫ

Павлодарлық ақын Виктор Семерьяновтың қазақтың талантты публицисі, көрнекті тарихшы һәм философ Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылық ізденістеріне арналған орыс тіліндегі «Мәшһүр шыңы» поэмасы қазақ тілінде жарық көрді. Бұл шығарманы көрнекті қазақ ақыны Кәкімбек Салықов тәржімалады. – Бұл еңбегімнің мемлекеттік тіл – қазақ тіліне аударылуы мен үшін күтпеген оқиға болды. Қуанышымда шек жоқ. Мен талантты ақын Кәкімбек Салықовпен тек отты өлеңдері арқылы ғана таныспын. Оған себеп, біз бұған дейін ешқашан кездескен адам емеспіз. Тіпті менің «Мәшһүр шыңы» кітабымды аудару туралы әңгіме де болған емес. Сондықтан да мен Кәкімбектей асыл азамат әрі танымал ақынға менің поэмама айырықша назар аударып, оны аударғаны үшін шексіз ризамын. Өйткені мен қазақтың көрнекті ғұламасының бірі, ұлы жазушы әрі тарихшы жерлесіміз Мәшһүр Жүсіп Көпеев жөніндегі бұл еңбегімді жазу үшін бірнеше жыл бойы тер төктім. Көпеевтің кіндік қаны тамған Баянауыл ауданында сан мәрте болып, оның өміріне қатысты бұрын-соңды кездеспеген деректерді жинауыма тура келді. Көптеген мұражайлар мен кітапханалардағы Мәшһүр Жүсіп Көпеевке қатысты көне жәдігерлермен, жазбалармен жан-жақты танысып, оларды егжей-тегжейлі зерделедім. Сонда бір байқағаным, Көпеевті зерттеу барысында адамның ішкі әлеміне терең үңілудің қандай қуаныш сезім сыйлайтынын түсіндім. Ал бұл мені осы поэманы жазуға жетеледі, – деп жергілікті ақын Виктор Семерьянов өз шығармасының аударылғанына қуанышты да бақытты екенін білдірді.

2007. 17.01.

МЕЦЕНАТҚА КӨРСЕТІЛГЕН ҚҰРМЕТ

Кеше Астанада мемлекетімізде шоғырланған кәсіпорындарға барынша инвестиция тарту арқылы Лондон қор биржасына шығу мақсатында құрылған қазақстандық жаңа ENRC компаниясының белді акционері, белгілі меценат Александр Машкевичке орыс православие шіркеуінің екінші дәрежелі Сергей Радонежский ордені табыс етілді. Мұндай жоғары марапат меценатқа Әулие-уағыздаушы Николайдың құрметіне салынған храмның құрылысына қосқан қаржылай көмегі үшін берілді.

Белді кәсіпкерді жоғары наградамен марапаттаған Архиепископ Антоний өзінің құттықтау сөзінде бүгінде қазақ жеріндегі көптеген діни ұйымдардың өзара татулық пен мәмілегерлікте, түсіністікте өмір кешіп жатқандығын тілге тиек етіп, оған Мемлекет басшысының игі бастамаларының әсері мол болғандығын ерекше атап өтті.

Кездесу кезінде орден иегерінің бүгінде еліміздің кейбір жерінде бой көтеріп үлгерген православие, католик шіркеулері мен еврей синагогаларына ғана емес, сонымен бірге мұсылман қауымының тәу етер рухани орны – мешіттердің құрылысына қажетті қомақты қаражат бөлуде де жомарттық танытып жүргені айтылды. Мәселен, олардың қатарына бір кездері Павлодар қаласында негізі қаланған Мәшһүр-Жүсіп Көпеев атындағы мешіт пен Ақсу, Екібастұз, Рудный, Хромтау қалаларында күмбезі көкке өрлеген рухани орындарды жатқызуға болады. Жақында Рудный қаласындағы мешітке біраз күрделі жөндеу жұмыстарын жүргізу мақсатында да компанияның өз ішінен белгілі мөлшерде қаржы қарастырылып отырған көрінеді.

Осынша құрметке ие болғаны үшін орыс православие шіркеуіне алғысын жеткізген А.Машкевич өз сөзінде: “Өртүрлі сенімге негізделген түрлі діни ұйымдардың бір-бірімен келісімде болуының маңыздылығын бүгінде уақыт көрсетіп берді. Оның бірден-бір айқын айғағын қазақ жерінен аңғаруға болады. Елбасының осы бағытта жүргізіп келе жатқан саясаты да оған үстеме салмақ қосқандай. Ал өзінің жеке діни бағытын ұстанып отырған орыс православие шіркеуінің атынан мұндай жоғары марапатқа бөленуімді маған көрсетілген құрмет деп қана емес, қосымша артылған үлкен жауапкершілік деп те түсінемін. Сол себепті келешекте осы үдеден шығу жолында қызмет ететін боламыз”, – деді. Бұған қоса, ол өзімен бірге кәсіпкерлік саласында қоян-қолтық

жұмыс істеп жүрген қызметтес серіктері Әлімжан Ибрагимов пен Патох Шодиевтің бұл тараптағы еңбектерін жоғары бағалады.

Кездесу соңында А.Машкевич жиналғандарға елде көтерілетін ізгі рухани бастамалар мен құнды жобаларға бұдан былай да өз тарапынан барынша қолдау көрсететіндігін, бұл оның басты міндеті болып қала беретіндігін жеткізді.

* * *

БЕСІНШІ МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ ОҚУЛАРЫ

Бесінші Мәшһүр Жүсіп Көпеев оқулары кеше С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде басталды. Мәшһүр Жүсіп – ұлы ойшыл, фольклортанушы, этнограф, тарихшы, философ, қазақ мәдениеті мен әдебиетінің белгілі тұлғасы. Көп тілді білген ғұлама. Бүгінде ПМУ-де 7 томдық шығармалар жинағы жарық көрген. 2008 жылы барлық шығармалар жинағы 20 том боп шығарылады. Екі жылдан кейін бүкіл ел болып, данышпан, ақын, дін мен діл тазалығын насихаттаушы Мәшһүр-Жүсіп бабамыздың туғанына 150 жыл толуын атап өтпекпіз. Шыны керек, ақын бабамыздың атын ел ішінен естіп, бірді - екілі өлеңдерін, әңгімелерін ертеден де білгенбіз. Бірақ жете тани бастағанымыз Қазақстан Республикасының егемендігін алуымен тығыз байланысты. Оң-солын танып білген, жақсы-жаманды айырып анықтаған, шамырқанысты елдің буын қатайтып, бұғанасы бекіп, бой тіктейтін кезі туғанының белгісі. XX ғасыр алыстаған сайын Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы ұлылығы қазақ бойына етене жақындай түсуі қуантарлық жайт.

**ТАЛАЙДЫ ТАҢҚАЛДЫРҒАН МӘШҺҮР ЖҮСІП
Ақ иесі қайда?**

Қызылтауда бір азамат құдайы садақасын береді. Бұл асқа Мәшекең арнайы шақыртылады.

– Қазы жеуге асықпайық. Қызылтаудың киелі аруақтарына дұға бағыштайық, – деп Иманғалиға ат жектіріп, Мәшекең алыс жолға аттанып кетеді.

Түс ауа бір күн бұрын құдайы садақасын беретін азаматтың ауылына келіп, жеке тұрған бір үйге түседі. Көп кешікпей, Сарыарқаның көмекей әулиесі келіпті дегенді естіген 15-16 шақырым жерде қоныс тепкен бір байдың шабармандары келіп:

– Ауылымызға жүріп, дастарханнан дәм татып, батаңызды беріп кетіңіз, – деп өтініп тұрып алса керек.

– Бір ауылдың азаматтарысыңдар ғой, көңілдеріңді қалдырмайын, –деп, байдың ауылына кеш бата жетеді.

Дастархан үстінде Мәшекеңді ерекше күтіп, ақсақалдар көңілден шыққан әр сөзіне назар аударып, көкейлерінде жүрген сан алуан сұрақтарына жауап алып, мәз-мейрам болып отырады. Ал, жастар жағы болса, ән айтып, күй шертеді. Екі-үш күн бұрын әдейілеп алдыртылған молда елеусіз қалады. Ашуланған молда дауыс көтере:

– Ақ иесі қайда? – деп сұрайды.

– Мен, –дейді бай.

– Бірнеше күн аруақтарға оқыған дұғаларымның ақысын төле, – дейді. Сонда Мәшекең:

– Дінде жоқ мұндай шарифатты қай кітаптан алдың? – деп сұрайды.

Сол сәтте молдекең аузына келгенін айтып, Мәшекеңді балағаттаса керек. Болды-ау деген уақытта Мәшекең:

– Әй, молда, Құран сөзін сатсаң, қиямет күнінде үстіңнен аттап өтермін, – депті.

Көп ұзамай, әлгі молда дүниеден қиналып өтіпті.

Мәшһүр ата лепесі қабыл болып...

Қазіргі Мәшһүр Жүсіп атындағы шаруашылық шаңырақ көтерген жерде ертеректе Бекболаттың Жұмабегі дейтін адам өмір

сүрген. Ол 1970 жылы дүниеден өтті. Жұмабек үйленген соң, бірер жыл балалары тұрмай, уайым-қайғымен күн кешсе керек.

1929 жылы Найманның Қызыл Қойтас деген жеріне қоныс тепкен. Жұмабек Ескелдіге қарай қайтып келе жатқан Мәшһүрдің жолын тосып, жолға көлденеңнен жатып алады. Бұған дейін де екі-үш рет ойда-жоқта далада Мәшекеңмен кездесіп:

– Маған да бір балаңды берсеңші, – деп жалыныпты.

– Беретін артық балам жоқ, әй, бірақ, сен ұрпақсыз қалмассың, – деп Мәшекең күліп өте шығады екен.

Ал, осы жолы алдына көлденеңінен түсіп жатқан Бекболат:

– Мәшеке, мен осы елдегі жалғыз Найманмын. Жігіт жасым артта қалып барады. Күннен-күнге, жылдан-жылға ұрпақсыз қалам ба деген үрей жан дүниемді меңдеп, ішімді от жайлайды. Үйдегі келінімізбен отасқаныма он жылдан асып барады, жөргек иісіне зармыз. Бір шикіөкпеге лепесіңізді қиыңыз, – деп қатты күрсінеді.

– Жалғыздық Құдайға ғана жарасқан, Құдай тілегінді берер, шын егіліп жылап тұрғаныңды көріп тұрмын, тұр, үйіңе қайт. Мен ауылға әлдебір шаруамен асығыс қайтып барамын, кейін тағы бір соғармын, Алла жазса, серіксіз болмассыңдар, – деп жүріп кетеді.

Айтқанындай-ақ, бір жылдан кейін ер бала өмірге келеді. Нәрестенің есімін Серік деп қояды. Өмірінің соңына дейін Серік ағамыз:

– Мәшһүр атаның лепесі қабыл болып, жарық дүние есігін аштым, –деп әрдайым аузынан тастамай айтып жүретін. Сол кісі 1999-жылдың ақпан айында дүниеден өтті.

Осыдан артық не керек?

Сия, қағаз алу үшін Мәшекең жаздың бір күндері жол жүріп бара жатып, бір байдың үйіне соғады. Қуанышы қойнына сыймаған бай “дастарқанынан Мәшекеңнің өзі дәм татыпты” деген сөз бүкіл ауылға тарайтынын болды деп, мал сойып, мол қылып дастарқан жасайды.

Дастарқаннан табақтар алынған соң, үй иесі қонақтан бата сұрайды:

– Я, Алла, екі дүниенің абыройын берсін, Аллаһ әкпар! – деп, Мәшекең батасын береді. “Маған арнап үлкен бата шығаруы мүмкін, жаңылмай жаттап алыңдар”, – деп отырған барша жұртқа ескертіп қойған бай қипалақтап:

– Бір ұзақ басқа батаңыз жоқ па? – деп сұрайды.

– Батаның кішісі де, үлкені де болады. Бірақ, сөз қадірін түсінген адамға осыдан артық не керек? – деп жауап береді Мәшекең.

Байдың аузы жыбырлап, бір орында отыра алмай, мазасызданып отырғанын көрген атамыз тағы да қолын жайып:

– Ынсапсыз таупық берсін, Аллаһ әкпәр! – деп орнына тұрып кетеді. Ал, сөзі көп ұзақ бата дәметкен бай сол отырған бойы қала беріпті.

Сол байдың ынсапсыздығынан жинаған малы өзіне бұйырмаса керек.

Жұмбақ жолаушы

Бір жылы жаздың жайма-шуақ күндерінің бірінде Мәшһүр Жүсіп Көпеев Шарафиддин деген үлкен ұлын ертіп, Бұхара қаласын бетке алып, сапарға шығады. Бірнеше күндік ұзақ жолдан қалжырап келе жатып, алдарынан кездескен алты қанатты киіз үйге ат басын тірейді. Киіз үйдің алдында үстіне жүк тиеген арба тұр екен. Мәшекең сыртта тұрып:

– Біз жолаушы едік, рұқсат болса, шөлімізді басып, біраз тынығып алайық, – деп дауыстайды. Осы кезде үйден асығыс шыққан бейтаныс келіншек:

– Ата, кешіріңіз, біз бір жаққа асығыс жол жүргелі тұрмыз. Жолдасым ат әкелуге кеткен, – деп арбаға таяп келіп, жүктерінің арасынан бір заттарын іздей бастайды. Сонда Мәшекең:

– Бағыттарыңыз қай жақ? – деп сұрайды.

– Баянауылға бармақпыз, – дейді бейтаныс келіншек.

– Біз сол жақтан келе жатқан жолаушылармыз.

– Ол жақта Мәшһүр деген әулие адам бар, айтқан сөзінің бәрі қабыл болып, баласыздарға бала беріп, әртүрлі аурулардан құлан таза айықтырып жібереді деп естідік. Жолдасым екеуміз сол әулиеден бала сұрайық деп бара жатырмыз, – дейді келіншек.

Бағанадан үн-түнсіз отырған Шарафиддиннің бірдеңе айтқысы келіп тұрғанын сезген Мәшекең:

– Мен сол Мәшһүрдің көршісімін, – деп баласына “сырымды айтпа” дегендей көзінің астымен бір қарап қояды.

– Ел аузындағы әңгімелер шын ба екен? – деген келіншектің сұрағына Мәшекең:

– Мүмкін, бірақ, мен көршімнің үйінен біреуге беретіндей артық балаларының жүргенін, не болмаса, бала шығаратын зауытын, адам жасайтын сиқырын көре алмадым, – деп жауап береді.

– Не болса да, бара көрерміз,— дейді келіншек.

– Сендер қазір бармандар, себебі ол кісі ұзақ сапарға кеткен. Келесі жылы осы уақытта келіп қалар, сонда барарсыңдар. Және де мен қазір бір парак қағазға екі-үш ауыз сөз жазайын, соны көршіме бере саларсыңдар, — деп бір парак қағазға арабша бірдеңелерді жазып, келіншектің қолына ұстатады да, Мәшекең әрі қарай жүріп кетеді.

Үй иесі де келіп, атын арбаға жеге бергенде, келіншегі хатты беріп, жолаушының айтқан әңгімесін баяндайды. “Бұл тегін емес” деп ойлаған жолдасы жалма-жан “көрші ауылдың молдасына барып, оқытып келейін”,— деп шаба жөнеледі. Абырой болғанда, молда ешқайда кете қоймапты. Үй иесінің берген хатын оқып шығады да:

– Қап, әттеген-ай, Мәшекең әлгінде ғана ауылымыздың шетінен өтіпті. Біз білмей қалдық. Бұл хатты сол кісінің өзі жазыпты, — деп оқиғаның қалай болғанын бастан-аяқ сұрай бастайды.

Бір жылдан кейін Мәшекең Бұхарадан қайтады. Жолшыбай өткен жылы кездескен бейтаныс келіншектің үйіне соға кетуді жөн көреді. Жолын тосып жүрген үй иесі “келе жатыр” деген хабарды естіп, алдынан шығады. Мәшекеңді атынан түсіріп, келіншегі екеуі аяғына жығылып, алғыстарын айтып, дастарқаннан дәм татуға шақырады. Төрге шығарып, асты-үстіне түсіп, ерекше күтеді. Бөлме ішінде құрулы тұрған шымылдықтың ар жағынан жас баланың дауысын естігенде, Шарафиддин де, Мәшекең де бір қуанып қалады.

**Аңыз-әңгімелерді жинақтаған
Әсет ПАЗЫЛОВ.**

Жас Алаш. – 2003. – 23 тамыз.

* * *

ТЫНЫСБЕК ҚОҢЫРАТБАЙ,
филология ғылымының докторы,
профессор

ЕЛ МҰРАСЫН АРДАҚТАҒАН
(Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің этнографиялық мұрасы хақында)

Қазақ халқының фольклорлық - этнографиялық мұрасы сөз болғанда Ш. Уәлиханов, В. Радлов, Г. Потанин, Ә. Диваев, А. Затаевич есімдерін аттап өту мүмкін емес. Осылардың қатарынан кезінде

“Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз”, “Хал-ахуал”, “Сарыарқаның кімдікі екендігі?” деген кітаптарымен танылған Мәшһүр Жүсіп Көпеев елеулі орын алады.

М. Жүсіптің қара местің ішіне салып жинаған халық қазынасы ұшан-теңіз. Соңғы жылдары түрлі жинақтарға енген Абылай хан, қазақ шежіресіне қатысты материалдарды айтпасақ, Мәшһүр Жүсіп жинаған фольклор үлгілері Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Орталық ғылыми кітапханасы мен Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақтаулы тұр. Олардың санатында батырлық жыр, қисса, айтыс, генеалогиялық шежірелер көптеп кездеседі.

М. Көпеев жинаған фольклор үлгілерінің үлкен бір саласы замана жайында болып келеді. Қазақтың Абылай, Қасым секілді хандарының ел тұтастығы жолындағы әрекеттері жайлы аңыз-әңгімелердің дені осыған саяды.

“Абылай ханның ең алғашқы ауызға ілігіп, көзге түскені” (ОҒК, III. 1177) – тарихи жыр үлгісі. Поэзия мен проза элементі аралас кездесетін бұл жырда Әбілмансұр – Сабалақ атанған баланың қалмақтармен соғыста көзге түсіп, Абылай атануы, Көкшетауға хан сайланғаны баяндалады. Одан әрі Абылай ханның ұрпағы тарқатылған.

“Абылай аспаған Сарыбел атанған мәнісі” (ОҒК, III. 1177) атты келесі жыр жолдарының да тарихи табиғаты басым. Мұнда Қазыбек бидің баласы Бекболат, Едіге би, Олжабай, Балта, Көтеш ақын есімдері жүр. Оқиға Қаракесектен Жанайды, Шаншар елінен Ботаханды ұстап, зынданға салумен басталып, аяғы Ботаханның өлімінен туған дауға ұласады. Бұл дау-дамайдан Абылай хан құн төлеп құтылып, елімен табысады.

Мәшһүр Жүсіпте осыған жуық тағы бір жыр бар. Оның атауы да “Абылай аса алмаған Сарыбел” (ОҒК, III. 1176). Мұнда Ботахан өлімінен соң көп елдің Абылайды шаппақ болғаны, оның елмен татуласқаны жырланған.

“Абылай ханның бір жорығы” (ОҒК, III. 1177) да М. Жүсіп ыждаһаттылығының арқасында хатқа түскен халық қазыналарының бірі. Ерлік тақырыбына құрылған бұл сюжет жауға қарсы тұра алатын батыр іздеу сарынына негізделген. Осы жолда Абылай Барақтан туған Жәнібек деген батырды тауып, ел жекпе-жекте қалмақтың батырын жеңеді.

Тарихи деректерге толы жырлар қатарында “Абылай хан” дастанын да атауға рет бар. Мұнда Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Уақ Сары Баян секілді батырлардың қалмаққа қарсы

күресі, ерлік іс-әрекеттері, Абылайдың қан майданға кіріп, жаудың шебін бұзғаны баяндалады.

Мәшһүр Жүсіп назарынан Қасым хан тұлғасы да сырт қалмаған. Қазақтың ел болу, халық ретінде қалыптасу кезеңіне қатысты жырлардың М. Жүсіпті қызықтыруы тегін емес. Бұл сюжет Қасым ханнан кейінгі кезеңді суреттейді. Негізінен Қасым ханның балаларының өзара араздасқаны жырланады. Қазаққа мәлім Тәуке, Ақназар, Есім, Жәнібек, Көшім, Тәуекел, Шығай хандардың есімдері аталады.

Мәшһүр Жүсіпті ерекше қызықтырған тақырыптардың қатарында қазақ хандарымен бірге қазақ халқының этногенезін құраған тайпалар шежіресі де бар. Қаламгер қазақ хандары, қыпшақ, ойрат, ноғайлы, Алаш, Үш жүз туралы көптеген генеалогиялық шежірелер жеткізген. Осылардың ішінен С. Дәуітұлы бастырған “Қазақ шежіресі” (1993) атты нұсқасы ғана кітапша болып басылған. Өзгелері әлі жарық көрмеген.

Қазақ халқының генеалогиясына қатысты “Қазақтың түбі” деп аталған қос жазбаның орны ерекше. Бірінде қазақтың тегі Адам атадан, Хам, Сам, Яфес, кейінгі хандардан тарқатылып, одан әрі Уыз ханның қалай мұсылман дініне кіріп, хан болғаны баяндалса, екіншісінде қыпшақ Ақкөсе, Мәліктердің сахаба болғаны, Бабай Түкті Шашты Әзиздің бабалары, Едігенің ата-тегі сөз болады.

“Қыпшақ шежіресі” жазбасында Қобыланды батыр, Қажымұқанның тегі баяндалып, көсеу таңбалы, бес таңбалы, мойын таңбалы қыпшақтардың болғаны сөз болады. Шежіре 1920 жылдары Баянауылда жазылып алынған. Айтушысы белгісіз. М. Жүсіп келтірген бұл мәліметтер арнайы зерттеуді, зерделеуді қажет етеді. Себебі қазақ шежіресінде қыпшақ тайпасының таңбасы – қос әліп, ұраны – Ойбас. Бұл әріден келе жатқан дәстүрлі құбылыс болса, М. Жүсіп деректері тексеруді тілейді.

“Үш жүз” деп аталған шежіреде тоқсан екі баулы қыпшақ, қырық сан Қырым, он сан Үрім, он сан оймауыт, тоғыз сан торғауыт, ноғайлының бөлінуі секілді қазақ халқының қалыптасу кезеңіне тән этникалық бірлестік атаулары қамтылған. Алаш ұғымы, Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздердің шежіресі баяндалған. Сонымен қатар Жошы өлімін Кетбұғаның күймен естірткені, Алшағырдың “Бозайғыр”, “Бозінген” күйлерінің тау тарихы сөз болған.

Таңбалы Нұра – үш жүздің таңбалары қашалған жер. Ол Алаша ханның тұсында тасқа басылған көрінеді. Ел арасында таңба дауы туа қалған жағдайда сол тасқа жүгінетін болған. Бұл мәліметтерді де Мәшһүр Жүсіп жазбаларынан табамыз.

Көрнекті этнограф жазбаларының бірде қазақ хандары, бірде қазақтың тегіне қатысты болып отыруы тегін емес. Рас, М. Жүсіп халқымыздың өзге де мұраларын хатқа түсірген, өзі де шығармалар жазған. Бірақ ел тағдыры оның басты назарында болғанға ұқсайды. Қаламгер жинаған “Орта жүз тарихы” де қызықты мәліметтерге толы. Керей тарихы, тарақтының тегі, орманшы тарихы туралы деректері ғылыми оралымға еніп те келеді.

Бұл мәліметтер Мәшһүр Жүсіп Көпеевті қазақ этногенезінің қалыптасу кезеңдері айырықша қызықтырғанын аңғартады. Қаламгер фольклор материалдарына осы тұрғыдан келіп, оларды тарихи айғақ, дереккөз ретінде бағалаған. Қайсыбір шежірелердің аңыздық-ертегілік арқауы басым болса да, М. Жүсіп ел естелігі жеткізген деректерді қаз қалпында қағазға түсіруді мақсат тұтқан. Осының бәрі оны тарихи жыр, тарихи-генеалогиялық шежірелерді жинап, кейінгі ұрпаққа мирас етіп қалдырған ел мұрасының үлкен жанашыры ретінде танытады.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев шежірелері – қазақ тарихына қатысты генеалогиялық дереккөздердің бірі. Оларды тереңірек зерттеп, өзге шежірелермен салыстыру барысында халқымыздың қалыптасу кезеңдеріне қаныға түсеріміз де анық.

С.С. АКАШЕВА,
кандидат филологических наук

ТВОРЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ КОРАНА В ПОЭМЕ «ЖЕР МЕН КӨК» М.-Ж. КОПЕЕВА

М.-Ж.Копеев – известный казахский фольклорист, историограф, поэт, внесший значительный вклад в отечественную филологическую науку. Деятельность его долгое время изучалась фрагментарно и только в последние десятилетия в литературоведении заново открываются его многожанровые оригинальные произведения. Сейчас мысль о религиозности М.-Ж. Копеева, связанной с исламом, рассматривается и как особенность его мировоззрения, и как диалог религии и культуры. Она содержит в себе идею о достаточной полноте его знаний языческой, христианской и мусульманской мифологии, античной и мировой литературы. М.-Ж.Копееву присуща собственная религиозная позиция в мышлении, которая отчетливо проявляется в его поэме «Жер мен көк» [1.] Суть поэмы, представляющей религиозное откровение, сводится к вопросу о понимании поэтом Корана и проповеднической деятельности Мухаммеда [2.]

Поэма построена в форме философской нравоучительной проповеди-беседы и носит прежде всего религиозную функцию. В ней он близок к Данте, Мильтону, Блейку, Сведенборгу и к другим западно-европейским мыслителям в создании собственной литературной мифологии, сочетающей сюжетику греко-римской античности, библейских и коранических текстов с казахским народным религиозным сознанием. М.-Ж. Копеев стремится к всеохватывающему постижению мира, передавая его картины (сотворения мира, первородного греха Адама и Евы и др.) через собственное видение и воображение. Поэму пронизывает мысль о важности равновесия между небом и землей, созданных могуществом единого Бога, человеческий путь к которому осуществляется добрыми поступками. В поэме мы встречаемся с нетрадиционным подходом к трактовке сотворения мира, земли и человека. Поэт наделяет новым смыслом уже имеющиеся в текстах канонизированные образцы, создает различные символические существа, нередко не совпадающие с традиционными представлениями о земном и небесном (например, священное

самосветящееся дерево Аллаха с благовонными маслами, города в раю – в этом обнаруживается сходство со Сведенборгом и др) . Вспомним, «Древо жизни» упоминается в Библии, «Древо Познания» – в библейских притчах о божествах.

Особенностью его концепции является то, что небесные и земные (золотые, серебряные, железные...) сферы имеют разные названия, а существа – имена, олицетворяющие разум, силу, слабость, зло и т.д., влияющие на судьбу человека (Мағун, Заниқа, Рафқа, Ғарифа, Жаббар Халиқ и др., всего около 700 имен). Небо и земля, по Копееву, воссоединены вокруг человека, своими поступками определяющего место во Вселенной, спасение которого от зла укреплено в вере. В противопоставлении мира (неба и земли) широко раскрываются Свет и Тьма, Добро и Зло. Так, в его аду восемь кругов (заметим, не девять!), где наказывают души грешников, вызывающие ужас у лирического героя: «Кітаптан бір қиссасын естігенде жүрегім болды қорқып пара-пара». Ад в поэме – это эмоционально запоминающийся художественный образ, с традиционно бездонными пропастями, куда «не долетит камень и за тысячи лет», с острыми горящими утесами, со змеями разных видов, от пламенного дыхания которых за один час погибает все живое и т.п. (В Ветхом Завете – это «ползущий Змей», Дракон моря). Огонь выступает очистительной силой, способной разрушить проявленное в них зло. Повествователь – лирический герой реалистически интерпретирует события, создавая иллюзию достоверности: «бұл сөзім шын», «Құдай-ай, мұсылманды жолықтырма»; «Не болар саған душар болған кісі?!». В слоях земли живут наделенные определенной схемой различные существа. Например, в третьем слое земли, названном Ғарқа, живут насекомые, в четвертом – Жербе – это людоеды и т.п. Есть там и крылатые создания, которые не горят в огне и не тонут в воде, но отличаются от небесных ангелов, представляя часто зловещие темные силы. Всех, кто не верит в него, лирический герой, выступающий под собственным именем автора, отправляет к Корану: «Нанбасаң Мұхаммәһа кітабын көр!». В повествовании ведется невыразимый тщательный счет различным явлениям и предметам, углубление в цифровые данные, придающим документальность художественному стилю поэмы. Лирический герой утверждает, что слышал эту статистику от своего учителя, совершенно очевидно, от духовного пророка. Например, в аду: « Сол жердің тасы, жері – бәрі де оттан, Тез екен қыздырмағы парохоттан. Бір шаһар әлгі тауда оттан дейді, Қисабын біле алмадым қағып шоттан. Көше бар сол шаһарда жетпіс жүз мың, әр үйде

жетпіс мыңнан бөлмесі бар. Жеті көкке қойыпты жеті есікші, Өтірік айтар емеспін мен өсекші, бәрінің атын саған баяндайын, Шотқа қак нешеу екен, кел, есепші». В каждом городе рая – 70 тысяч дворцов и т.д. Понимание религиозных явлений через символику чисел, имеющих не традиционную семантику, может исходить из воображения Копеева, так и в целом характеризую его духовное развитие.

Традиционные представления о рае, куда отправляются души праведников, переданные образными цветовыми характеристиками. Частотное употребление эпитета *золотой* имеет значение истины, мудрости и красоты. Постигая мистически иррациональное, он оценивает рай адекватно текстам Корана, хотя во многом и субъективно, а также при помощи традиционных казахских сравнений, т.е. через культуру своего народа. Например, в вечнозеленом раю на семи небесах, где все сверкает золотом и серебром, имеются города с домами, где на драгоценном ложе отдыхают прекрасные гурии, девы, уста которых «источают слова слаще сахара и меда», в косах которых звенят монеты, а на руках – серебряные браслеты. Сотворение земли с разными слоями воспринимается как наглядно-зрительное и эмоционально-воздействующее откровение: «Ұжмақтың үсті де – алтын, асты да – алтын, ішіне кірген жанның жүзі жарқын, Дүниенің бар қағазын жисандағы, Мен сөйлеп бітіре алман, оның үстін». Поэма включает пафос постижения высшего духа – Бога, которому человек должен быть подобным, чтобы открыть для себя рай. Лексика, характеризующая небесные и земные сферы, носит отвлеченно-книжный и разговорный характер. Эмоциональный тон повествованию придают обращения, изменения ритма от потрясений, вызванных неожиданным мистическим открытием лирического героя. Характер ритуала имеют элементы построения религиозных форм жизни человека, сформированного из глины, огня и воды, который знает все прекрасные имена Аллаха: “Аузына жан барған соң хамд айтып, Дегенде: «Әлхамдулилла!» тіріліпті” Заметим, что Еву он называет Хауа (по-еврейски имя Ева-Хава) и предостерегает не слушать женщин и не увлекаться земными страстями, чтобы вновь прирести утраченный рай: «Бірі бұлдыр дүниеге көңіл қойма, Не болдым: құмар болған мені ойла. Жаннатта тұрғанымда ойлаймын деп, Ақырда түсіп кеттім терең ойға» С неба изгоняется и Дьявол как воплощенное Зло: «Шайтандар енді көкке шықпас болды, Жерге илеп періштелер кетті таптап». Поэма отчасти риторична и как монолог обращена к читателю. Его «Я»,

взволнованное потрясенное от своего открытия, наполнено искренностью, уважением к мировой культуре, идеей прославления единого Бога, его милосердия и справедливости: “Құдай – бір, Пайғамбар – хақ, құран – біл, шын” («Бог един, Пророк свят, Коран – истина»). Поэт по-своему интерпретирует известные религиозные сюжеты и образы, придавая им смысл, соответственный его духовности и пониманию реальности. Он утверждает вечную ценность Священного писания и других великих книг человечества, устремляясь к справедливости, чести и добру.

Философско-творческое понимание мировой культуры в поэме «Жер мен көк» М.-Ж.-Копеева содержит в целом высокий уровень его понимания Корана и религии.

ЛИТЕРАТУРА

1. М.-Ж.Көпейұлы. Жер мен көк: Қисса // М.-Ж.Көпейұлы. Өлеңдер, рауаяттар, дастандар. – Алматы, 2003. – 2 т. 117–164 б.
2. О логико-гносеологической проблеме понимания см. работы М.М. Бахтина, В.Б. Шкловского, В.Г. Федотовой, С.Кьеркегора и др.

А.Қ.ТҰРЫШЕВ

М.-Ж. КӨПЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ “ҚОС” КӨНЕ СӨЗДІҢ ҚҰПИЯСЫ

“Қос” сөзінің шығу этимологиясын зерттегенде, орыс сөздері: кочевать, кочевник, кочевье, кошевой, кощей, куча, Венгер тіліндегі – Кос сөздерінің негізі де түрік сөзі – көш болған. Сол сияқты қазақ этимонының тууына да (қос+сақ) қос түбір сөзінің әсері бар деген пайымдау бар. Киіз үй ең әуелі қос-тан пайда болған.

Өзіміз жылқышыға жаңадан **қос** көтеріп аламыз, – деп елге алып жүрді (ҚШ, 57); Ішінде көп керуеннің Шеризат барды, О - дағы **қосын** тігіп жатып алды (М.-Ж. 1-т-2-6); **Қос** басында бес - алтылы жылқышымыз; Бұрынғы хандар мұндай соғысқа барғанда қосынды үш бөлек қылады екен. Бір бөлегін кезуілші деп оқшау, бөлек алдында жүргізеді екен. Бір бөлегін тосқауылшы деп, ханды ортасына алып, орта буында жүреді екен. Бір бөлегін салықшы деп, запас баққан аттарымен кейін

арттарына тастайды екен; Шанышқылы қызы Бөктектен туған баланың атын бұған ат болуға осы отырған **қос** та жетер деп **Қосжетер** қойған (Олжабай батыр); Жапалақ батыр **Қосаяқ** деген қызын Тұрсынбайға беріп, Тұрсынбай оны тоқалдыққа алып, кешегі аты шыққан Бәйтен сал сол **Қосаяқтан** жалқы туған (ҚШ-27); Құлатайдан – **Қоскел, Қоскелден** – Қарике (ҚШ-43); **Қосағымен** екеуі, Әнін қосып жылайды (2-т.-173); Қос-қос пышақ асынған, **Қосалықтан** отау тіктірген (Едіге-32); Мен оны **қосқа** кіргізіп, Мақанның орнына жатқыздым (Мұқанов-168); Шідертінің өзеніне келіп тынығайын деп **қос тігіп** жатты (2-т.146); Екінші күні мұғалімге **бір қос** тігіп беріп, он шақты шәкірт жиналып оқу басталды (М. Дулат, 134); **Қос** уыс ділда берді Әзімге шал (Абай, 325); Қоқиланып ер сайып, **Қосағымен** қыз алып (Манас, 288); Алпыс кісі **қосшы** алып, Шашақты қара ту алып (20); Мойныңнан аққан қара қан, **Қос** уыстап ішірсін (ҚЖ, 21); Л.З Будагов: дж. **кошы, кошь**, кир. **қосы кось**, каз. **кушь** (монг. хошъ-пара) 1) пара наполненных виномъ чашъ: **қос** - **қос** по парно, **қос аяқ** `жердің қояны, тышқан`; **қос ағаш** `екі түбірден жалғыз ағаштың өсіп шығуы`; **қосауыз** `екі ұңғылы мылтық`; қосе мылтық, екі соққылы мылтық; **қоштас** `өркештері бір-біріне сүйкеніп жүрген түйе (бір өркешті және екі өркешті түйенің жүрісі)`; **құс жаурын** `екі айрықты ұшы бар жебе`; **қос тамба** `екі // таяқшалы таңба`; **Қос таңбалы** `ішкі Ордадағы рудың аты`; **қосылмақ, қосылым** `шағыстыру, жұбымен қою`; **коштаймақ** `өлеңді дуэтпен айту, дуэт-бірігіп өлең айту` (Вамб.); **қос көрік** `екіден көріну, қорыққанға қос елестейді – А.Қ.` алт. **кошь** `малдың екі жағына артқан тең`; **косто** `қосарланып сөйлеуік`; **косто** `жарыса сөйлеу`; **апарар қосқа тұрған** `киіз үй жанында тұр`; **қоштан** `бірге болу, бірге тұру`; т.б. бұл сөздердің алғашқы мағынасы кейіннен шалаша, лачуги, балаган `малшылар мен балықшылар мекені`; `уақытша қойылған палатка`; қырғ. **жорық кбиткасы, жолымүй**; бұқ. Сол мағынамен сәйкес, Қырғыздың **қос ағасы** сөзінің шығуына себеп болды дейді. **Қос ағасы** көшті, керуенді басқаратын, жорықтағы ең үлкені, басшысы; ал, кейіннен титул ретінде (мырза сөзі қолданылды. Бұқ. Хиу. Қос басы мағынасын береді. Бұл деген жоғарғы лауазымдық шен. Министрдің бірінші орынбасары, қызметшісі, ханның көмекшісі т.б. қолданылған. Запорожье әскері, татарлардан ауысқан **көшем** сөзін бас штабтың тұрған үйін атаған,

қосташы `бір кибитканың ішінде отыру, ашынасы, жолдасы; құшақта `ашынасы, әйелі; **қос ауыл көшмақ**` шарбақ секілді қамыстан тұрғызылған баспана [1, 82-83]. **Қос 1.** Зат. Адам уақытша тұру үшін қамыстан, киізден, березенттен т.б. нәрселерден жасалған күрке, жаппа, үйшік, мекен, тұрғын үй. 2. II. зат. Отарға, жайылымға шығарылған бірнеше жүз жылқының тобы. 3. **Қос.** сын. Екі, егіз, пар (ҚТТС, 71). III. Уәлиханов: Қазақтардың негізгі тұрағынан басқа тағы бір үй болады, оны **қос** немесе **жұлым үй** деп атайды. Қос жылқышыларға немесе көшіп-қонғанда пайдаланады да, бір аттың үстіне сиып кетеді. Қазақ ауылдарында қос өте сирек кездеседі, егер кездесе қалған күнде де ол саудагерлердікі болып шығады. Қостың киіз үйден айырмашылығы, оның шаңырағы болмайды, тек ұзын уықтардың бастарын біріктіріп шошайтып байластырады, ал уықтардың төменгі жағы ілмек жіппен керегелердің басына бекітіледі, екі керегеден артық қос сирек болады [2, 101]. Ө. Жәнібеков: Алғашқы аңшының дала жағдайында қалыптастырған баспанасы жерге қадалған сырықтардың басын қосып буатындықтан қаңқасы сүйір болып бітетін, сырты ағаштың қабығымен, аң терілерімен жабылатын **қос** (бастапқы аты белгісіз) немесе жерді шұқырлап қазып, ортасына төбедегі түтін шығатын тесіктің ернеуін шабақтауға орайластыра әр жерден қойылатын, бір-бірімен байластырылған тіреуіш ашаларға ағаш бұтақтарын тастап, үстін шөп-шалаңмен жаба салатын, кіріп-шығатын ойығы бар кепе (бастапқы аты белгісіз) болған деп жорамалдауға болады [3, 18-19]. Гүnn қостарының архитектуралық-жоспарлау негіздері көшпенділер өмірінің көптеген басқа да жақтары сияқты ұзақ уақыт бойы сақталған. Қостар қалалардың қалыптасуына негіз болған [4, 126]. Мұхтар Арынның мына сөзі көңіл бөлгізгендей: Шоқанның **“қазақ”** сөзін тегінде әскери-функциональдық мағына жағынан іздеген жөн шығар деген болжамы бар екен. Әрі қарай дамытып айтпаған. Дегенмен, осының өзінде үлкен мағына жатыр емес пе? Мұны **“козак”** деп те, **“қосақ”** деп те жазады. **“С”**–ны **“з”** қылып жүрген немістер болуы керек. Өйткені, неміс тілінде екі дауыстының ортасында **“с”** әрпі **“з”** болып оқылады [5, 15]. Сонымен, қос сөзінің шығуына Будаговтың келтірген көп мысалының ішінде көңіл аударарлығы: **қос ағаш** `екі түбірден жалғыз ағаштың өсіп шығуы` (**Λ**); Демек, символикалық жағынан да **Λ** дәл келеді.

Олай болса, қосақ сөзінің алғашқы шығу тегі екі түбірдің бір негізге айналуы, екі ағаштың басы қосылуы деген мағына береді екен. ҚТТС: қос. сын. екі, егіз, пар – деген ұғымды береді. Қос тамыр, жұп ағаш, айыр ағаш дегендердің мағынасы қосылу, бірігу дегенді білдіреді. Расында да, қос > қос + сақ //қассак// қазақ екі ұрықтың қосылуынан (үрім - бұтақ) ұрық + бұтақ (ұрықтың бірігуі) қазақтың басы қосылуы, алғашқы қазақ атының пайда болуы емес пе екен. Бұл сөздегі бұтақ (қос) үрім (ұрық) қос ішіндегі адам деген мағынаны беретін сияқты. Екі тамыр (екі ұрық) > қос **Λ**: сақ (Маловта: сағ `сау, жағдайы жақсы, сақ болу` - деген мағынаны береді) [6, 98]. Олай болса, қос > үй > сақ > сау > бүтін > адам болуы да мүмкін. Қалай дегенмен, **қазақ** сөзінің түбірі **қос** болуы мүмкін. Киіз үйдің де алғашқы атауы қос > **қош** (кошма) атауы да шығуы ғажап емес. Мына мәліметте: Одним из самых употребляемых тюркизов в английском языке является **coach** – “үлкен жабық телега (тегершік-телега бір сөз сондықтан өз атымен жазып отырмыз-А.Қ.) в основном значении. Большинство этимологических словарей указывают первоисточником слова coach название деревни в Венгрии – Косч, где якобы была сделана первая большая крытая телега. Но еще в древнерусском языке было известно тюркское заимствование **кочь**, обозначавшее “большую крытую телегу для кочевания”, которую позже начали называть кибиткой. От тюркского корня **куч** (**қос-автор**) “кочевать, переходить” образовано множество производных в разных языках, в том числе русские кочевать, кочевник, кочевье, **кош*** (**қош**-автор), кошевой, кощей, куча. Учитывая то, что древнерусский язык уже знал слова **кочь** в том же значении “большая крытая телега”, когда венгры только пришли на аварские земли в Паннонии, логично предположить, что и венгерский, и русский, и немецкий 4343 язык 4545 (в форме kutsce) заимствовали это слова из 4444 язык 4646 одного из тех тюркских народов, с кем контактировали венгры, русские и немцы, а именно из 4545 языка 4747 4646 тюрков 4848 – аваров, живших на территории современной Венгрии и разбитых в 800 году Карлом Великим, или даже из 4747 язык 4949 предков аваров – гуннов. В испанском языке также есть тюркизм coach – “автомобиль, вагон”. Тюркизмы переходили в английский язык через разные языки, например, немецкий: shabrack, trabant, испанский: bocasin, lackey; латинский:

janissary, sable; итальянский: bergamot, kiosk/ Наибольшее количество тюркизмов перешло в английский язык из французского, например: badian, caigue, caviar, odalisque, sabot, turkuose [7]. **Қос:** маленькая походная юрта, которую ставили во время перекочевов или в походах; род шалаша, покрытого кошмами [8, 286]. М. Қараев: Шығыс славяндар тілдеріне енген түрік сөздерінің бірінші кезеңін I–VII ғасырға жатқызады [9]. **Қос** – маленькая походная юрта, которую ставили во время перековечок или в походах; род шалаша, покрытого кошмами (Қыз Жібек, 286); Кейіннен салынған баспананы әртүрлі атаған: **Дуал** – жергілікті түздіктерде, өлке қалаларының орыстар жақ бөліктерінде кең тараған балшықтан соғылған қоршау. Ол 3-4 пахс (қатар) болып саналады. Дуалдың түбі 1 ½ аршын болады, жоғары қарата тарыла келіп, 10 вершокка дейін жетеді. Әрбір пахсаның, яғни қатардың биіктігі 1 аршын болады. Дуалды қалау үшін түздіктердің айырықша күрегі болады (Диваев, 244). **Күрен** – монғ. Көшпелі елдердің уақытша жиналатын тұрағы. Әрбір **күренде** бір мың киіз үй болған (Әбілғазы, 204). **Күрен** мен **күрке** бір сияқты. Үй сыртынан **күрке** тіккізіп беріпті (2-т-67). Зылика **күркеден** көрпе-жастықты алып итарқасын шала - пұла жайып, Марияны құшақтап ұйықтағандай боп жата кетті (513), Бағанағыдай **жаппа күрке** емес (Шәкәрім, 515). **Қос** > ағаштың қосылған тамыры, одан өсіп шыққан бұтақ. * Қыз Жібек. – Алматы: Ғылым, 1963. 289-б. // **Көш**-откочевка. “При наступлении весны киргизы (қазақ-автор) с зимнего пребывания перекочевывают на другие места. За несколько дней до этого они советуются со старейшинами своими о назначении места, на которое должны перекочевывать, и о времени начала передвижения аулов. Еще до вечера перед тем женщины навьючивают всем имуществом своих верблюдов, а утром они и мужчины наряжаются в лучшие платья и чуть свет последние гонят впереди скот, а первые следуют за ними с навьюченными верблюдами” (Истор. Каз ССР, ф. 4, д. 2798, л. 248, л. 68). Из женщин “одна, преимущественнее, убрав лошадь, имеющую быть под нею, хорошей сбруею, следует впереди, девицы же, находящиеся в возрасте лет, во время перекочевов поют песни и на лошадях перегоняют одна другую” (Там же, лл. 70-73). Ал, осыдан кейін мына мысалдағы: Стрляй, госпадйне, **Кончакá**, поганого **кощя**, за землю Русскую, за раны Йгореvy, буюго Святъславлича...

Кончак (қон+шак) -шак //шек (құлын**шак**, келін**шек** т.б.) кішірейткіш жұрнақ екендігі белгілі, кошей (қосшы) түрік сөздері екендігі айдан анық // Д.С. Лихачев. “Слово о полку Игореве” – Москва: Просвещение, 1982. – С. 136.

Әдебиет

1. *Будагов Л.З.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб, 1871. – С. 82-83.
2. *Уәлиханов Ш.* Таңдамалы. Алматы: Жазушы, 1985. 101-б.
3. *Жәнібеков Ө.* Жолайрықта. – Алматы. 18-19-б.
4. *Байпақов К., Нұржанов А.* Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. 126-б.
5. *Мұхтар Арын.* Бес анық // Сарыарқа самалы. 2003. № 5 (13450). 15-б.
6. *Малов С.Е.* Язык желтых уйгыров. Алма-Ата, 1957. – С. 98.
7. INTERNET жүйесі.
8. Қыз Жібек. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1963. 286-б.
9. *Қараев М.* Тіл төркіні // Заман Қазақстан. 1996 № 27(151).

ҚОСЫМШАЛАР

МӘШҰҢҰР-ЖҮСІП КӨПЕЕВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШІ

1889

1. Адам һәм оның ғұмыры. Қарға мен Лашын // Д.У.Г. – 1889. – Әдеби қосымша. – №6–7. – 22–26 б. (М. Ж. Көпеевтің белгілі аңыз-әңгімелері).
2. Әңгіме // Д.У.Г. – 1889. – №45–46. (Автор өлеңмен байдың жатып ішерлігін, өз малын өзі бақпайтынын сынайды. Кері кеткен әдет-ғұрыпты әшкерелейді).
3. Баянауылдан хабар // Д.У.Г. – 1889. – №38–39, 48. (Автор мақаласында қазақ елін өнер-білімге шақырған. Құнанбай және Абай туралы деректер берілген).
4. Баянауылдан хабарлар // Д.У.Г. – 1889. – №38–39 (Қазақ елінің шаруашылығы, шабындық жерді пайдалану туралы; Оқу-ағарту мәселесін көтерген).
5. Минакиб Құлмұхамет ұста // Д.У.Г. – 1889. – №28. (М.-Ж. Көпеевтің мақаласында 1889 жылы 17 сәуірде қайтыс болған Байбакин Құлмұхамет туралы, Мұса Шорманов және Қамаруддин туралы деректер келтірген).
6. Тұрмыс жайында болған хабарлар // Д.У.Г. – 1889. – № 29, 49 (Қазақ елінің Ресей қол астына қарағаннан кейінгі шаруашылығы, тұрмыс-халі туралы мақала).

1890

7. Баянауылдан // Д.У.Г. – 1890. – №11. 16 март; №32. 10 авг.; (Тұрмыс жайында болған хабарлар).
8. Баянауылдан // Д.У.Г. – 1890. – №23, 8 июнь; №24. 15 июнь. (Автор “Дала уалаятының газетінің” маңызына тоқтала отырып, Едіге мен Төле бидің биліктері туралы әңгіме келтірген. Бірнеше мақал-мәтел берілген).
9. Баянауылдан хат // Д.У.Г. – 1890. – №17. 27 апр. (Қазақ арасындағы мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы туралы мәліметтер берілген).
10. Біздің қазақ халқының... // Д.У.Г. – 1890. – № 46. 16 нояб.
11. Ғажайып бір құс заманымызда // Д.У.Г. – 1890. – №18. 4 май.

12. Тұрмыс жайында болған хабарлар // Д.У.Г. – 1890. – №9, 2 март; Әдеби нұсқалар. – 1989. – 1 кітап. – 161–165 б.

13. Түрік луғаты турасындағы сөзге // Д.У.Г. - 1890. - №23. 8 июнь. (Автор қазақ тіліндегі араб, парсы тілдерінен енген сөздердің жазылуы туралы мысалдар келтіріп өз пікірін жазған. Автор осы газеттің 20 - санында басылған “ Түрік луғаттары турада” деген мақалаға сын айтқан).

1891

14. Баянауылдан хат // Д.У.Г. – 1891. – № 9, 20. (Елдің тұрмыс халі, шаруашылығы. Жазғытұры ауа райының қолайсыз кезеңдерін суреттей отырып, мал шығыны, аштық туралы мәлімет берген, халықты егін салуға үгіттеген).

1892

15. Тұрмыс жайында болған хабарлар // Д.У.Г. – 1892. – №31.31 июль.(1891 жылы Баянауылда болған жәрмеңке туралы).

1893

16. Жиренше шешен мен хан туралы әңгіме // Д.У.Г. – 1893. – №2. 8 янв. (Аңыз-әңгіме).

17. Қазақтардың бұрынғыдан қалған сөздері // Д.У.Г. – 1893. – №13. 26 март. (Абылай хан туралы аңыз, әңгіме).

18. Тұрмыс жайында болған хабарлар // Д.У.Г. – 1893. – № 3.15 янв. (Автор қазақ елінің шаруашылығына тоқтала отырып, болыстыққа таласуды, жікшілдікті сынаған).

1894

19. Малшы Алтай (хикая) // Д.У.Г. – 1894. –№6.6февр. (Жылқышы Алтайдың адал еңбек сіңіріп, бай қызына үйленуі туралы әңгіме. Жоғары Алтай, төменгі Алтайдағы қазақ рулары туралы дерек берілген).

1907

20. Сары Арқаның кімдікі екендігі. Қазақтың осы күнгі әңгімесі / Мәшһүр Юсуф Куфаев. – Қазан: Шәрәф мәтбәғасы, 1907. – 24 б. – Араб әрпінде басылған.(Өлең, мақала жинағы).

21. Тірлікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз. – Қазан: Шәрәф мәтбәғасы, 1907. – 23б. Өлеңдер жинағы).

22. Хал-әхуал. Мәшһур Юсуф Куфаев һәм аның ұғларының бағзі бір шиғірләрі. – Қазан ун-т, 1907. – 20 б. – (Араб әрпінде басылған).

1912

23. Туысқан бауырларыма бір насихат // Айқап. – 1912. – №7. – 146–154 б.; №8. – 170–175 б. (Қазақ елінің тарихынан, шаруашылығынан құнды деректер келтірген мақала. “Қазақ ішіне кім келеді? Оннан қашқан, мұннан қашқан, жамандықпен көзін ашқан келеді. Және соның бәрі де қазақты жер-көкке түсірмей мақтай келеді... Сонан соң қайтсын бұл сорлы қазақ! Ноғайдан келді, қазақтың өзін мақтады, өзгенің бәрін жаманға қойды. Сарттан келді, о да осыны айтты. Әпенді келді, ол бәрінен асырды. Сонан соң бұл қазақ ойлады... Дүниеде төрт түлік малдан асылды құдай жаратқан жоқ екен, қазақтан асыл жұртты жасаған жоқ екенде, Сарыарқадай жер қайда... Қыс болса жылқының қазы-қартасындай тамақ қайда? Жаз болса қымыздан артық шарап қайда деп, шалқасынан түсіп жатты да қалды. Наданшылық пен ғапылдықты екі жағына екі қыз алып жатқан кісідей құшақтап қатты да қалды” деген жолдарды оқимыз).

24. Хал-ахуал. – Қазан: Б.Л. Домбровский баспаханасы, 1912. – 20 б.

1913

25. Ішкі хабарлар // Қазақ. - 1913. - №4. (М.-Ж. Көпеевтің “Хал-әхуал” кітабын сатуға үкімет тарапынан тыйым салынғаны хабарланған).

1929

26. Ертегі. Қазақстан баспасы 1929 ж. Ташкенде басып шығарған “Балалар кітабы” деп аталатын кітаптар.

1940

27. Ұлбике мен Жанкелдің айтысы. 1940.

28. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1940. – 1-т. – 84 б.

1941

29. Ғашықтық халық жырлары.— Алматы, 1941. — 1-т.

1947

30. Ақан сері мен Мәшһүр [Нұрғожаның] айтыстары. 1947.

1949

31. Алаша ханның әңгімесі. 1949.

32. Науша батыр. 1949.

33. Шоқайдың төрелігі және Есек батыр туралы аңыз. 1949.

1967

34. Түлкі, қасқыр, түйе, арыстан // Қазақ әдебиеті. — 1967. — 22 дек.

1968

35. Ықылас әулие // Қазақ әдебиеті. — 1968. — 2 март. (Белгісіз әңгімесі. Жазып алған Ж. Ахметов). Көпеев М.

1983

36. Бұлбұл мен қаршыға (Ғибрат-нәма) // XX ғасырдағы қазақ әдебиеті: Хрестоматия. — Алматы, 1983. — 249–251 б.

37. Қазақ жұртының осы күнгі әңгімесі (“Сарыарқа кімдікі екендігі” кітабынан) // XX ғасырдағы қазақ әдебиеті: Хрестоматия. — Алматы, 1983. — 251 б.

38. Хал-ахуал // XX ғасырдағы қазақ әдебиеті: Хрестоматия. — Алматы, 1983. — 247–249 б.

39. Шайтанның саудасы // XX ғасырдағы қазақ әдебиеті: Хрестоматия. — Алматы, 1983. — 252–257 б.

1984

40. Жарты нан хикаясы : Өлең // Қазақ әдебиеті. — 1984. — 23 нояб. Дайындаған Қ. М. Жүсіпов)

1985

41. Сәйгелді, сона, бөгелек туралы: Өлең // Қазақстан мұғалімі. — 1985. — 21 июнь.

42. Соқыр, саңырау, жалаңаш хикаясы // Қазақ әдебиеті. – 1985. – 7 июнь.

1988

43. Дүниені дойбының ойынына балап жазғаны; Мәшһүрдің ақындығымен қоштасқаны // Қызыл ту. – 1988. – 27 дек.

44. Жастықтың бір күн көшіп кетер ауылы // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 30 сент. (Өлеңдер).

45. Өлеңдер. Материалды әзірлеп, түсінік жазушы Қ.Мәшһүр-Жүсіпов.

1989

46. Адам һәм оның ғұмыры. Қарға мен Лашын // Әдеби нұсқалар. – 1989. – 1-кітап. – 138–142 б.

47. Баянауылдан // Әдеби нұсқалар. – 1989. – 1-кітап. – 195–200 б.

48. Бұлбұл мен қаршыға // Қызыл ту. – 1989. 27 окт. (Мысал өлең. Ел аузынан жазып алған Қ. Машрапов)

49. Ғажайып бір құс заманымызда // Әдеби нұсқалар. – 1989. – 1-кітап. – 177–178 б.

50. Жиренше шешен мен хан туралы әңгіме // Әдеби нұсқалар. – 1989. – 1-кітап. – 468–469 б.

51. Қазақтардың бұрынғыдан қалған сөздері // Әдеби нұсқалар. – 1989. – 1-кітап. – 476–488 б. (Абылай хан туралы аңыз, әңгіме).

52. Малшы Алтай: (Хикая) // Әдеби нұсқалар. – 1989. – 1-кітап. – 500–503 б.

53. Мәшһүр-Жүсіп пен Молдағалидың айтысы // Қызыл ту. – 1989. – 4 апр.

54. Тұрмыс жайында болған хабарлар // Әдеби нұсқалар. – 1989. – 1-кітап. – 161–165 б.

1990

55. Адам екі түрлі : (Өлең) // Қызыл ту. – 1990. – 24 қараша.

56. Аман-сау жатырмысың, Мәди батыр: (Өлең) // Орталық Қазақстан. – 1990. – 6 қараша.

57. Мәшһүр : (Өлең) // Қызыл ту. – 1990. – 7 қырк.

58. Мәшһүрдің өзін-өзі ертегі қылып сөйлегені: (Өлең) // Семей таңы. – 1990. – 1 қырк.

59. Мәшһүрдің сөзді киіндіріп, жұрт көзіне түсіргені...; Дүниеге көңілі қалғандықтан сөйленген сөз... : (Өлеңдер) // Алматы ақшамы. – 1990. – 10 қазан.

60. Наурыз // Парасат. – 1990. – № 3. – 12,13,15 б.

61. Сарыарқаның кімдікі екендігі // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 6 шілде. (Оқырман назарына ұсынған – Нартай Жүсіпов).

62. Таңдамалы шығармалар жинағы / Құраст., алғы сөзін жазған С.Дәуітов. – Алматы: Ғылым, 1990 – 2-т. Өлең, қисса, мысалдар. – 271 б.

63. Шоң би : (Әңгіме) // Лениншіл жас. – 1990. – 25 қырк.

1991

64. Абылай ханның түсі // Соц. Қазақстан. – 1991. – 6 сәуір. (Газетке ұсынған С. Дәуітов).

65. Ай, заман-ай, заман-ай ... // Бес ғасыр жырлайды / Құраст.: М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы, 1991. – 2-т. – 240–252 б.

66. Бөлтірік шешен [туралы] // Лениншіл жас. – 1991. – 18 мамыр (Алғысөзін жазған – С. Дәуітов)

67. Едіге би // Парасат. – 1991. – №3. – 6–7 б. (1352–1419 жж. Қаратау өңірінде әйгілі би болған Едіге Құтлу Қабанұлы туралы).

68. Жаңылтпаштар // Өркен. – 1991. – 8 маусым (Дайындаған – Н.Жүсіпов)

69. Қазақтың осы күнгі әңгімесі // Өркен. – 1991. – 23 ақпан. (“Сарыарқаның кімдікі екендігі” деген кітабынан алынды. Дайындаған Б.Сәрсембина).

70. Өлең – сөздің патшасы: Зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 216 б.

71. Сабалақ // Егеменді Қазақстан. – 1991. – 5 қазан (Дастаннан үзінді)

72. Толғамдар // Егеменді Қазақстан. – 1991. – 7 желтоқсан.

73. Төле бидің сөздері // Жетісу. – 1991. – 2 қараша. (Дайындаған – С.Дәуітов).

74. Уағыз (Махмет Назарұлы көшірмесі) // Орталық Қазақстан. – 1991. – 24 шілде.

75. Хал-ахуал: (Өлең) // Орталық Қазақстан. – 1991. – 13–14 наурыз.

76. “Шығасы шықпай, кіресі кірмейді” мақалының шығу төркіні // Қазақ әдебиеті. – 1991. – 16 тамыз. (Материалды “әулиеттік архивтен” алып даярлаған – Н. Жүсіпов).

1992

77. Абылай хан: [Тарихи тұлға] // Көкшетау. – 1992. – 21 қаңтар; Егеменді Қазақстан. – 1992. – 11 қаңтар.
78. Абылай ханның түсі // Еңбек таңы. – 1992. – №3. – 14–15 б. (Журналға дайындаған С. Дәуітов).
79. Ағыбай мен Наурызбай // Халық кеңесі. – 1992. – 11 маусым (Газетке әзірлеген М. Әбсемет).
80. Асан қайғы туралы: [Жазба] // Ақиқат. – 1992. – № 7. – 79–84 б. (Материалды әзірлеген Н. Жүсіпов).
81. Екі томдық. Ел аузынан жинаған әдебиет үлгілері / Құраст. алғы сөзі мен түсініктерін жазған С. Дәуітов. – Алматы: Ғылым, 1992. – 2-т. – 222 б.
82. Ел аузынан жинаған әдебиет үлгілері. – Алматы: Ғылым, 1992. – 224 б.
83. Жиренше шешен // Ақиқат. – 1992. – № 10. – 88–91 б. (Жарияланымды әзірлеген Н. Жүсіпов).
84. Қазақ билері / Алғы сөзін жазған Н.Мәшһүр-Жүсіпов // Жұлдыз. – 1992. – №8. – 186–197 б. – Мазм.: Едіге; “Едіге би” әңгімесі; Торайғыр мен Шоң; Шоңның баласы – Итемген; Қаһарлы Жанак; Тайкелтір; Байдалы Шорман.
85. Олжабай батыр: (1709–1783) // Егеменді Қазақстан. – 1992. – 25 шілде.
86. Сүлеймен пайғамбар мен Байғыз // Азия. – 1992. – 3 шілде. – 5 б. (Материалды даярлаған Н. Жүсіпов).
87. Сыздық төренің айтқаны // Сарыарқа. – 1992. – 22 шілде.
88. Тама Сарыбас мерген ертегісі // Зерде. – 1992. – №6. – 27–28 б. (Материалды тікелей қолжазбадан алып әзірлеген Н. Жүсіпов).
89. Торайғыр мен Шоң // Жұлдыз. – 1992. – № 8. – 188–190 б.

1993

90. Абылай хан / Құраст. С. Дәуітов. – Алматы, 1993. – 318 б.
91. Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер // Ақ Орда. – 1993. – № 2. – 77–80 б. (Материалды әзірлеген Н. Жүсіпов).
92. Бұл қазақ қай уақытта үш жүз атанған // Қазақ тарихы. – 1993. – № . – 15–17 б.
93. Жарылғап пен Абылай хан // Қазақ мектебі. – 1993. – № 6. – 48–79 б. (Әңгіме. Дайындаған Н. Жүсіпов).

94. Қазақ шежіресі / Арабтың хадим жазуынан әліпбиге түсірген С.Дәуітұлы. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.

95. Қожамәнсүр // Сарыарқа. – 1993. – № 2. – 83–86 б. (Хисса. Ә. Сарықожаұлының аузынан жазып алып баспаға тапсырған А. Әубәкірұлы).

96. Лала гүл және махаббат туралы // Зерде. – 1993. – № 7. – 18 б. (Материалды әзірлеген Н.Жүсіпов. Дайындаған Фазыл-Қуандық Нартай Қуандықұлы).

97. Наурызнама: Аталы ойлар. – Алматы: Жалын, 1993. .42.б. (1 бөлім: Көпейұлы М.Ж. Наурыз. Дайындаған С. Дәуітұлы). 2 бөлім: Омар Һайам. Наурызнама. Өзбекшеден ауд. И. Сапарбаев.

98. Сахарада –лала. Бақтарды – райхан ...: [Мәшһүр –жүсіп. Лалагүл және махаббат, ғашықтық сезім туралы] // Зерде .– 1993.– №7. – 18 б. (Қолжазбаны баспаға ұсынған Н.Мәшһүр-Жүсіпов).

99. Хаятбақша” дастаны һақында // Абай. – 1993. – № 8. – 75–76 б. (Баспаға ұсынған Ғ.Қ. Жүсіпова).

100. Шақшақ Жәнібек жайлы дерек // Торғай таңы. – 1993. – 26 тамыз. (Материалды жинақтап әзірлеген С.Алмасов).

101. Ібіліс лағын шайтан хикаясы // Жалын. – 1993. – №4. – 37–40 б. (Дайындаған ақын шөбересі Г. Жүсіпова).

1994

102. Ағыбай мен Наурызбай // Орталық Қазақстан. – 1994. – 14 маусым. (Батырлар туралы).

103. Ай мен Күндей: һәммаға бірдей” демегінің мағынасы // Ақиқат. – 1994. – № 4. – 87–91 б.(Материалды әзірлеген Н.Жүсіпов).

104. Біздің қазақ халқының... // Адам, қоғам, табиғат. – 1994. – 4 –кітап. – 169–172 б.

105. Есім хан // Жұлдыз. – 1994. – № 10–12. – 199-201б. (Материалды әзірлеген Н.Жүсіпов).

106. Зілқара ақын / Дайындаған С.Дәуітұлы//Егемен Қазақстан.- 1994. - 4 қаңтар

107. Мағыраж: [Дастан] // Қазақстан Респ. Ұлттық Ғылым акад. Хабарлары. Тіл, әдебиет сер. – 1994. – № 3. – 56–66 б.

108. Нұх пайғамбар мен бір кемпір туралы // Қазақстан мектебі. – 1994. – № 4–5. – 79 б. (Дайындаған Н. Мәшһүр-Жүсіпов).

109. Сарыарқаның кімдікі екендігі [атты кітаптан үзінді: Алғашқы қолжазба нұсқасы] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1994. –№ 4. – 111–124 б. (Материалды әзірлеген Н. Жүсіпов).

110.Тарихи әңгімелер . // Жұлдыз №12.-199-204б .

111. Тарихи әңгімелер: [Есім хан, Кенесары-Наурызбай өлімі, Майлықожалар туралы / Жазып алған Ф.Үрмізұлы]// Жұлдыз.- 1994.- № 10-12.- 199-204 б.

112. Тұрмыс жайында болған хабарлар. Баянауылдан // Адам, қоғам, табиғат. – 1994. – 4-кітап. – 110–122 б.

113. “Хал-ахуал кітабынан”: Өлеңдер // XX ғасыр басындағы әдебиет: Хрестоматия. – Алматы, 1994. – 6–17 б.

1995

114.Адам және Жұлдыздар арақатынасы // Қазақ тарихы. – 1995. – №6. – 23–30 б.

115.Аспан, жер және адам жаратылысы туралы // Қазақ тарихы. – 1995. – №2. – 56-61 б.(Материалды әзірлеген Н. Жүсіпов).

116. Әдһам диуана және Ибраһим: (Дастан) // Абай. – 1995. – № 3. – 43 – 55 б.

117.Бір әйелдің қарғысы туралы; Мүрсейд пен ғұлама Түппазаның әңгімелері; Төрт асыл, бес берекенің шешуі: Әңгімелер // сарыарқа.–1995.–№5.– 32-34 б.

118. Ғалы-Арыстанның әңгімесі: (Дастан) // Ұлағат. – 1995. – № 1. – 91 – 102 б.

119. Дуаның пайдасы туралы // Зерде. – 1995. – № 1. – 28 б.

120.Екі жігіт пен бір шалдың әңгімесі: Дастан// Сарыарқа.- 1995.-№5.-11-14 б.

121. Жидебай батыр // Қазақ тарихы. – 1995. – № 3. – 79-80 б.

122.Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің өсиет өлеңдерінен // Сарыарқа самалы. – 1995. – 28 қыркүйек (Ел аузынан жазып алған С. Жармұхаметұлы.)

123.Надан би: хикая // Парасат.- 1995.-№1.-3б.

124. Туысқан бауырларыма бір насихат // Айқап. – 1995. – №2. – 106-109 б.

125. Шонтыбай қажы // Жұлдыз. – 1995. – № 11–12. – 148 – 160 б. (Дастан)

126. Шын дәулет пен жын дәулет туралы // Ұлағат. – 1995. – № 3. – 99–107 б.(Өмірбаяндық материалдар. Материалды әзірлеген Н. Жүсіпов).

1996

127. Айт күні; Қанмен жазса; Бала күнде Мұса Шорманұлынан естуші едім.: “Тарақтыда тары бар, дүниенің бәрі

бар”атты кітабынан үзінді // Егемен Қазақстан. –1996. –1,13 тамыз. (Қазіргі хәріпке түсірген М.Шафиғи; Редакцияға дайындаған С.Дәуітұлы).

128. Алма ақы ешкімдерден қылып борыш... // Жұлдыз. – 1996. –№ 2. – 116–128 б.Дастан.

129. Атадан қалған асыл сөз // Қазақ әдебиеті. – 1996. – 9 көкек. Ел аузынан жазып алған М. Көпейұлы.

130. Бұрынғы құдалық (Бұл материал Ұлттық ғылым академиясының қолжазба қорында сақтаулы. Мәшһүр Жүсіп бумасы, 4 т.) // Қазақ әдебиеті. – 1996. – 9 қаңтар.

131. Жоқтау // Сарыарқа самалы. – 1996. – 13 ақпан (Ел аузынан жазып алған К. Дәулетсапин).

132. Қияметтің ғаламаттары: (Өлең) // Орталық Қазақстан. – 1996. – 16 мамыр.

133. Мәшһүр-Жүсіптің елімен қоштасуы // Сарыарқа самалы. – 1996. – 4 маусым.(Ел аузынан жинаған Ғ.Әлібаев).

134. Пайғамбардың дүниеден өтуі туралы // Жұлдыз. – 1996. – № 2. – 113–115 б. (Дастан хақында. Дайындаған Г.Жүсіпова).

135. Ұлыдан қалған ұлағат // Егемен Қазақстан. –1996.–1 тамыз. (“Тарақтыда тары бар, дүниенің бәрі бар” атты кітабынан үзінді // Дайын . С.Дәуітұлы).

136. Хал – ахуал // Дау шешеді дана сөз / Құраст.О.Әбділдаұлы. – Алматы : Жеті жарғы, 1996,–193 б.

1997

137. Бес парыз//Ислам әлемі. –1997. –№3. -6б.Өлең.

138. Бұхар, Қоқан хандары туралы // Қазақ тарихы. – 1997. – № 1. – 78-80 б.(Материалды журналға ұсынған Н.Жүсіпов).

139. Жер мен көк // Арай. – 1997. – № 4(36). – 40–55б.(Қисса. Дайындаған Г. Қуандыққызы).

140. Жоқтау-бәйіт // Сарыарқа самалы. – 1997. – 12тамыз.Өлең. Ақсақалдардан жазып алған Ш. Құнанбайұлы.

141. Қажыларға арнау өлең // Жалын. – 1997. – № 9-10. – 301–307 б.

142. Мәшһүр Жүсіптің хаты // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 14 қаңтар.

143. Ышқышбап сапары: (Өлең) // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1997. – № 9–10. – 80-87 б.

1998

144. Аспан, жер және адам жаратылысы туралы: (Ел аузынан жинаған әдебиет үлгілерінен) // Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы: (XX ғасырдың 20-жылдарынан 1995 жылға дейін). – Алматы, 1998. – 2-т. – 22–26 б.

145. Бәйтен сал: (Өлең) // Сарыарқа самалы. – 1998. – 26 ақпан. (Арабшадан ауд. С. Көпеев)

146. “Гүлшат – Шеризат” // Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 103–124 б. (Қисса).

147. Жаңа түскен келінге ақ тілеу: (Өлең) // Сарыарқа самалы. – 1998. – 30 шілде.

148. Жошыхан өлімі // Қазақ тарихы. – 1998. – № 3. – 59–60 б. (Баспаға әзірлеген Е. Жүсіпов).

149. Қазақ шежіресі // Қазақтар: Көпшілікке арналған тоғыз томдық / Қазақстан даму институты. – Алматы, 1998. – 3-т. Шежіре. – 8–32 б.

150. Қалдан шерін әңгімесі // Қазақ тарихы. – 1998. – № 3. – 63–67 б. (Баспаға әзірлеген Л. Жүсіпова).

151. Родословная казахов // Казахи: Девяти томный популярный справочник. – Алматы, 1998. – Т. 3. Генеалогия. – С. 176–200.

1999

152. Мәшһүр-Жүсіптің жарық көрмеген жазбалары, мақалалары // Жалын. – 1999. – № 5–6. (Дайындаған Е. Жүсіпов).

2000

153. Абылайдың хан атануы // Қазақ тарихы. – 2000. – № 3. – 19–20 б. (Баспаға әзірлеген Жүсіпова Лаура)

154. Кенесары жорығы // Қазақ тарихы. – 2000. – № 2. – 41–44 б. (Қанай туралы. Кенесары, Наурызбай туралы. Кенесарының Талпақпен соғысы. Қызыл Самса соғысы).

155. Көркем сөздің құдіреті: Мектепте қазақ әдебиеті, тілін оқыту. – Павлодар, 2000. – 287 б.: 1 л. портр.

156. Құдайым жексенбі күн жер жаратты // Сарыарқа самалы. – 2000. – 8 тамыз.

2001

157. Бұрынғы заманның адамдарының қандай екенін танытуға сөйлеген сөзі // Азия Транзит. – 2001. – № 7. – 20–22 б.

158. Мұса Шорманов: (Жоқтау) // Сарыарқа самалы. – 2001. – 28 тамыз.

159. Шығармалар: Жиырмасыншы бап – отыз бірінші бап // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық ғылыми конференция материалдары / С. Торайғыров атындағы мемлекеттік университеті. – Павлодар, 2001. – 1- жинақ. – 154–172 б. (М.–Ж. Көпеевтің әр түрлі нақыл сөздері берілген).

160. Избас қажы // Сарыарқа самалы. – 2001. – 31 тамыз.

2002

161. Ақ жолтай Ағыбай батыр // Орталық Қазақстан. – 2002. – 4 қырк. (Тарихи дерек).

162. Жігіттерге арнау : (Өлең) // Сарыарқа самалы. – 2002. – 12 желт.

163. Иісі қазақтың Жарылғабы // Орталық Қазақстан. – 2002. – 6 шілде.

164. Қазақ шежіресі // Ұлт тағылымы. – 2002. – № 4. – 89–102 б.

165. Мәшһүр Жүсіптің “Ихлас” сүресінің қасиеті туралы жазғаны // Астана ажары. – 2002. – 9 шілде. (Мұнда “Кәгаф” деген сахаба Ұлық Пайғамбарымыз Мұхаммед с.ғ.с. Миғражға барып қалып өзінің сахабаларына айтқанын араб тілінде жазған екен. Қазақ тіліне аударған Қ. Исабайұлы).

166. Мәшһүрдің алпыс сегізінде сөйлегені // Ұлт тағылымы. – 2002. – № 1. – 112–119 б. (Материалды әзірлеп, түсініктемесін жазған Ертай Жүсіпов)

167. Мына заман; Жаман пейіл; Ханым бике; Тайкелтір би: (Өлеңдер) // Егемен Қазақстан. – 2002. – 28 желт. (Дайындаған Е. Жүсіпов).

168. Тайкелтір би // Егемен Қазақстан. – 2002. – 28 желт. (Дайындаған – Е. Жүсіпов).

169. Ханымбике // Егемен Қазақстан. – 2002. – 28 жел. (Дайындаған – Е. Жүсіпов).

2003

170. Бұлақ көзі: (Өлең) // Тәрбие құралы. – 2003. – № 6. – 2 б. Ит дүние: (Өлең) // Қазақстан мектебі. – 2003. № 12. – 45 б.

171. Қазақ шежіресі // Ұлт тағылымы. – 2003. – № 1. – 136–141 б. – Жалғасы бар.

172. Мәшһүр-Жүсіпов Көпеев. – Павлодар, 2003. – 8-кітап. – 220 б. (Бұл кітапта Мәшһүр-Жүсіптің халқымыздың рухани байлығын терең ашып көрсететін “Сүлеймен мен Ібілес”, “Нәпсі аждаһа”, “Ташкент сапары” т.б. өлеңдері мен “Садуақастың мырзалығын”, “Әбушақыма” т.б. аңыз-дастандары қамтылған).

173. Шығармалары. – Павлодар, 2003. – 1-т. – 436 б.

174. Шығармалары. – Павлодар, 2003. – 2-т. – 384 б.

175. Шығармалары. – Павлодар, 2003. – 3-т. – 382 б.

176. Шығармалар жинағы / Құраст. Е. Жүсіпов. – Алматы: Алаш, 2003. – 1-т. Өлеңдер, рауаяттар, дастандар. – 504 б.

177. Шығармалар жинағы / Құраст. Е. Жүсіпов. – Алматы: Алаш, 2003. – 2-т. Өлеңдер, рауаяттар, дастандар. – 432 б.

2005

178. Шығармалары. – Павлодар, 2005. – 4-т. – 410 б.

179. Шығармалары. – Павлодар, 2005. – 5-т. – 535 б.

180. Шығармалары. – Павлодар, 2005. – 6-т. Қазақ фольклоры үлгілері. – 396 б.

МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ӘЛПБИЛІК КӨРСЕТКІШІ

Абылай хан –90

Абылай хан: [Тарихи тұлға] –77

Абылай ханның түсі – 64, 78

Абылайдың хан атануы –153

Ағыбай мен Наурызбай –79, 102

Адам екі түрлі : –55

Адам және Жұлдыздар
арақатынасы –114

Адам һәм оның ғұмыры. Қарға
мен Лашын – 1, 46

Ай мен Күндей: һәммаға бірдей”
демегінің мағынасы – 103

Ай, заман-ай, заман-ай ... – 65

Айт күні; Қанмен жазса; Бала
күнде Мұса Шорманұлынан
естуші едім.: Тарақтыда тары бар,
дүниенің бәрі бар атты кітабынан
үзінді –127

Ақ жолтай Ағыбай батыр –161

Ақан сері мен Мәшһүр

[Нұрғожаның] – 30

Алаша ханның әңгімесі. – 31
Алма ақы ешкімдерден қылып
борыш... –128

Аман-сау жатырмысың, Мәди
 батыр: – (Өлең) – 56
 Асан қайғы туралы: [Жазба] – 80
 Аспан, жер және адам
 жаратылысы туралы – 115, 144
 Атадан қалған асыл сөз – 129
 Атасының аты білінбей өз аты
 шыққан ерлер – 91
 Әдһам диуана және Ибраһим:
 (Дастан) – 116
 Әңгіме – 2
 Баянауылдан – 7, 8, 47
 Баянауылдан хабар – 3, 4
 Баянауылдан хат – 9, 14
 Бәйтен сал: (Өлең) – 145
 Бес парыз – 137
 Бөлтірік шешен [туралы] – 66
 Бұл қазақ қай уақытта үш жүз
 атанған – 92
 Бұлақ көзі: (Өлең) – 170
 Бұлбұл мен қаршыға (Ғибрат-
 нәма) – 36, 48
 Бұрынғы заманның адамдарының
 қандай екенін танытуға сөйлеген сөзі –
 157
 Бұрынғы құдалық (Бұл материал
 Ұлттық ғылым академиясының
 қолжазба қорында сақтаулы.
 Мәшһүр Жүсіп бумасы, 4т.) – 130
 Бұхар, Қоқан хандары туралы –
 138
 Біздің қазақ халқының... 10, 104
 Бір әйелдің қарғысы туралы; Мүрсейд
 пен ғұлама Түптазаның әңгімелері; Төрт
 асыл, бес берекенің шешуі: Әңгімелер –
 117
 Гүлшат – Шеризат – 146
 Ғажайып бір құс заманымызда –
 11, 49
 Ғалы-Арыстанның әңгімесі:
 (Дастан) – 118
 Ғашықтық халық жырлары. – 29
 Дуаның пайдасы туралы – 119

Дүниені дойбының ойынына
 балап жазғаны; Мәшһүрдің
 ақындығымен қоштасқаны – 43
 Едіге би – 67
 Екі жігіт пен бір шалдың әңгімесі:
 Дастан – 120
 Екі томдық. Ел аузынан жинаған
 әдебиет үлгілері – 81
 Ел аузынан жинаған әдебиет
 үлгілері. – 82
 Ертегі. – 26.
 Есім хан – 105
 Жаңа түскен келінге ақ тілеу:
 (Өлең) – 147
 Жаңылтпаштар – 68
 Жарты нан хикаясы : Өлең – 40
 Жарылғап пен Абылай хан – 93
 Жастықтың бір күн көшіп кетер
 ауылы – 44
 Жер мен көк – 139
 Жидебай батыр – 121
 Жиренше шешен – 83
 Жиренше шешен мен хан туралы
 әңгіме – 16, 50
 Жоқтау – 131
 Жоқтау-бәйіт – 140
 Жошыхан өлімі – 148
 Жігіттерге арнау : (Өлең) – 162
 Зілқара ақын – 106
 Иісі қазақтың Жарылғабы – 163
 Кенесары жорығы – 154
 Көркем сөздің құдіреті: – 155
 Қажыларға арнау өлең – 141
 Қазақ билері – 84
 Қазақ жұртының осы күнгі
 әңгімесі (“Сарыарқа кімдікі екендігі”
 кітабынан) – 37
 Қазақ шежіресі – 94, 149, 164, 171
 Қазақтардың бұрынғыдан қалған
 сөздері – 17, 51
 Қазақтың осы күнгі әңгімесі – 69
 Қалдан шерін әңгімесі – 150

- Қияметтің ғаламаттары: (Өлең) – 132
- Қожамәнсүр –95
- Құдайым жексенбі күн жер жаратты –156
- Лала гүл және махаббат туралы – 96
- Мағыраж: [Дастан] –107
- Малшы Алтай (хикая) –19,52
- Мәшһүр : (Өлең) –57
- Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің өсиет өлеңдерінен –122
- Мәшһүр Жүсіптің “Ихлас” сүресінің қасиеті туралы жазғаны –165
- Мәшһүр Жүсіптің хаты –142
- Мәшһүрдің алпыс сегізінде сөйлегені –166
- Мәшһүрдің өзін-өзі ертегі қылып сөйлегені: (Өлең) –58
- Мәшһүрдің сөзді киіндіріп, жұрт көзіне түсіргені...; Дүниеге көңілі қалғандықтан сөйленген сөз... : (Өлеңдер) –59
- Мәшһүр-Жүсіп пен Молдағалидың айтысы – 53
- Мәшһүр-Жүсіпов Көпеев. – 172
- Мәшһүр-Жүсіптің елімен қоштасуы –133
- Мәшһүр-Жүсіптің жарық көрмеген жазбалары, мақалалары – 152
- Минақиб Құлмұхамет ұста – 5
- Мұса Шорманов: (Жоқтау) – 158
- Мына заман; Жаман пейіл; Ханым бике; Тайкелтір би: (Өлеңдер) – 167
- Надан би –123
- Наурыз – 60
- Наурызнама: Аталы ойлар. – 97
- Науша батыр. –32
- Нұх пайғамбар мен бір кемпір туралы –108
- Олжабай батыр: (1709–1783) – 85
- Өлең – сөздің патшасы:
- Зерттеулер. – 70
- Өлеңдер. – 45
- Пайғамбардың дүниеден өтуі туралы –134
- Родословная казахов –151
- Сабалақ –71
- Сары Арқаның кімдікі екендігі. Қазақтың осы күнгі әңгімесі –20
- Сарыарқаның кімдікі екендігі – 61
- Сарыарқаның кімдікі екендігі [атты кітаптан үзінді: Алғашқы қолжазба нұсқасы] – 109
- Сахарада –лала. Бақтарды – райхан ...: [Мәшһүр –Жүсіп. Лалагүл және махаббат, ғашықтық сезім туралы] – 98
- Сәйгелді, сона, бөгелек туралы: Өлең – 41
- Соқыр, саңырау, жалаңаш хикаясы – 42
- Сүлеймен пайғамбар мен Байғыз – 86
- Сыздық төренің айтқаны – 87
- Тайкелтір би –168
- Тама Сарыбас мерген ертегісі –88
- Таңдамалы шығармалар жинағы– 62
- Таңдамалы шығармалар.– 27
- Тарихи әңгімелер .– 110
- Тарихи әңгімелер: [Есім хан, Кенесары-Наурызбай өлімі, Майлықожалар туралы / Жазып алған Ф.Үрмізұлы] – 111
- Толғамдар –72
- Торайғыр мен Шоң –89
- Төле бидің сөздері –73
- Туысқан бауырларыма бір насихат –23,124
- Тұрмыс жайында болған хабарлар – 6, 12, 15, 18, 54

Тұрмыс жайында болған хабарлар.
 Баянауылдан –112
 Түлкі, қасқыр, түйе, арыстан – 34
 Түрік луғаты турасындағы сөзге –
 13
 Тірлікте көп жасағандықтан,
 көрген бір тамашамыз. – 21
 Уағыз (Махмет Назарұлы
 көшірмесі –74
 Ұлбике мен Жанкелдің айтысы. –
 28
 Ұлыдан қалған ұлағат –135
 Хал-ахуал – 24, 38, 136
 “Хал-ахуал кітабынан”: Өлеңдер –
 113
 Хал-ахуал: (Өлең) –75
 Хал-ахуал. Мәшһүр Юсуф Куфаев һәм
 аның ұғларының бағзі бір шиғірләрі. –
 22
 Ханымбике –169
 ”Хаятбақша” дастаны һақында –
 99
 Шайтанның саудасы –39

Шақшақ Жәнібек жайлы дерек –
 100
 Шоқайдың төрелігі және Есек
 батыр туралы аңыз.–33
 Шонтыбай қажы –125
 Шоң би: (Өңгіме)–63
 Шығармалар жинағы 176, 177
 Шығармалар: Жиырмасыншы бап
 – отыз бірінші бап –159
 Шығармалары. – 173, 174, 175,
 178, 179, 180
 Шығасы шықпай, кіресі кірмейді”
 мақалының шығу төркіні –76
 Шын дәулет пен жын дәулет
 туралы –126
 Ықылас әулие –35
 Ышқышбап сапары: (Өлең) – 143
 Ібіліс лағын шайтан хикаясы –
 101
 Избас қажы – 160
 Ішкі хабарлар –25

**МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КІТАПХАНА МЕН ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР
ИНСТИТУТЫНЫҢ
ҚОРЫНДА САҚТАУЛЫ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ**

1. П. 334 Атақты Мәшһүр Жүсіпке бір кісі ... / Жинаушы Қ.Тұңғышбаев. – 5 б., 1 дәптер. (ӘӨИ).
2. 1125 Әр түрлі материалдар жинағында. - Қ.ж. – 1941.- 2 б. (ОҒК).
3. 1173 Шығармалар жинағы / Тапсырушылар: Шарипов С., Тойбеков, Жаналин, Естемесов, Сыздықов Р., Аймақанов С., Байділда, Себепов Г., Жүсіпов Ж. – 1906–1945. – 501 л. (ОҒК).
4. 1177 Шығармалар мен жинаған материалдары. – 1907–1927. – 209 б. (ОҒК).
5. 1174 Шығармалары. – 1910. – 205 л. (ОҒК).
6. 1175 Шығармалары. (Қолжазба). – 1912. – 246 л. (ОҒК).
7. 1176 Шығармалары мен жинаған материалдары. – 1920 – 1925. – 200 л. (ОҒК).
8. 1178 Шығармалары мен жинаған материалдары. – 1906 – 1915. – 185 л. (ОҒК).
9. М 31 1922-1920. Араб әрпінде. Сборник рукописей. (Рукопись № 1176). (ОҒК).
10. 1170 Шығармалары мен жинаған материалдары. – Ж.ж. – 1050 л. (ОҒК).
11. 1125 Әр түрлі материалдар жинағында - Қ. және ж.ж. – 4 б. (ОҒК).
12. 829 Абылай туралы материалдар. - 1929. (ОҒК).
13. Қ 657 Абылай аспаған сары бел атанған жер / № 8 Жинаушы Көпеев Мәшһүр Жүсіп. – Ж.б. (ОҒК).
14. Қ 657 Абылай туралы поэма / Жинаушы Көпеев № 8 Мәшһүр Жүсіп. - Ж.б. (ОҒК).
15. Қ 657 Абылай ханның балалары / Жинаушы: Көпеев № 9 Мәшһүр Жүсіп. - Ж.б. (ОҒК).
16. Қ 657 Абылай ханның Қалмақты аударғанын Көшекұлы № 10 Күдері хожаның сөйлегені / Жинаушы Көпеев Мәшһүр Жүсіп. - Ж.б. (ОҒК).
17. Қ 273 Ақан сері мен Мәшһүр [Нұрғожаның] айтыстары № 2 / Жинаушы Көпеев Мәшһүр Жүсіп. – 1947. (ОҒК).
18. 1641 Ақанға жазған хаты, оған Ақанның қайырған жауабы. - 7 л. Латын әрпімен. (ОҒК).
19. Қ 215 Ақтабан – шұбырынды. Ертегі / Айтушы Көпеев № 1 Мәшһүр Жүсіп. – Ж.б. (ОҒК).

20. Қ 215 Алаша ханның әңгімесі /Айтушы Көпеев Мәшһүр № 2 Жүсіп. - 1949. (ОҒК).
21. М 30 1914–1927. Араб әрпінде. Произведения на арабском языке. (Рукопись № 1172). (ОҒК).
22. Қ 231 Арғыннан шыққан Қамбар Жанақ ақын мен Найманнан шыққан Сабыр Түбек ақын айтысы /Жинаушы Көпеев Мәшһүр Жүсіп. - 1941. – №2 (ОҒК).
23. 874 Асан қайғы туралы әңгімелер мен материалдар. – 1949. (ОҒК).
24. К 286 Атығай Мадайыр молда мен Сүйіндік Мәшһүр Жүсіптің жұмбақпен айтысқаны /Айтушы Көпеев Жүсіп. - 1934. (ОҒК).
25. 1178 Балта (Мәшһүр Жүсіп қолжазба жинағында). – Қ. және ж.ж. – 1 б. (ОҒК).
26. 1281 Бірнеше адамдардың жинақтарында /Тапсырған Сүлейменов Айтбай. - Қ. және ж.ж. – 5 б. (ОҒК).
27. 1125 Бұл қарын. – 1908–1940. – 40-50 л. (ОҒК).
28. 1170 Діни қисса. - Қ. және ж.ж. – 10 б. (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларында). (ОҒК). - Араб тілінде.
29. 1172 Діни қолжазбалары. – Ж.ж. – 745 л. (ОҒК).
30. 66 Ер Көкше. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің 1-томынан көшірілген. – Қ. және ж.ж. – 45 л. (ОҒК).
31. Қ 657 Жанайдар батыр / Жинаушы: Көпеев Мәшһүр № 13 Жүсіп. – Ж.б. (ОҒК).
32. Қ 1882 Жүрек сыры: Өлең-толғау. – Баянауыл. – Ж.б. – 12-14 б. (ОҒК).
33. 1623 Иманғалиға жазғаны. – 8 б. Араб әрпімен. (ОҒК).
34. 1330 Кенесары Наурызбай жөніндегі дастандар мен өлеңдер. – 1855–1911. (ОҒК).
35. РМ 814 Көрұғлы Сұлтанның туғаны һәм және Ғайшан патшамен соғысқаны / Жазушы Мухаммед Шарафуддин бин Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Қолжазба “Нәқи Исанбәт кітапханасынан”. - 61 б. - Араб шрифтіңде. (ОҒК).
36. М 33 Араб әрпінде. Сборник рукописей. (Рукопись №1171). (ОҒК).
37. 1171 Қолжазбалар жинағы. – Ж.ж. – 533 л. (ОҒК).
38. 1645 Қазақтың шежіресі, өлең, жырлары, шешендік сөздері, нақыл сөздері, мақал-мәтелдері. – 1961. (ОҒК). - Араб әрпімен.
39. Қ 348 Қойкелді / Жинаушы Көпеев Жүсіп. - Ж.б. (ОҒК).
40. РМ 32 Қолжазбалар жинағы. – 1915–1905. – 185 б. Сборник рукописей. (Рукопись № 1178). (ОҒК). - Араб әрпінде.
41. 1080 Қоштасу. – 1934–1941. (ОҒК).

42. Қ 657 Малайсары батыр / Жинаушы Көпеев Мәшһүр № 13 Жүсіп. – Ж.б. (ОҒК).
43. Қ 380 Мандық батыр / Жинаушы Көпеев Мәшһүр Жүсіп.- Ж.б. (ОҒК).
44. 470 Мәделі Қожа. - Қ.ж. – 1947. (ОҒК).
45. П. 1112 Мәшһүр Жүсіп (шежіре). – 26 дәптер. (ӘӨИ).
46. П.1000 Мәшһүр Жүсіп Көпеев қолжазбасының фотокошірмесі. – 123 б. Араб әрпінде (ӘӨИ).
47. П. 1052 Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің материалдары. – 3 дәптер (ӘӨИ).
48. П. 908 Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің өлеңдері және басқа ел ақындарының өлеңдері / Жинаушы Т.Шарафиев. - 1 дәптер (ӘӨИ).
49. П. 908 Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің өлеңдері және басқа әртүрлі ұсақ өлеңдер / Жинаушы Т.Шарафиев. - 2 дәптер (ӘӨИ).
50. П. 908 Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің төл туындылары және ел аузынан жинап қалдырған ауыз әдебиет үлгілері / Жинаушы Қ. Жүсіпов. – 4 дәптер (ӘӨИ).
51. П. 131 Мәшһүр Жүсіп өлеңі / Жинаушы И.Окпенов. - 40 б., 1 дәптер. (ӘӨИ).
52. П. 334 Мәшһүр Жүсіп сөзі деседі / Жинаушы Қ.Тұңғышбаев. – 4 б., 2 дәптер (ӘӨИ).
53. П. 1051 Мәшһүр Жүсіп туралы дерек. хат. – 7 дәптер Араб әрпінде. (ӘӨИ).
54. 286 Мәшһүр Жүсіп пен Дайыр молданың айтысы. - Қ.ж. – 1934 (ОҒК).
55. 286 Мәшһүр Жүсіп пен Молдағалидің айтысы. - Қ.ж. – 1934.(ОҒК).
56. 270 Мәшһүр Жүсіп пен Смағұл Көктөбет ұлының айтысы. - Қ.ж. – 1934 (ОҒК).
57. 1125 Мәшһүр Жүсіптің өмірі. – Қ. және ж.ж. – 3 б. (Әр түрлі материалдар жинағында) (ОҒК).
58. П.1088 Мәшһүр Жүсіптің шежіресі (Қазақ қай уақыттан үш жүз болған) / Жинаушылар: А.Сәрсенов, Т.Отаров, С.Әбдікәрімов (ӘӨИ).
59. П. 908 Мәшһүр Жүсіптің баласы Шарафиддинге жазған хаты / Жинаушы Т.Шарафиев. - 3 дәптер (ӘӨИ).
60. Қ 228 Мөнек пен Опан қыз айтысының бір варианты. № 1 / Жинаушы Көпеев Мәшһүр Жүсіп. -1946 (ОҒК).
61. Қ 378 Науша батыр / Жинаушы Көпеев Мәшһүр. - 1949. – 1-9 б. (ОҒК).
62. М 28 Өлеңдер жинағы. Сборник стихов. (Рукопись №170). (ОҒК).

63. PM 29 Өлеңдер жинағы. - 1945-1906. – 500 б. Сборник стихов (Рукопись № 1173). (ОҒК).
64. PM 27 Өлеңдер жинағы. – 1927-1907. – 209 б. Сборник стихов. (Рукопись № 1177). (ОҒК).
65. Қ 286 Сүйіндік ішінде Орманшы молда Ғали Күзембайұлы Мәшһүр Жүсіппен айтысы /Айтушы Көпеев Жүсіп. - 1934 (ОҒК).
66. П. 479 Сүйіндік руынан Мәшһүр Жүсіп / Жинаған Б.Жакишев. – 21 б., 4 дәптер (ӘӨИ).
67. Қ 235 Ұлбике мен Жанкелдің айтысы / Жинаушы Көпеев № 5 Мәшһүр Жүсіп. - 1940 (ОҒК).
68. 1062 Халық аузынан жазылып алынған қазақ билерінің шешендік сөздері. – 1935–1946. (ОҒК).
69. Қ 378 Шоқайдың төрелігі және Есек батыр туралы аңыз / Жинаушы Көпеев Мәшһүр. - 1949. – 10-13 бб. (ОҒК).
70. Қ 265 Шөже мен Балта айтысы / Жинаушы Көпеев № 2 Мәшһүр Жүсіп. - Ж.б. (ОҒК).
71. П. 599 Шығармалары. – 293 б. (ӘӨИ).
72. PM 775 Қолжазбаларынан. – 492 б. - Араб әрпінде (ОҒК).
73. PM 776 Қолжазбаларынан. – 187 б. - Араб әрпінде (ОҒК).
74. Қ 1882 Ахметұлы Н. Мәшһүр Жүсіп Көпеев: Өлең. (Қазақтың дана ақыны Мәшһүр атаға арналған). – Алматы, 1967. – 15 б. (ОҒК).
75. Қ 1882 Қысқаша өмірбаяны / Жинаушы: немересі Т.Шарапиев, Н.Ахметов. – Баянауыл, 1980. – 1-9 б. (ОҒК).
76. Қ 1882 Шарапиев Т. Мәшһүр Жүсіп Көпеев атайдан есімде қалғанын ескерткіш өлең етіп жаздым: Өлең. – Баянауыл, 1980. – 16-17 б. (ОҒК).
77. П. 850 Рукописи из Центрального архива Казахской ССР. Фонд 929 оп. 3. Дело 324 св. 27. (Мәшһүр Жүсіп Көпеев қолжазбасының фотокошірмесі) / Собиратель М.Ғұмарова (ӘӨИ)

МӘШҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ ӨМІРІ МЕН ЕҢБЕКТЕРІ ТУРАЛЫ ӘДЕБИЕТТЕР

1. АБЫЛАЙ ХАН: [туралы: 1711–1781] / Топтаманы дайынд. С. Дәуітов // Парасат.- 1990.- № 7.- 23 б. және тысының 3 беті. Ақынның жаңадан табылған, өз қолымен жазған өмірбаяны.
2. АЛДАБЕРГЕНОВ Қ. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы публицистика // Сарыарқа самалы. – 2003. – 4 қараша.
3. АЛПЫСБЕС М. Шежіредегі тарихи-этнографиялық мәселелер: шежіреші Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы қазақ этногенезі туралы дерек көздері // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. историческая.- 2004.- №10.- 121-123 б.- Библиогр.: 16 атау.
4. АҢСАБАЕВ Д. М. Жүсіп шығармаларының тәрбиелік мәні // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2003. - № 1. – 184-190 б. – Библиогр.: 5 атау.
5. АРЫН Е., НҰХҰЛЫ А. Даланың дархан данасы: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы туралы // Сарыарқа самалы.- 2003.- 7 маусым.- 5 б.
6. АСЕНОВА Н.С. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің педагогикалық мұрасындағы рухани құндылыққа бағдар // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Бастауыш мектеп және дене мәдениеті сериясы = Вестн. КазНПУ им.Абая. Сер. Начальная школа и физическая культура.- 2004.- №1(5). - 75-77 б.
7. ӘБДИМАНҰЛЫ Ө. Мәшһүр Жүсіп поэзиясындағы азатшыл идея // ҚазҰУ Хабаршысы. Филол. сериясы. – 2002. - № 8(59). – 152-154 б.
8. ӘБДИҒАЛЫМОВА Ж.О. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы орыс тілінен ауысқан сөздердің лексика - семантикалық сипаты // ҚР БҒМ ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 2002. – № 2. – 91-95 б.
9. ӘБДІРАХМАНОВ Т. М. Көпеев жазған ертегі // Әбдірахманов Т. Жаңа ғасыр көгінде: Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1969. – 164-165 б.
10. ӘБІЛЕВ Д. Мәшһүр ақын // Жұлдыз. – 1992. - №12. – 116-126 б.
11. ӘБІЛЕВ Д. Мәшһүр Жүсіп // Әбілев Д. Өткен күнде белгі бар: Естелік-эссе. – Алматы: Жазушы, 1997. – 3-41 б.
12. ӘБІЛОВ Д. Шежіре болған серігі // Қазақ әдебиеті.– 1983. – 26 авг.
13. ӘБІШҚЫЗЫ С. Мәшһүр Жүсіп оқулары және мерей той // Қазақстан мектебі.- 2002.- № 1-2.-3-4 б.
14. ӘДЕБИЕТ пен өнер мәселелері бойынша 30-40-шы жылдар кезеңімен 50-ші жылдар басында қабылданған қаулыларды зерттеу жөніндегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Комиссиясының Қорытындысы // Семей таңы. – 1989. – 15 желтоқсан.

15. ӘДІЛХАНҰЛЫ А. Төрімізді анықтап, төрт құбыламызды түгендеп жүрміз бе? // Сарыарқа самалы. – 1997. – 28 қазан.
16. ӘЛИХАНҰЛЫ Ж. Мәшһүр-Жүсіптің әулеті // Егемен Қазақстан. – 2003. – 30 сәуір.
17. ӘЛІМБАЙ М. Мұхаммед пайғамбар туралы дастан // Алматы ақшамы. – 1997. – 12 наурыз. (М. Ж. Көпеевтің “Хаятбақшы” поэмасы туралы).
18. ӘМЕН ЖҮСІП // Алматы ақшамы. – 1988. – 30 дек.
19. ӘУЕЗОВ М. Қорытынды сөз // Әдеби мұра және оны зерттеу: Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары, Алматы, 15-19 июнь, 1959 ж. – Алматы, 1961. – 347-365 б.
20. БАҚРАДЕНОВА А. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы экспрессивтіліктің берілу тәсілдері // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық ғылыми конференция материалдары / С. Торайғыров атындағы мемлекеттік университеті. – Павлодар, 2001. – 1-жинақ. - 110-116 б.
21. БАРАТОВА М.Н. Тіл байлығының қайнар көзі: [Мәшһүр-Жүсіп өлеңдері бойынша] // ҚР ҰҒА-ның Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1995. - № 2. – 47-52 б.
22. БАРАТОВА М.Н. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы ұлттық өрнек мәні // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық ғылыми конференция материалдары / С. Торайғыров атынд. мемл. ун-ті. – Павлодар, 2001. – 1- жинақ. - 117-122 б.
23. БАЯЗИТОВ С. Мәшһүрдің жыр әлемімен қауышу // Сарыарқа самалы. – 1992. – 21 қаңтар.
24. БАЯЗИТОВ С. Абай мен Мәшһүр-Жүсіптің партияға көзқарасы// Ұлағат.- 1995.- №1.- 123-125 б.
25. БАЯЗИТҰЛЫ С. Абай мен Мәшһүр Жүсіптің партияға көзқарасы// Сарыарқа самалы.- 1998.-30 маусым.
26. БАЯЗИТҰЛЫ С.Нар тәуекел еткен еді: Мәшһүр-Жүсіп Көпеев атындағы кеңшардың тұрмыс-тіршілігі// Сарыарқа.-1995.- №5.-36-40 б.
27. БЕЙСЕНОВ Б.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүние танымындағы жәдишілік идеясы // Ізденіс. Гуманитар. сериясы. – 1998. - № 3. – 193-197 б.
28. БЕЙСЕНОВ Б.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әлеуметтік философиясы: Философия ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дисс. авторефераты / әл-Фараби атынд. Қазақ ұлттық университеті. – Алматы, 2002. – 22 б. – Библиогр.: 11 атау.
29. БЕЙСЕНОВ Б.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ғылыми-жаратылыстық көзқарастары // ҚазМУ Хабаршысы. Философия.

Мәдениеттану. Саясаттану сериялары. – 2000. - № 2(12). – 63-71 б. – Библиогр.: 36 атау.

30. БЕЙСЕНОВ Б.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының космология ілімі // Ғылыми еңбектер жинағы / ҚазМемҚызПИ. – Алматы, 1999. – 54-57 б.

31. БЕЙСЕНОВ Б.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының саяси-әлеуметтік көзқарастары // Ізденіс. Гуманитар. сериясы. – 2000. - № 2. – 187-191 б.

32. БЕЙСЕНОВ Б.Қ., ИГИСЕНОВ А.Р. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының этикалық көзқарастары // 10 лет независимости Казахстана: итоги и перспективы развития: Материалы Междунар. науч. конф., Алматы, 22-24 февраля 2001 г. – Алматы, 2001. Часть 2. С. 982-986.

33. БИЖАНОВ Ж. Мәшһүрден 25 том мұра қалған...: [Ақын Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің туғанына 140 ж. толуына байланысты Павлодар обл. Баянауыл ауд. өткен ресми шаралар туралы] // Жас Алаш. – 1998. – 15 тамыз.

34. БӨЖЕЕВ М. Қисса-хикаялар // Жұлдыз. – 1972. - № 2. – 212 б. Бұл мақалада Ә. Диваев, М. Ж. Көпеев туралы сөз болады. Қазақ фольклористикасының тарихы айтылады

35. БӨЖЕЕВ М. Мәшһүр Жүсіп мұралары хақында // Жалын. – 1974. - № 3. – 127 – 133 б.

36. ҒАБДУЛЛИН М. Діншіл, ұлтшыл ақын М.Көпеев туралы // Соц. Қазақстан. – 1953. – 26 апр.

37. ҒАБДУЛЛИН М. Мәшһүр-Жүсіп – діншіл, панисламист ақын // Соц. Қазақстан. – 1953. – май.

38. ДӘУІТОВ С. Көненің көзі, дананың сөзі // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 16 наурыз.

39. XX ғасыр басындағы әдебиет. Хрестоматия. – Алматы, 1994. – 5-17 б.

40. ДӘУІТОВ С. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев // Қазақстан мектебі. – 1990. - № 2. – 72-79 б.

41. ДӘУІТҰЛЫ С. Бұдан жүз жылдай бұрын...: 1907 ж. Мәшһүр Жүсіптің Қазан қаласынан шыққан "Сарыарқаның кімдікі екендігі" кітабынан келтірілген деректер // Қазақ әдебиеті. – 2004. – 20 тамыз (№ 33). – 10 б.

42. ДӘУІТҰЛЫ С. Жақсының бәрін сүйген “жақыным” деп... // Жетісу. – 2000. – 9 шілде.

43. ДӘУІТҰЛЫ С. Қазақ шежіресі (М.Ж. Көпейұлы қазақ хикаясының (шежіресінің) бір тармағы) // Жетісу. – 2000. – 9 қыркүйек.

44. ДӘУІТҰЛЫ С. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ата тарапынан тегі // Қазақстан-Заман. – 2003. – 1 тамыз.

45. ДӘУІТҰЛЫ С. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 2004. – 6-т. – 430 б.
46. ДӘУІТҰЛЫ С. Мәшһүр Жүсіп шежіресі туралы // Ұлт тағылымы. – 2002. – № 4. – 86-89 б.
47. ДӘУІТҰЛЫ С. Мәшһүр Жүсіптің ұлы // Егемен Қазақстан. – 1999. – 21 желтоқсан.
48. ДӘУІТҰЛЫ С. Мәшһүр Жүсіптің хаты: [Ғалым М-Ж.Көпеевтің немересі Тілеубайға жазған хаты туралы]// Қазақ әдебиеті.- 1997. - 14 қаңтар (№ 2). - 12-13 б.
49. ДӘУІТҰЛЫ С. Халықтың маржан сөзін қадірлеген // Егемен Қазақстан. – 1998. – 29 шілде; Арқа ажары. – 1998. – 1 қыркүйек. (М.Ж. Көпейұлының туғанына 140 жыл).
50. ДӘУІТҰЛЫ С. Халықтың маржан тілін қадірлеген // Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Екі томдық: Ел аузынан жинаған әдебиет үлгілері. – Алматы: Ғылым, 1992. - 2-т. - 6-18 б.
51. ДӘУІТҰЛЫ С. Халықтың інжу-маржаны-ай // Қазақ әдебиеті. – 1992. – 10 шілде.
52. ДҮЙСЕНБАЕВ Ы. Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1858–1931) // Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры: Қазақ әдебиеті тарихынан очерктер. – Алматы: Жазушы, 1970. – 7-10 б.
53. ЕҢСЕБАЕВ Т. Мәшһүр-Жүсіптің шежірелік қызметі // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық ғылыми конференция материалдары / С. Торайғыров атынд. мемл. ун-ті. – Павлодар, 2001. – 1-жинақ. – 21-34 б.
54. ЕСПЕНБЕТОВ А.С. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларының көп томдығы туралы // Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. - Алматы: Алаш, 2003. - 1-т. - 5-6 б.
55. ЖАНАРЫС. Х. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қолжазбаларының әліпбиі // Павлодар МУ Хабаршысы. Филологиялық серия = Вестн. Павлодар. ГУ. Сер. филологическая.- 2005. - № 1. - 53-59 б.
56. ЖАНЫМБЕТ Б. Кемеңгерін кейінгі ұрпақ қастерлеп...:[Павлодар обл. Баянауыл ауд. ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының 140 ж. арналып өткен ғыл.-практикалық конф. туралы]// Егемен Қазақстан.- 1998.- 19 тамыз
57. ЖАРЫҚБАЕВ Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Ғұмар Қарашев // Жарықбаев Қ. Қазақ психологиясының тарихы. – Алматы, 1996. – 85-88 б.
58. XX ҒАСЫРДЫҢ басындағы қазақ әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші // Қазақ әдебиетінің тарихы: 10 томдық.- Алматы, 2006.- Т.6, 2-ші кітап : XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті (1900-1917).- 243-289 б.

59. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіптің "Ышқышбап сапары" өлеңі туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1997. – 10. – 79 б.
60. ЖҮСІПОВ Е. Қажыларға арналған өлеңі туралы // Жалын. – 1995. № 9-10. – 300-307 б.
61. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп "Дала уалаяты" газетінде: [ел әдебиеті үлгілерін жинаған, зерттеген, саралаған еңбектері жайында] // Ұлағат. – 1999. – 4. – 34-40 б.
62. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп жазбалары және Алаша хан // Қазақ тарихы. – 1998. – № 3. – 53-58 б. – Библиогр.: 38 атау.
63. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы Абылай хан тұлғасы // Қазақ тарихы. – 1999. – № 6. – 30-35 б. – Библиогр.: 37 атау.
64. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы құнды мәліметтер // Қазақстан мектебі. – 1999. – № 9. – 68-69 б.; № 10. – 67-9 б.
65. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы Олжабай батыр туралы деректер // Қазақ тарихы. – 1999. – № 2. – 33-37 б. – Библиогр.: 38 атау.
66. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы Отан тарихы мәселелері // Еуразия ун-нің Хабаршысы. – 1999. – № 4. – 55-64 б. – Библиогр.: 36 атау.
67. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы хандар шежіресі және ел тарихы // Қазақ тарихы. – 1999. – № 4-5. – 11-15 б.
68. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп жазбасындағы Кенесары тұлғасы // Қазақ тарихы. – 2000. – № 2. – 33-41 б. – Библиогр.: 68 атау.
69. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп және көне аңыздар // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2003. – № 12. – 3-12 б. – Жалғасы бар.
70. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп және көне аңыздар // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2003. – № 12. – 3-11 б. – Жалғасы бар; Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2004. – № 1. – 3-9 б. – Библиогр.: 25 атау.
71. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп және шығыс аңыздары // Тілтаным. – 2002. – № 1. – 130-140 б.
72. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп және шығыс руханияты. – Алматы: Алаш, 2005. – 184 б.
73. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр-Жүсіп – тарихшы / ПМУ. – Павлодар, 2002. – 178 б.
74. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр-Жүсіп шығармалары текстологиясы туралы // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық конференция материалдары / С. Торайғыров атындағы мемлекеттік университеті. – Павлодар, 2001. – 1-жинақ. – 148-153 б.
75. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр-Жүсіптің "Исабек Ишан" өлеңі туралы // Сарыарқа самалы. – 2000. – 26 желтоқсан.
76. ЖҮСІПОВ Е. "Мәшһүр Жүсіптің Шабдар атпен айтысқаны" өлеңі // Абай. – 1999. – № 1. – 92-93 б.

77. ЖҮСІПОВ Е. М.Ж. Көпейұлы жазбаларындағы тұлғатану мәселелері мен ел тарихы // Еуразия ун-нің Хабаршысы. – 2000. - №1. – 12-20 б. – Библиогр.: 30 атау.
78. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы шығыс әдеби дәстүрі: Филол. ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. авторефераты. – Астана, 2001. – 30 б.
79. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіптің “Абақтыдағы ишанға” өлеңі туралы // Жалын. – 1999. - № 5-6. – 219-223 б.
80. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіптің “Бес парыз” өлеңі // Ислам әлемі. – 1997. - № 3. – 6 б.
81. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіптің “Шонтыбай қажы” дастаны // Жұлдыз. – 1995. - № 11-12. – 148-159 б.
82. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр Жүсіптің парсы ақыны Руми және “Диуани Шәмс туралы” еңбегі // Ұлағат. – 1999. - № 3. – 44-50 б.
83. ЖҮСІПОВ Е. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы және оның жазбаларындағы тарихи тұлғалар: Тарих ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. авторефераты / Л.Н. Гумилев атынд. Еуразия ун-ті. – Астана, 2000. – 26 б. – Библиогр.: 67 атау.
84. ЖҮСІПОВ Қ. Ұрпағы Мәшекеңе жете туған...: [Ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің немересінің ақын және оның ұрпағы туралы сұхбаты / Жүрг. Р.Төленқызы]// Ана тілі.- 2000.- 18 мамыр(№ 11).- 6-7 б.
85. ЖҮСІПОВ Қ.П. Мәшһүр –Жүсіп жазбаларындағы жоқтау өлеңдерінің текстологиясы [Мәтін]// Павлодар МУ хабаршысы. Филологиялық серия = Вестник Павлодарского ГУ. Серия филологическая.- 2005. - № 3.- 39-52 б.
86. ЖҮСІПОВ Н. Мәшһүр-Жүсіп – қазақ ауыз әдебиетін жинаушы// Қазақ тілі мен әдебиеті.- 1997.- №1-2.- 86-93 б.
87. ЖҮСІПОВ Н. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы // Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. – Павлодар, 2003. – 8-кітап. – 3-11 б.
88. ЖҮСІПОВ Н.Қ. М.Ж. Көпейұлы – ауыз әдебиетін жинаушы // ҚР ҒМ – ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сер. – 1996. - № 5-6. – 55-61 б. – Библиогр. жол астында.
89. ЖҮСІПОВ Н.Қ. Мәшһүр Жүсіп және фольклор: Оқу құралы / ҚР Ғ және БМ. С. Торайғыров атынд. Павлодар мемл. ун-ті. – Павлодар, 1999. – 95 б.: портр.
90. ЖҮСІПОВ Н.Қ. Мәшһүр-Жүсіп – қазақ ауыз әдебиетін жинаушы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1997. – № 1-2. – 86-93 б.
91. ЖҮСІПОВ Н.Қ. Мәшһүр-Жүсіп жазбаларындағы "Тұлпардың дүбірі" атты аңыз-әңгімесі // Өлкетану/ Павлодар мемлекеттік ун-тінің ғылыми-көпшілік журналы. Краеведение / Научно-популярный журнал Павлодарского гос. ун-та.- 2002.- №3.- 104-106 б.

92. ЖҮСІПОВ Н.Қ. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы – фольклорист // Жүсіпов Н.Қ. XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклортану ғылымы / ҚР БҒМ; С.Торайғыров атынд. мемл. Павлодар ун-ті. – Павлодар, 2003. – 247 б.

93. ЖҮСІПОВ Н.Қ. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы – фольклорист: Оқу құралы. – Павлодар: 1999. – 87 б.: портр.

94. ЖҮСІПОВ Н.Қ., Баратова М.Н., Ақшолақова Б.Қ. Дәстүр тағылымы – Мәшһүр-Жүсіп Көпеевке шығыс әдебиетінің тигізген әсері / Өлкетану / Павлодар мемлекеттік ун-тінің ғылыми-көпшілік журналы = Краеведение / Научно-популярный журнал Павлодарского гос.ун-та.- 2002.- №4.- 84-87 б.- Библиогр.: 8 атау.

95. ЖҮСІПОВ Н.Қ., Баратова М.Н., Ақшолақова Б.Қ. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының көркемдік ерекшеліктері: зерттелу тарихы / Өлкетану/ Павлодар мемлекеттік ун-тінің ғылыми-көпшілік журналы = Краеведение / Научно-популярный журнал Павлодарского гос.ун-та.- 2002.- №3.- 136-141 б.- Библиогр.: 22 атау.

96. ЖҮСІПОВА Г. Мәшһүр-Жүсіптің "Жер мен көк" киссасы //Абай.- 1997.- №4.- 53-56 б.

97. ЖҮСІПОВА Г. Мәшһүр-Жүсіп дастандары текстологиясы // Ұлт тағылымы. – 2004. - № 2. – 160-165 б.

98. ЖҮСІПОВА Г. Мәшһүр-Жүсіп дастаны // Сарыарқа. – 1998. - № 6. – 78 б. ("Жантемір" дастаны).

99. ЖҮСІПОВА.Г.Мәшһүр-Жүсіп киссаларындағы Мұхаммед бейнесі: Оқу құралы / ҚР БҒМ. Павлодар ун-ті. – Павлодар, 2000. – 68 б.: портр.

100. ЖҮСІПОВА Г.Мәшһүр-Жүсіптің аңыз дастандары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1998. - № 7-8. – 37-43 б.; № 9-10. – 38-43 б.

101. ЖҮСІПОВА Г. "Әдһам диуана және Ибраһим" дастаны туралы // Абай. – 1995. - № 3. – 55-56 б.(Дастан).

102. ЖҮСІПОВА Г. "Екі жігіт пен бір шалдың әңгімесі" // Сарыарқа. – 1995. - № 5.

103. ЖҮСІПОВА Г. "Хаятбақшы" дастаны // Абай. – 1993. - № 8. – 25-27 б.

104. ЖҮСІПОВА Г. Гүлшат–Шеризат дастаны // Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары: Қазақ фольклоры үлгілері. – Павлодар, 2005. – 4-т. – 488-496 б.

105. ЖҮСІПОВА Г.Қ. Мәшһүртану белестері. – Павлодар, 2005. – 303 б.

106. ЖҮСІПОВА Л. Қазақтың ауызша тарихи дәстүрі: Мәшһүр Жүсіп шежірелері негізінде// Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы = Поиск. Сер. гуманитарных и общественных наук.- 2005. – №3. - 123-125 б.-Библиогр.: 20 атау.

107. ЖҮСІПОВА Л. Мәшһүр Жүсіп Абылайдың хан атануы хақында // Қазақ тарихы. – 2000. - № 3. – 17-19 б. – Библиогр.: 14 атау.

108. ЖҮСІПОВА Л. Мәшһүр Жүсіп мұрасындағы Абылай ханның ел билеу саясаты // Қазақ тарихы. – 2001.–№ 1. – 20-23 б. – Библиогр.: 7 атау.

109. ЖҮСІПОВА Л. Мәшһүр Жүсіп шежіресі Абылай хан // Қазақ тарихы. – 2000. – № 5. – 8–10 б.

110. ЖҮСІПОВА Л. Мәшһүр-Жүсіптің “Қазақ түбі” еңбегіндегі деректану мәселелері // Ұлт тағылымы.– 2001. – 4-5 б. – Библиогр.: 14 атау.

111. ЖҮСІПОВА Л. "Қалдан шерін әңгімесі" хақында:[М.Ж.Көпейұлының жазбалары туралы және осы әңгімесі берілген] // Қазақ тарихы.- 1998. - № 3. - 60 - 67 б.

112. ЖҮСІПОВА Л. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қолжазбасындағы төрелер шежіресі және Абылай хан әулеті // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық конференция материалдары. – Павлодар, 2001. – 59-65 б.

113. ЖҮСІПОВА Л.Қ. "Қазақ түбіндегі" шежіре нұсқалары хақында// ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы – Изв. НАН РК. Серия общественные науки.- 2004.- № 4.-7-10 б.- Библиогр.: 20 атау.

114. ЖҰМАБЕКОВ С. Өзімді танытады жазған хатым // Алматы ақшамы. – 1993. – 20 сәуір.

115. ЖҰМАТАЕВА Е. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларын оқыту мәселесі // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық ғылыми конференция материалдары / С. Торайғыров атынд. мемл. ун-ті. – Павлодар, 2001. – 1-жинақ. - 130-136 б.

116. ЖҰМАТАЕВА Е. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы дидактиканың пәлсапалық негізі // Қазақ тарихы. – 2002. - № 1. – 4-9 б.

117. ЖҰМАТАЕВА Е. Шуағымен нұр шашқан... // Сарыарқа самалы. – 2001. – 25 қазан.

118. ЖҰМАТАЕВА Е. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларын оқыту мәселесі // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық ғылыми конференция материалдары / С. Торайғыров атынд. мемл. ун-ті. – Павлодар, 2001. – 1-жинақ. - 130-136 б.

119. ИГИСЕНОВА А.Р., БЕЙСЕНОВ Б.К. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және сопылық дәстүр // ҚазМУ Хабаршысы. Философия сериясы. – 2002. - № 1(17). – 3-6 б. – Библиогр.: 6 атау.

120. КӘРІМОВ М.Қ. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы шежіре туралы // Шәкәрім дәрістері: Республикалық ғылыми-

практикалық конференция материалдары / Шәкәрім атындағы Семей мемл. ун-ті. – Семей, 2001. – 209 б.

121. КӘРІМТАЙҰЛЫ І. Аузы дуалы жан: [Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің әулиелігі жайлы]// Сарыарқа.– 1995.–№5.–26 б.

122. КӘРІМТАЙЫ Ө. Сөзімізді дәлелді сөйлейік // Сарыарқа самалы. – 1996. – 2 сәуір.

123. КЕНЖЕБАЕВ Б. Әдебиет белестері. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 400 б.

124. КЕНЖЕБАЕВ Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. – Алматы: Қазмембас., 1958. – 308 б.

125. КЕНЖЕБАЕВ Б. Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1858–1931) // Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет: Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулық. Толықтырылып 2-басылуы. - Алматы: Мектеп, 1976. – 63-64б.

126. КЕНЖЕБАЕВ Б. Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1858–1931) // Кенжебаев М. XX ғасыр басындағы әдебиет. – Алматы, 1993. – 7-кітап. – 60-61 б.

127. КӨПЕЕВ Мәшһүр Жүсіп: Қысқаша өмірбаяны (1858–1931) /Жинаушы немересі Төлеубай Шарапиев, Ахметов Нағи. – Баянауыл, 1980. – 1-9 б.: портр.

128. КӨПЕЕВ М. Самғау сапары// Егемен Қазақстан.- 2007. - 24 ақпан (№ 49).- 2 б.

129. КӨПЕЕВ М.-Ж. Едіге би туралы [Мәтін]// Қазақтың ата заңдары. – Древний мир права казахов: Құжаттар, деректер және зерттеулер = Материалы, докум. и исследования. 10 томдық. Бас ред. С.З.Зиманов.- Алматы: Жеті жарғы, 2004.-3-т.- 145-151 б.

130. КӨПЕЕВ М.Ж. // Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 18, 23, 39,57-60 ,136,188,358 бб.

131. КӨПЕЕВ М.Ж.. Сайын батыр // Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 69 б.

132. КӨПЕЕВ Мәшһүр Жүсіп, ол туралы Ахметұлы Нағи. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев: Өлең / Қазақтың дана ақыны Мәшһүр атаға арналған. – Алматы, 1967. – 15 б.

133. КӨПЕЕВ Мәшһүр Жүсіп, ол туралы Шарапиев Төлеубай. Мәшһүр Жүсіп Көпеев атайдан есімде қалғанын ескерткіш өлең етіп жаздым: Өлең. – Баянауыл, 1980. – 16–17 б.

134. КӨПЕЕВ С. Асыл қазына сандықта сарғаймасын // Сарыарқа самалы. – 1994. – 2 тамыз.Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармашылығы жайлы.

135. КӨПЕЕВ С. “Бар еді жақсылармен жақындығым” // Сарыарқа самалы. – 1994. – 13 желтоқсан.Шежіресі, ақын М.Ж. Көпеев жайлы.

136. КӨПЕЕВ С. Асыл қазына сандықта сарғаймасын // Сарыарқа самалы. – 1994. – 2 тамыз. Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармашылығы жайлы.

137. КӨПЕЕВ С. Жүсіп: Мәшһүр әрі жұмбақ // Заман-Қазақстан. – 1997. – 31 қазан, №44. (Ақын, тарихшы, философ М.-Ж. Көпеевтің туған немересінің ол туралы сұхбаты. Әңгімелескен К. Жұмағали).

138. КӨПЕЕВ С. Кешір Мәшһүр // Сарыарқа самалы. – 1997. – 30 қазан. (Ленинградтық топограф, профессор Беловтың “Прости Машхур Жусуп” деген хатына орай). КӨПЕЕВ С. Көмекей ақын әлі көлеңкеде жатыр: [Бұқар жырау хақында] // Қызыл ту. – 1990. – 7 қыркүйек.

139. КӨПЕЕВ С. Қуат берген тірлікте, аян берген // Сарыарқа самалы. – 1998. – 30 шілде. (М.Ж. Көпеевтің 140 жылдығына орай).

140. КӨПЕЕВ С. Мәшһүр Жүсіп әулие [туралы] // Сарыарқа. – 1993. – № 5. – 23-26 б. (Алғы сөзін жазған С.Баязитов).

141. КӨПЕЕВ С. Мәшһүр Жүсіп өмірі. – Алматы, 2000.

142. КӨПЕЕВ С. Мәшһүр Жүсіп өмірі. – Павлодар: ЭКО, 2000.

143. КӨПЕЕВ С. Мәшһүр Жүсіптің жеті жетім туралы айтқаны // Сарыарқа самалы. – 1997. – 10 шілде. (Бәйтен сал. Өлеңдер, жазып алған С. Көпеев).

144. КӨПЕЕВ С. Мәшһүр [Көпеев] мұражайын кеңейту қажет // Сарыарқа самалы. – 1994. – 12 ақпан. (Павлодар обл. Баянауыл ауд.)

145. КӨПЕЕВ С. Мәшһүрдің кәсіби көзқарасы // Сарыарқа самалы. – 1995. – 4 қараша. (М. Көпеевтің шығармашылығы жайлы).

146. КӨПЕЕВ С. Мәшһүрдің ерекше қасиеті хақында: [Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің әулиелігі туралы] // Сарыарқа. – 1995. – №5. – 23–25 б.

147. КӨПЕЕВ С. Ойды ой қозғайды: Ақын С.Торайғыров туралы // Сарыарқа самалы. – 1992. – 25 сәуір.

148. КӨПЕЕВ С. Сәбеңнің сапары: [С.Мұқанов туралы естелік] // Қызыл ту. – 1990. – 28 қыркүйек.

149. КӨПЕЕВ Сүйіндік Шәрәпиденұлы. Мәшһүр-Жүсіп өмірі: Аңыз бен ақиқат / Ред. Н.Қ.Жүсіпов. – Павлодар: Павлодар мем.ун-ті, 2000. – 132 б.

150. КӨПЕЕВА Г. Ана тілің – қасиетің, қазынаң // Қазақ және әлем әдебиеті – Казахская и мировая литература. – 2004. – № 2/3. – 59–60 б.

151. КӨПЕЕВА Г. Елін сүйген Ер Тарғын // Қазақ және әлем әдебиеті – Казахская и мировая литература. – 2006. – № 1. – 22–23 б.

152. КӨПЕЕВ С. "Жұлдызға" хат: ["Түсіпхан" дастаны туралы] // Жұлдыз. – 1996. – № 7. – 162–164 б.

153. КӨШЕКҰЛЫ Күдері. Көшекұлы Күдері кожа жыраудың айтқаны деп Көпейұлы Жүсіптің жазып қалдырғаны // Абылай хан / Құраст. С. Дәуіт.- Алматы: Жазушы, 1993.-77-82 б.

154. КӨШІМБЕКОВ Б. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы тарихи тұлғалар // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық конференция материалдары / С.Торайғыров атындағы мемлекеттік университеті. - Павлодар, 2001. - 36-47 б.

155. ҚАБДИЕВА С. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы адамгершілік мәселесі // Қазақстан мектебі. - 2005. - № 2,. -59-61б.

156. ҚАЖЫМҰҚАНҰЛЫ Ә. Мәшһүр - Жүсіптің әулиелігі туралы//Дала мен қала.- 2005. - 23 қыркүйек (№ 38). - 126.

157. ҚАЗАҚ әдебиетінің тарихы. 3-том (ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихы). - Алматы: Ғылым, 2000.-6 б.

158. ҚАЗАҚ фольклорының тарихылығы. - Алматы: Ғылым, 1993.-328 б.

159. ҚАЛИЖАН У. Діни ағартушылық ағым - ол да бір мектеп: [ХІХ ғ.екінші жартысындағы діни ағартушылық ағым және оның екілдері туралы]// Ақиқат. 1998. - № 9 .- 58-63 б.

160. ҚАЛИЖАН У. Имандылық киесі: [Ақын Мәшһүр Жүсіптің имандылық тақырыбына жазған шығармашылары мен өмірі туралы] // Парасат.-1998. - № 10.- 21-23 б.

161. ҚАЛИЖАН У. Мәшһүр-Жүсіп: Зерттеу. - Алматы: Атамура, 1998.-30, 6.

162. ҚАЛИЖАНҰЛЫ У. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы // Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым: (ХІХ ғасырдың ортасы мен ХХ ғасырдың басы). - Алматы: Білім, 1998.-180-210 б.

163. ҚАНАФИЯҚЫЗЫШ. МәшһүрЖүсіп: [М.Ж.Көпейұлы туралы] //Солтүстік Қазақстан.- 1999.- 8қыркүйек.- 3 б., 15 қырк.- 5 б.

164. ҚАРАТАЕВ М. Қайта қарауды қажет ететін мәселе // Қазақ әдебиеті. - 1956. - 10 авг.

165. ҚАСЫМБАЙҰЛЫ А. Мәшһүр Жүсіп және әдеби тіл // Қазақ тілі мен әдебиеті. - 2001. - № 9. - 34-35 б.

166. ҚИРАБАЕВ С. Екі томдық шығармалар жинағы. -Алматы: Жазушы, 1991. -Т. 1.: Сәкен Сейфуллин: Монография. -107,430 б.

167. ҚОЖАБАЕВ Е., КӨПЕЕВ С. Қолда барды қадірлей білсек...: Ақындар айтысы туралы сыр// Қызыл ту.- 1990.-13 ақпан.

168. ҚОҢЫРАТБАЕВ Ә. Жарыс сөз // Әдеби мұра және оны зерттеу: Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-

теориялық конференцияның материалдары, Алматы, 15-19 июнь, 1959 ж. – Алматы, 1961. – 244-247 б.

169. ҚОҢЫРАТБАЕВ Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1991. – 244-249 б.

170. ҚОҢЫРАТБАЕВ Ә. Мәшһүр Жүсіп Көпеев лирикасы // Қазақ әдебиеті. – 1959. – 19 июнь.

171. ҚУАНДЫҚҰЛЫ Е. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының Кенесары туралы жазбалары // Қазақ тарихы. – 2004. - № 1. – 69-72 б.

172. ҚУАНДЫҚҰЛЫ Е. Шығыс поэзиясындағы бастау көздері: [М.Ж. Көпейұлының шығармалары жайлы] // Ұлағат. – 2004. - № 4. – 30-41 б. ҚУАНТАЙҰЛЫ Н. Алаштың намысты азаматы // Жас Алаш. – 2001. – 1 желт. (Мәшһүрдің ұлы Мұхамет-Әмен туралы).

173. ҚУАНДЫҚҰЛЫ Н. Мәшһүр Жүсіп жазбалары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1999. – №6. – 24–28 б.

174. ҚЫДЫР Т. Бұхара медресесінің шәкірттері немесе Хбжад сырына үңілсек: ақындар М.-Ж.Көпейұлы, Шөді төре, қаңлы Жүсіп өлеңдерінде муамма тәсілінің, араб хәрпіндегі хбжад ілімін пайдалануы // Түркістан. – 2004. – 30 желтоқсан, №52. – 7 б. (М. Ж. Көпейұлының жазған шежіресі жайлы; М.-Ж. Көпеев поэзиясындағы нақыштылық пен нәрлілік жайында; М.Ж. Көпеевтің 140 жылдығына орай; М.-Ж. Көпеевтің немересі Төлеубайға жазған хаты туралы; М.-Ж. Көпейұлының дастанындағы Мұхаммед өмірінің соңғы күндері жайында; М.Ж. Көпейұлының кажыларға арналған өлеңі туралы. Материалды әзірлеп, баспаға ұсынушы Е. Жүсіпов).

175. МАЙТАНОВ Б. Мәшһүр Жүсіптің мысал-өлеңдеріндегі философиялық түйін // Абай. – 2002. – № 1. – 51–53 б. (Мақалада Мәшһүр-Жүсіптің діни-ағартушылық қызметі ашып көрсетіледі).

176. МАРҒҰЛАН Ә.Х. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев // Сарыарқа самалы. – 1994. – 28 сәуір; Қазақ әдебиеті. – 1940. – 4 қаңтар. (Мақала. Дайындаған Б. Көшімбеков)

177. МӘМБЕТОВ Ж. Еркекте ақыл қала ма, өз қонысынан ауған соң... // Өркен. – 1990. – 14 шілде. (Ақын М.-Ж. Көпеев шығармашылығы хақында).

178. МӘШҲҮР ЖҮСІП Г. Мәшһүр-Жүсіп мұрасының зерттелу жайы // Жұлдыз. – 1998. – № 4. – 139–142 б.

179. МӘШҲҮР-ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ (1857–1931) // Дау шешеді дана сөз. – Алматы, 1996. – 193 б.

180. МӘШҲҮР-ЖҮСІПТЕГІ Қ. Абай және Мәшһүр-Жүсіп: Екі ақын шығармаларындағы ұқсастық // Сарыарқа. – 1995. – №5. – 27–31 б.

181. МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ (1858–1931) // Көпеев М.Ж. Таңдамалы. – Алматы, 1990. – 1-т. – 3–20 б.

182. МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ (1857–1931) // XX ғасыр басындағы әдебиет: Хрестоматия. – Алматы, 1994. – 56.
183. МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ (1858 –1931) // Қазақтар: Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. – Алматы, 1998. – 2-т. Тарихи тұлғалар. – 130-132 б.
184. МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ (1858 – 1931) // Қазақтар: Көпшілікке арналған тоғыз томдық. – 2-ші бас. – Алматы, 2003. – 2-т. Тарихи тұлғалар. – 139-140 б.
185. МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ (1858-1931) // Тарихи тұлғалар / Құраст.: Б. Тоғысбаев, А. Сужикова. – Алматы, 2005. – 147-149 б.
186. МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ // Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1960. – 10, 52-53 б.
187. МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ // Қазақ ССР тарихы. – Алматы, 1957. – 1-т. – 581-582 б.
188. МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ // Қазақ фольклористикасының тарихы: (революцияға дейінгі кезең). – Алматы: Ғылым, 1988. – 353-388 б.
189. МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ // ҚСЭ. – Алматы, 1975. – 7-т. – 554 б.
- МӘШҲҮР ЖҮСІПТІҢ Бұқараға Білім-ғылым іздеп барғанда естіген, көрген, сезген дүниелері.
190. МӘШҲҮР ЖҮСІПТІҢ хаты: [Ақынның Шәрәпи деген баласына жазған хаты] / Дайындаған С. Дәуітұлы // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 14 қаңтар.
191. МӘШҲҮР-ЖҮСІП Ғ. Мәшһүр Жүсіп мұрасының зерттелу жайы // Жұлдыз. – 1998. - № 4. – 139-142 б. – Библиогр.: 8 атау.
192. МӘШҲҮР-ЖҮСІП – суреткер: [Көпейұлының шығармашылығы жайлы] // Ұлт тағылымы. – 2004. - № 3. – 143-148б.
193. МӘШҲҮР-ЖҮСІП Қ. “Мәшһүр Жүсіп” қалай шықты?: [М.Ж. Көпейұлының 20 томдығын әзірлеу жұмысы жайлы] // Сарыарқа самалы. – 2003. – 6 қараша.
194. МӘШҲҮР-ЖҮСІП Қ. “Мәшһүр Жүсіп” көмекке зәру: [Мәшһүр Жүсіп шығармаларын ел арасынан жинау] // Егемен Қазақстан. – 2004. – 6 қаңтар.
195. МӘШҲҮР-ЖҮСІП Қ. Бағзыдан жеткен үн: [Мәшһүр-Жүсіптің жаңа өлеңдері табылды] // Егемен Қазақстан. – 2005. – 16 ақпан.
196. МӘШҲҮР-ЖҮСІП Қ. Өнерде тәлімі бар, өнегелі М.Ж. Көпеевке – 140 жыл // Сарыарқа самалы. – 1998. – 30 шілде.

197. МӘШҺҮР-ЖҮСІП Қ. Суреткер ақын // Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары: Қазақ фольклоры үлгілері. – Павлодар, 2005. – 4-т. – 497-532 б.

198. МӘШҺҮР-ЖҮСІП Қ. Суреткер ақын // Мәшһүр-Жүсіп оқулары. – Павлодар, 2001. – 10-20 б.

199. МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВ (1858–1931) // Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1948. - 1-т. Фольклор. - 30-33б.

200. МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВ (1858-1931) // Қазақтың ой-пікір антологиясы (XX ғасырдың 20-жылдарынан 1995 жылға дейінгі кезең) / Құраст. Қ. Жарықбаев, С. Қалиев. – Алматы: Рауан, 1998. – 2-т. – 21-22б.

201. МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВ (1858–1931)// Абай. Энциклопедия. – Алматы, 1995. – 403-404 б.

202. МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЕВ (1858–1931 жж.) // Тарихи тұлғалар: Танымдық-көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. – Алматы, 2005. – 147-149 б.

203. МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ (1857-1931) // Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989. – 2-т. – 240-253 б.

204. МӘШҺҮР-ЖҮСІП оқулары: Республикалық ғылыми конференция материалдары / ҚР Білім және ғылым министрлігі. Павлодардың С. Торайғыров атынд. мемл. ун-ті; Жауапты сарапшы Н.Қ. Жүсіпов. – Павлодар, 2001. – 1 жинақ. – 176 б.

205. МӘШҺҮР-ЖҮСІПОВ Қ. Мәшһүр-Жүсіптің әулеті: [Естелік әңгіме] / Әңг. Ж. Әлиханұлы // Егемен Қазақстан. – 2003. – 30 сәуір.

206. МӘШҺҮР - ЖҮСІП Қ. Мәшһүр - Жүсіптен базарлық: Мәшһүр - Жүсіп Көпейұлының шығармаларын бастыру жөнінде// Сарыарқа самалы.- 2004.- 21 қазан.- 6 б.

207. МӘШҺҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ // Қазақ әдебиетінің тарихы: 10 томдық. – Алматы, 2006.- т.6. 2-ші кітап: XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. 1900–1917. – 85–108 б.

208. МҰҚАНОВ С. Абайдың шәкірттері туралы // Абай. – 1992. - № 4. – 57-70 б.

209. МҰҚАНОВ С. Халық мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 236 б. (Кітаптың 22, 24, 106, 110, 189, 203 беттерінде М.Ж. Көпеев туралы мәліметтер берілген).

210. МҰҚЫШ Қ.С. М.Ж. Көпеев дүниетанымындағы макро-және микроәлем // Қарағанды ун-нің Хабаршысы. Тарих, философия, құқық сериясы. – 2004. - № 2(34). 71-75 б.

211. МЫРЗАХМЕТОВ М. Абай жүрген ізбенен. – Алматы: Қазақстан, 1985. – 172 б. (Кітаптың 19, 107-111, 143-беттерінде М.Ж. Көпеев туралы мәліметтер берілген).

212. МЫРЗАХМЕТҰЛЫ М. М. Ж. Көпеевтің қазақ әдебиетіндегі орны // Мырзахметұлы М.. Тараз: Ой толғаныстары. - Түркістан, 2005.- 107-112 б.
213. НЕГИМОВ С. Мәшһүр Жүсіп ауылы: Ақынның мұражайы туралы// Қазақ әдебиеті.- 2004.- 10-15 қыркүйек (№ 36).-14 б.
214. НЕГИМОВ С. Мәшһүр Жүсіп қорына демеуші табылса...//Сарыарқа самалы.- 2004.- 2 қазан.- 6б.
215. НЕГИМОВ С. Мәшһүр Жүсіп және қазақтың шешендік өнері // ҚР ҰҒА Хабарлары. Филол. сериясы. – 2005. - №. – 19-22 б.
216. НЕГИМОВ С. Мәшһүр Жүсіпке демеуші табылатын шығар... // Жас Алаш. – 2004. – 5 тамыз.
217. НЕГИМОВ С. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының бейнелілігі // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық конференция материалдары / С. Торайғыров атынд. мемл. ун-ті. – Павлодар, 2000. – 1 – жинақ. – 5-9 б.
218. НЕГИМОВ С. Өнерпаздық өрнектері: Әдеби мақалалар. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 88 б. (“Ақан серіге” арналған мақаланың 77-78 беттерінде М.Ж. Көпеев туралы мәлімет берілген).
219. ОРАЗОВ Н. Мәшһүр-Жүсіптің мерейтойына: өлең // Сарыарқа.- 1995.-№5.-35 б.
220. ОСПАНОВ С. Мәшһүр-Жүсіп мақалалары // Қазақ.- 2007. -5 қаңтар (№ 1).- 7 б.
221. ПАЗЫЛОВ Ә. Білімі түпсіз шыңырау : Мәшһүр -Жүсіптің әулиелігі туралы// Орталық Қазақстан.- 2006. - 4 қараша.- 6 б.
222. ПАЗЫЛОВ Ә.. Мағұлмат - и Мәшһүр-Жүсіп Көпеев / Қарағанды маңызды білім беретін "Болашақ" ин-ты; Жауап.ред.Әбділда Қ.- Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2006.-288 бет сур.
223. ПАЗЫЛОВ Ә. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің туғанына 145 жыл толуына орай // Астана ақшамы. – 2003. – 24 сәуір.
224. ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ этюд. Белгілі тарихшы, ақын М. Ж. Көпеевтің Бұхар жырау туралы айтқаны.
225. РИЗАМЫН өзіне де, сөзіне де” // Соц. Қазақстан. – 1990. – 1 мамыр; Сарыарқа самалы. – 2002. – 13 қыркүйек. (М. Көпеев пен Ж. Аймауытовтың жазысқан хаттарынан. Әзірлеген – С. Дәуітов).
226. САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б. Мәшһүр-Жүсіп өлеңіндегі сөйлемдік қолданыстар // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық конференция материалдары / С. Торайғыров атынд. мемл. ун-ті. - Павлодар, 2001. – 1-жинақ. - 90-98 б.
227. САДУАҚАСОВ С. Қазақ әдебиеті: Тарихи-талдау очерк // Халық кеңесі. – 1993 - 2 наурыз (Мәшһүр-Жүсіптің ХІХ ғасырдың

екінші жартысынан бастап қазақ әдебиетінің тарихында жаңа жазба негізін салушы екендігі айтылған).

228. САРБАЛАЕВ Ж. Этнолингвистика және Мәшһүр Жүсіп шығармашылығы // Қазақ тілі мен әдебиет. – 2002. - № 10. – 51-60 б.

229. САРБАСОВА ҚБ. М.Ж. Көпеев өлеңдерінің кейбір ерекшеліктері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филол. сериясы. – 2001. – № 7(51). – 14-27 б.

230. САУЛЕН Н. Өз қызметіне деген адалдық// Заң газеті.- 2007. - 17 сәуір (№ 57).- 2 б.

231. САУРЫҚОВА Ж. М.Ж. Көпеев және дене тағылымы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1999. - № 4. – 46–49б.

232. САУРЫҚОВА Ж. Көпеев мұраларындағы этнопедагогикалық мәселелер // Қазақстан мектебі.- 2004.- № 6.- 75-78 б.

233. СӘРСЕКЕ Г. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы сөз құбылтулар // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық конференция материалдары / С.Торайғыров атынд. мемл. ун-ті. – Павлодар, 2001. –1-жинақ. – 99–109 б.

234. СЕЙФИТДЕН С. Мәшһүр мұрасы. – Павлодар, 2001. – 104 б. – Библиогр.: 45 атау.

235. Серғалиев М.С. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңдеріндегі сөз өрнегі// Павлодар МУ хабаршысы. Филологиялық серия =Вестник Павлодарского ГУ. Серия филологическая.- 2004. -№ 3.- 91-100 б.- Библиогр.: 5 атау.

236. СОЛТАНБАЕВ З. Жомарт жүрек: Мәшһүр- Жүсіп Көпеевтің туғанына 145 жыл толуына орай// Сарыарқа самалы.- 2003.-25 қаңтар.- 6 б.

237. СОЛТАНБАЕВ З. Мәшһүр-Жүсіп – Әулие // Сарыарқа самалы. – 1998. – 11 маусым.

238. СОЛТАНБАЙҰЛЫ З. Мәшһүр. – Павлодар: ЭКО, 2001. – 179 б.

239. СУБХАНБЕРДИНА Ү. Жарыс сөз // Әдеби мұра және оны зерттеу: Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары, Алматы, 15-19 июнь, 1959 ж. – Алматы, 1961. – 251-253 б.

240. СҮЙІНШӘЛИЕВ Х. Ғылыми мәні зор еңбек // Қазақ әдебиеті. – 1980. – 2 дек. – 3 б.

241. СҮЙІНШӘЛИЕВ Х. Қазақ әдебиеті (XVIII–XIX ғғ.) – Алматы: Мектеп, 1981. – 168 б.(Кітаптың 10, 25-беттерінде М.Ж. Көпеев туралы қысқаша мәлімет бар).

242. СҮЛЕЙМЕНОВ Б. Жарыс сөз // Әдеби мұра және оны зерттеу: Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары, Алматы, 15-19 июнь, 1959 ж. – Алматы, 1961. – 268-269 б.

243. СҮТЖАН С. Мәшһүр мұрасы. – Павлодар, 2001. – 104 б. – Библиогр.: 45 атау.
244. СҮТЖАНОВ С.Н. Мәшһүр-Жүсіп баспасөз бетінде // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық конференция материалдары / С. Торайғыров атынд. мемл. ун-ті. – Павлодар, 2001. – 1-жинақ. - 123-129 б.
245. СҮТЖАНОВ С.Н. Мәшһүр-Жүсіп баспасөз беттерінде // Гуманитарлық ғылымдар Академиясының Хабаршысы. – 1999. - №1(3). – 7-10 б.
246. СҮТЖАНОВ С.Н. Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы: Филол. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. авторефераты. - Алматы, 1994.
247. СҮТЖАНОВ С.Н. Мәшһүрдің кәсіп игеруге көзқарасы: [М.Ж. Көпеевтің творчествосы туралы] // Сарыарқа самалы. – 1999. – 19 қараша.
248. СҮТЖАНОВ С.Н. Ұлылар ұлағаты // Ізденіс. – 1999. - № 4-5. – 17-21 б.
249. СЫДЫҚОВ Т., СУБХАНБЕРДИНА Ү. XX ғасырдың басындағы қазақ фольклористикасы // Қазақ фольклористикасының тарихы. – Алматы, 1988. – 294, 295, 299, 300 б.
250. ТӘЖІБАЕВ Ә. Мәшһүр жайлы бірер сөз // Мәшһүр Жүсіп Көпеев. – Алматы, 1992. – 2 т. – 3-5 б.
251. ТІЛЕКЕ Ж. Әйгілі адамдар: Мәшһүр-Жүсіп Көпеев // Тілеке Ж. Шежіре: Ертіс–Баянаула өңірі. – Павлодар, 1995. – 90-91 б.
252. ТОЛЫБАЙҰҒЛЫ М. Қарқаралыдан хат // Дала уалаяты газеті. – 1890. – 11 май.
253. ТӨРЕҚҰЛҰЛЫ Н. Қазақтың 100 би-шешені. – Алматы, 1995.
254. ТҮСІПОВА Қ. Ақын мысалдарының жанрлық сипаты // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық конференция материалдары / С. Торайғыров атынд. мемл. ун-ті. – Павлодар, 2001. – 1-жинақ. - 143-147 б.
255. ТҰРҒАНБЕКҰЛЫ Ж. Мәшһүр Жүсіптің жаңа мұражайы // Сарыарқа самалы. – 1993. – 27 қараша.
256. ТҰРЫШЕВ А. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев саясаткер // Ақиқат. – 2004. - № 1. – 60-63 б.
257. ТҰРЫШЕВ А. М.-Ж. Көпеев шығармаларындағы “Орда” көне сөзінің құпиясы // Ұлт тағылымы. – 2003. - № 4. – 137-144 б. – Библиогр.: 38 атау.
258. ТҰРЫШЕВ А. М.-Ж. Көпеев шығармаларындағы Абай бейнесі // Сарыарқа самалы. – 2002. – 20 қыркүйек.
259. ТҰРЫШЕВ А. М.-Ж. Көпеев шығармаларындағы көне сөздің (көкпар) құпиясы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2003. - № 9. – 43-48 б.

260. ТҰРЫШЕВ А. М.-Ж. Көпеев шығармаларындағы математикалық терминдер // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2003. - № 1. – 156-161 б. – Библиогр.: 18 атау.

261. ТҰРЫШЕВ А. Мәшһүр Жүсіп шығармаларын кезеңге бөлу методологиясы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2002. - № 10. – 121-124 б.

262. ТҰРЫШЕВА.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларындағы этнолингвистикалық ерекшеліктер / Өлкетану/ Павлодар мемлекеттік ун-тінің ғылыми-көпшілік журналы = Краеведение /Научно-популярный журнал Павлодарского гос. ун-та.- 2003.- № 3.- 19-23 б.- Библиогр.: 15 атау.

263. ТҰРЫШЕВ А.Қ.Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларының этномәдени негіздері// Өлкетану. Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми-көпшілік журналы – Краеведение. Научно-популярный журнал Павлодарского государственного университета.- 2005.- №1.- 145-169.- Библиогр.: 69 атау

264. ТҰРЫШЕВ А.Қ. М.-Ж. Көпеев шығармасындағы ұзындық өлшемі //Павлодар МУ Хабаршысы. Филологиялық серия – Вестн. Павлодар. ГУ. Сер. филологическая.- 2005. - № 1. -157-177 б.- Библиогр.: 21 атау.

265. ТҰРЫШЕВ А.Қ. М.-Ж. Көпеев және қазақ әдеби тілі // Тілтаным. – 2003. - № 1. – 40-50 б. – Библиогр.: 14 атау.

266. ТҰРЫШЕВ А.Қ. М.-Ж. Көпеев және орыс тілі: [Кірме сөздер] // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. – 2002. - № 9. – 15-22 б.

267. ТҰРЫШЕВ А.Қ.Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы “Ғайып ерен қырық шілтен” көне сөздер құпиясы // Тілтаным. – 2003. – № 4. – 116-121 б. – Библиогр.: 16 атау.

268. ТҰРЫШЕВ А.Қ. Шағатай тілі және Мәшһүр-Жүсіп // Мәшһүр-Жүсіп оқулары. – Павлодар, 2001. – 66-89 б. (Ұлы ойшыл М. Ж. Көпеевтің туғанына 140 жыл толар алдындағы толғаныстар).

XV-XVI ғғ. қазақ хандары туралы жазған шежіресі тарихи шындыққа неғұрлым жақын, дәлелді.

269. ХАБИЕВ Х. Ескі қол жазбалар: [Ә.Диваев пен Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің архивтегі қолжазбалары туралы]// Қазақ әдебиеті.- 1958.- 27 июнь

270. ШАПАУОВ Ә.Қ. Ақын поэзиясындағы драма жанры әсері // Мәшһүр-Жүсіп оқулары: Республикалық конференция материалдары / С. Торайғыров атынд. мемл. ун-ті. – Павлодар, 2001. – 1-жинақ. -137-142 б.

271. ШӘРӘПИДЕНҰЛЫ С. Біз білмейтін Мәшһүр Жүсіп // Жас Алаш. – 1995. – 11 қараша. ШӘРӘПИДЕНҰЛЫ С. Әке мен бала арасындағы хат-хикая туралы // Сарыарқа самалы. – 1997. – 20

мамыр. (Шығыс сюжетіне негізделген Мәшһүр-Жүсіптің “Түлшат-Шеризат” шығармасы туралы).

272. ЫСҚАҚҰЛЫ Д. Әулие ақын: [Мәшһүр Жүсіп Көпеев туралы]// Азия Транзит.- 2002.- № 5.- 37-41

273. ЫСҚАҚҰЛЫ Д. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы шығармаларының көп томдығы туралы // Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. – Алматы: Алаш, 2003. – 1-том. – 7-8 б.

274. ЫСМАЙЫЛОВ Е. Қазақ әдебиеттану ғылымының негізгі міндеттері // Әдеби мұра және оны зерттеу: Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары, Алматы, 15-19 июнь, 1959. – Алматы, 1961. – 27-28, 41 б.

* * *

275. АБИЛЕВ Д. Машхур Жусуп Копеев // Простор. – 1985. - № 1. – С. 163-165. О жизненном пути казахского поэта и публициста. Пер. с каз.

276. АКЧУЛАКОВ М. Машхур Жусуп – казахский Даль // Столич. жизнь. – 2003. – 20 нояб.

277. АЛТЫБАСАРОВА К. Педагогические взгляды Машхур Жусупа и Гете // Қазақстан мектебі. – 2004. - № 11. – С.28-30.

278. АРТЫКБАЕВ Ж.О. Историческое наследие Машхур Жусуп Копеева: Учеб. пособие / МОН РК, Павлодар. гос. ун-т им. С.Торайгырова. – Павлодар, 2004. – 215 с.

279. АХМЕТОВА Г. Взаимосвязь эстетического и этического в творчестве казахских мыслителей начала XX века // Поиск. Сер. гуманитар. наук. – 2001. - № 4-5. – С. 222 .

280. АХМЕТОВА Г. К вопросу о счастье в этических взглядах казахских мыслителей начала XX века // Поиск. Сер. гуманитар. наук. – 2002. - № 1. – С. 232-236. *Ж. Аймауытов, М. Копеев, С. Торайгыров.*

281. ДАУТОВ С. Машхур Жусуп Копеев // Казахская ССР: Краткая энциклопедия. – Алма-Ата, 1991. – Т.4. – 379 с.

282. ЖИРЕНЧИН А.М. Основные направления развития казахской книги во второй половине XIX – начале XX века. - Из истории казахской книги. – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – С. 134-135.

283. ИМАМНИЯЗОВА Г. Уникальная мечеть: [Об архитектуре новой мечети им. Машхура-Жусупа, Павлодар] // Труд. – 2001. – 20-26 сент. - /“Труд” в Казахстане/.

284. КОШКАРИ А.Б. Языковая личность Машхура Жусупа Копеева // Вестн. АГУ им. Абая. Сер. филол. науки. – 2002. - № 2(2). – С. 45-47.

285. МАРЧЕВСКИЙ Н. Сын земли Баянаульской // Звезда Прииртышья. – 2001. – 22 сент.

286. МАШХУР ЖУСУП КОПЕЕВ (1858 –1931) // Казахи. Девятитомный популярный справочник. – Алматы, 2003. – Т.2. Исторические личности. – С. 371-372.

287. МАШХУР ЖУСУП КОПЕЙ (1858–1931) // Булеков С.Б. Знатные и деловые люди Казахстана: Историко-познавательный и энциклопедический справочник. – Алматы: Зерде, 2004.

288. МЕЧЕТЬ – кандидат в Книгу рекордов Гиннеса: [Об уникал. архитектуре мечети им. Машхура-Жусупа, Павлодар] // Известия. – 2001. – 12 сент. - /Казахстан/.

289. НУРМУГАНБЕТОВА З. “Святой поэты”: [К 140 летию со дня рождения М.Ж. Копеева] // Звезда Прииртышья. – 1998. – 1 авг. (Изв. каз. просветителя, поэта, фольклориста).

290. ШИМЫРБАЕВА Г. Из плена забвения // Казахстан. правда. – 2003. – 26 нояб.(О поэте, историке, этнографе М.-Ж. Копееве).

С ... Сөз өнерінің зергері: ақын, тарихшы, этнограф,
шежіреші, аудармашы, ауыз әдебиеті мұраларын жинаушы... Мәшһүр
Жүсіп Көпеевке арналады / Құраст.: Күзембаева В. , Қосаева Н.Қ.
Ред. алқасы: (бас ред.); Әбуғалиева К.К. (жауапты ред.)
ред.: Нұрғожина Ж., Ақашева С.С., Әбенова Л.Д.; Бравач О.П. (техн.
ред.); Өтеғұлова Г. (көркемдеуші). – Алматы: Орталық ғылыми
кітапхана, 2007. – ... б. [“Ұлы тұлғалар” атты ғылыми-ғұмырнамалық
серия].

Бас редактор
Жауапты редактор К.К. Әбуғалиева
Редакторы Ж.М. Нұрғожина

Көркемдеуші әрі техникалық редактор
Өтеғұлова Г.

Компьютерде теріп, .. , баспаға әзірлеген
Қосаева Н.Қ.

Басылуға.....2007 ж. Қол қойылды.
Көлеміб.т.
Пішімі 60x84
Таралымы дана
Тапсырыс №...